

У нумары:

Слова Адольфа Клімовіча	3
ІН СВЕТУ АДКРЫЎ ЗЯМЛЮ СВАЮ	
М.Казлоўскі. Нашчадак слáйных краячоў	4
ЛАДАННІ РОДНАГА КРАЮ	
З.Хорун. Легенды Гальшанокага краю.	25
АДУКАЦЫЯ	
А.Бабішчэвіч. Быхаваўчай мтазі павінна служыць...	34
НА СУД ГІСТОРЫ!	
А.Клімовіч. З перакытага...	37
ПАМЯТЬ	
Я.Бабер. Галасы разбуджаных птушак.	42
ТАЛАНИМІКА	
А.Наркевіч. Вернем страчаное...	61
АРХОУ	
Я.Шутовіч. На вышынках мастацтва...	68
ЗЛІСТАЛЯРЫЙ	
Лісты смутку, адцаю і веры.....	94
МЕМУАРЫ	
К.Харащэвіч. Успаміны.....	105
ПОСТАЦІ	
А.Камінскі. Пётр Грынкевіч. Партрэт на фоне часу.....	126
МЕМУАРЫ	
Г.Хаханоўскі. Крокі майго жыцця.....	134
ВЯРТАННЕ	
Т.Кляшчонак. Інац Хадыка і яго злавядзанне «Баруны».....	143
МАСТАЦТВА І КРАЙ	
З.Хорун. Рушчыц Гальшачка.....	148
МОЙ РОДНЫ КУТ	
З.Хорун. Міхайлоўшчына.....	151
СПАДЧЫНА	
П.Бітэль. Развал.....	153
НА ХУТКІХ КРЫЛАХ ВОЛЬНАГА ЛЕГАСА	
Т.Трафімава. Верши.....	162
В.Шыл. Верши.....	165

Галоўны рэдактар

Мікаель Каплоўскі

Рэдактары:

Тайса Трафімава,

Алесь Калупа,

Эдуард Зайкоўскі,

Янка Саламеевіч

Мастацкое афармленне

і дызайн:

Генадзь Селіханец| Валентін Герновіч

Пры перадруку спасылацца на часопіс «Куфэрак Віленшчыны». Рукапісі са раздакцый не вяртаюцца і не рэвюзуюцца. Аўтары палкам адказныя за падбор і дакладнасць прыведзенай інфармацыі.

Часопіс «Куфэрак Віленшчыны» выдае мову ў ўсіх формах па бытаванні нацыянальным скірбам і помнікам культуры беларускага народа. Культурна-гісторычная скіраванасць маєшага выдання аблягае нас зберагаць графічных, правепісных і лексіка-граматычных эсліўкавісі мовы публікаваных матэрыялаў.

Рэдакцый.

Нумар прысвечаны
слаўнаму сыну беларус-
кага народа, грамадскаму
і палітычнаму дзеячу Адольфу
Клімовічу.

Рэдакцыя

ВІЛЬНЯ Ж ДЛЯ БЕЛАРУСА Ў ГЭТА
НЯ ТОЛЬКІ ГІСТАРЫЧНЫ ЦЭН-
ТАР НАШАГА НАЦЫЯНАЛЬНАГА
АДРАДЖЭНЬНЯ, АЛЕ І СУПОЛЬНАЯ ЎЛАС-
НАСЦЬ ГІСТАРЫЧНАГА ІСНАВАНЬНЯ.
БЕЛАРУСЫ Ў ВІЛЬНІ НЕ ПАДКІДАШЫ, НЕ
ЗАХОПНІЦКІЯ ЦІ ІНАКІШ “ВЫЗВОЛЬНІЦКІЯ”
НАСЛАЕНЬНІ. ТАМУ, ДЛЯ ЎСІХ БЕЛАРУСА Ў
НІЧОГА БОЛЬШ НАТУРАЛЬНАГА, ЯК, ША-
НУЮЧЫ САМЫХ СЯБЕ І СВАЁ АКРУЖЭНЬ-
НЕ, ПЕРАСТАЦЬ БЯЗМЫСНА КАПІЯВАЦЬ
ЧУЖЫЯ НАЗОВЫ, ЗАХАВАЦЬ, ПРЫНАМСЯ,
У ПРЫВАТНЫМ УЖЫВАНЬНІ СТАРЫ ГІСТА-
РЫЧНА-БЕЛАРУСКІ НАЗОЎ “ВІЛЬНЯ”!..”

Адольф КЛІМОВІЧ

ЁН СВЕТУ АДКРЫУ ЗЯМЛЮ СВАЮ

МИХАСЬ КАЗЛОЎСКІ

НАШЧАДАК СЛАЎНЫХ КРЫВІЧОЎ

Толькі той чалавек жыве, хто змагаецца за свае ідэалы.
М.Сервантэс

ЦЯЖКІ ШЛЯХ ПАЗНАННЯ.

Удалечыні ад чыгункі і вялікіх дарог, сярод неабсяжных палёў і дрымучых лясоў, за кіламетры тры ад сучаснай беларуска-літоўскай мяжы, як бы моцна стаміўшыся, прыдрамала старэнькае мястэчка Ключчаны. Усяго з нейкі дзесятак жылых дамоў можна напічыць цяпер тут, ды і статус мястэчка даўно згубіўся ў віры гадоў. Цяпер – гэта вёска ў Астравецкім раёне Гродзенскай вобласці. А некалі гэта быў цэнтр, хоць і беднай, але вялікай каталіцкай парафіі. Вось як апісваў яе ксёндз Юзэф Бародзіч, былы настаяцель клюшчанскага касцёла, у кнізе “Пад возам і на возе”, якая выйшла ў Кракаве ў 1911 годзе: “Ключчанская парафія, якая напічвае тры тысячи душ, з’яўляецца самай беднай у біскупстве, бо знаходзіцца ў закінутай ваколіцы – далёка ад чыгуначнай станцыі, а зямля тут пясчаная, мала ўрадлівая. Народ тут мяшаны, складаецца з беларусаў, палякаў, літоўцаў, вельмі цёмных і забабонных, пераважна непісьменных”.

У самым цэнтры Ключчанаў, на невялічкім узгорачку, акружаным каменнымі плотам, узвышаецца над наваколлем касцёл Маці Боскай, пабудаваны, як сведчаць энцыклапедычныя крыніцы, пры самым канцы XIX стагоддзя з дрэва і які лічыцца помнікам драўлянага дойлідства з элементамі неаготыкі. Недалёка ад касцёла (за нейкіх метраў 300) у засені старых дрэў спяць вечным сном былыя парафіяне клюшчанскага касцёла. Сярод іх і радзіна слыннага Клімовіча. Магілка іхняя дагледжаная, растуць на ёй кветкі, крыху пахіліўшыся, стаіць прыгожы надмагільны помнік, на якім можна прачытаць наступнае: “Інжынер Адольф Клімовіч. 1900-1970. Беларускі дзеяч-патрыёт. “У табе, Божа, паклаў я надзею, хай ня буду адкінуты навекі. Te Deum Laudamus”. А крыху ніжэй згадваюцца імёны і гады жыцця сына, бацькі і маці выдатнага беларускага асьветніка і змагара.

Адольф Клімовіч. Калісці гэтае імя было шырока вядомае беларускаму патрыятычнаму грамадзянству. А як жа інакш! Інтэлігент еўрапейскай культуры, выпускнік Пражскага ўніверсітэта, адзін з лідэраў Беларускай хрысціянскай дэмакратыі, працаўнік Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры, таленавіты журналіст, рэдактар і выдавец. А яшчэ настомны барацьбіт і ідэйны незалежнік, тэрэтык і практик нацыянальна-вызваленчага руху. Своеасаблівы каркас, на якім трymалася (у пэўнай ступені) беларуская незалежніцкая ідэалогія. Ды, на вялікі жаль, як у нас часта бывае, на сённяшні дзень гэтае імя амаль забытае, як, дарэчы, імёны і іншых верных сыноў і дачок беларускага народа. У ягонім жыцці яшчэ шмат загадак, невядомыя лёс некаторых яго пра-

цаў, але і тое, што нам даступна, ставіць яго ў шэраг найвярнейшых і найвыдатнейшых сыноў Маці-Беларусі.

А нарадзіўся Адольф Клімовіч 20 красавіка 1900 года ў невялічкай вёсачцы Казаноўшчына Свянцянскага павету Віленскай губерні (цяпер гэта Астравецкі раён Гродзенскай вобласці) у сям'і каваля. Да цэнтра парафіі Клюшчанаў – менш кіламетра

хады. Бацька Адольфа Юстын, які нарадзіўся ў 1855 г., быў адмысловым майстрам і славіўся на ўсю акругу. Ці то каня падкаваць, ці то аздобіць фурманку, ці куфэрак арыгінальна акаваць, агароджу зрабіць, каб адрознівалася ад суседской, заўсёды клікалі старэйшага Клімовіча. Примаў ён чынны ўдзел і ў афармленні клюшчанская касцёла. Жаніўся, праўда, пазнавата, будучы ужо стальным чалавекам. Таму і быў так незвычайна рады нарадженню сына. Але доўга нацешыцца з таго шчасця не паспей – няяк раптам прычапілася хварoba, якая і звяля яго без пары ў магілу. А ішоў яму толькі 49 год. Яго адзінай крывіначы, сыну Адольфу, споўнілася тады толькі чатыры годзікі. Давялося хлопчыку напоўніцu паспытаць сіроцкага хлеба, але, дзякую Богу, заўсёды, як анёл-ахоўнік, была пры ім маці. Петрунэля, як яе звалі ў вёсцы, – 1865 года нараджэння – была чалавекам незвычайнай дабрыні, сардчынасці і набожнасці. Над сынам у літаральнym сэнсе траслася, хоць і было колькі прапаноў на чарговы шлюб, заўсёды адмаўлялася, цалкам прысвяціўши сваё жыццё Адольфу.

Хата Клімовіча стаяла ў самым пачатку вёскі. Невялічкая, просценъкая, але прыгожа аздобленая, яна заўсёды цешыла вока падарожнага чалавека. Праўда, ад той былой сялібы Клімовічай сёння нічога не засталося. Толькі дзе-нідзе праглядваюцца рэшткі падмурку ды паблізу шуміць пакалечанай вершалінай стары задуменны клён. Цягавіта-сумна робіцца на душы ад таго відовішча. А калісьці тут віравала жыццё. Па-суседску з хатай Клімовічай жыла сям'я Хадорскіх. Гаспадар яе быў вялікім прыхільнікам беларускага адраджэння, пісаў у "Нашу Ніву", быў знаёмы з многімі дзеячамі беларускай культуры. Не аднойчы ў хату Хадорскіх заходзілі беларускія каталіцкія святыя: Янка Семашкевіч, Адам Станкевіч, крыху пазней Кастусь Стэповіч. Бываў нават Янка Купала. З ініцыятывы Хадорскага распаўсюджвалася беларуская літаратура, шырылася нацыянальная самасвядомасць. Няяк незадўважжана у чары роднага слова і культуры патрапіў і Адольф Клімовіч. У той час ён ужо закончыў пачатковую школу і вучыўся ў Свянцянскім вышэйшым пачатковым вучылішчы. Цяга да навукі жыла ў душы Клімовіча з маленства. І маці не працівілася гэтаму, а ўсяляк дапамагала. Хоць і цяжкавата было, але старалася сына адпаведна і накарміць, і апрануць. У вучылішчы Адольф Клімовіч не быў у ліку найлепшых вучняў (пра што сведчыць і пасведчанне аб поспехах і паводзінах), але "харашистам" быў заўсёды. На школьнія вакацыі прыязджаў са Свянцянай дамоў. Дабраўся спадарожнай павозкай, а іншы раз і пешшу. Хоць і здавалася, што шлях не блізкі, а гэта кіламетраў 25 хады, але праляталі

Касцёл Маці Боскай ў Клюшчанах.

яны імгненнна. Вядома ж, маладосць! І закасаўшы рукавы браўся за цяжкую сялянскую работу. Касіў, баранаваў, абворваў, рамантаваў, нарыхтоўваў і сек дровы, чыніў плот і г. д. Адным словам, наводзіў парадак на гаспадарцы. Не раз маці непрыкметна змахвала з павейкаў няпрошаную слязу, цешачыся і любуючыся працай сына. Ну а вечарамі, пасля стамяльной работы, ужо падлетак ішоў іншым разам на вечарынку, дзе гучала беларуская песня і чулася мелодыя вясёлай і запіхвацкай “Ляўоніхі”. Моладзь адпачывала і весляліася. Хоць вёска Казаноўшчына, ці як яе яшчэ называюць па-мясцовому Казаноўка, і не вялікая (хат 13 жылых налічвалася ў лепшыя часы), моладзі было багата. Трымаліся ў той час “як матчынай спадніцы” сваёй зямлі, любілі яе і шанавалі.

СУСТРЭЧЫ I РОСТАНІ.

У 1914 годзе пачалася першая сусветная вайна. І неўзабаве, праз нейкі год з невялікім, фронт падзяліў Беларусь на дзве часткі. Свянцянскі павет, як, дарэчы, і амаль уся Віленшчына, апынуўся пад нямецкай акупацыяй. Праўда, Адольфу Клімовічу яшчэ паспей 1 мая 1915 года скончыцца Свянцянская вышэйшае пачатковое вучылішча, атрымаць пасведчанне пад нумарам 351 і вярнуцца дадому. Асабліва рада была вяртанню сына маці. “У такі неспакойны час хай будзе бліжэй да мяне і да хаты,” – неаднойчы думала яна ў кароткія летнія ночы. А сына вабіла вучоба. “Эх ты, святазарная дарога навукі! Свеціш ты маладой душы, як ясны месяц сярод майскай ночы. А ўвойдзеш у твою краіну, адкрываюцца штораз новыя светы, новыя зоры, неразгаданыя, недаступныя! Вось-вось хваціш адзін праменечык, нацешышся ім, раз’ясніш цемру быту, як з’яўляюцца другі, трэці... і сілы ападаюць, аж маркоціца твоя істота...” – так пісаў у сваёй книзе “Дзея маёй мыслі, сэрца і волі” паэт Казімір Сваяк, чалавек, якому суджана было адыграць вызначальную ролю ў далейшым жыцці Адольфа Клімовіча. Ды і пазнаёміліся яны хутчэй за ўсё ў тое памяцнае лета ці восень 1915 года. Менавіта ў той час ксёндз Кастусь Стэповіч, вядомы як беларускі паэт Казімір Сваяк, пасяліўся ў Клюшчанах, дзе “з прычыны хваробы чакае на свяшчэнства”. З гэтай парафіяй і касцёлам звязанае яго далейшае самастойнае рэлігійнае і грамадскае жыццё. Тут ён начаў адпраўляць першыя свае набажэнствы, гаварыць беларускія патрыятычныя казані, шырыць нацыянальную самасвядомасць сярод вісковага люду. І ў тым жа 1915 годзе яго высывенчваюць на ксяндза.

Ды і само мястечка яму было не чужое. Яго вёска належала да Клюшчанской парафіі, бо нарадзіўся ён у Барані, што за 5 км ад Клюшчанаў, у шматдзетнай сялянскай сям'і. Скончыў Свянцянскую вучылішча,

Свидѣтельство

ОБЪ УСПѢХАХЪ И ПОВѢДЕНИИ

ученика Ф. Клімова

Слонімскаго віцебскаго начальнага

училища.

Казіміравіч Адольф

З 1917-1918 уч. г.

*Пасведчанне вучня Свянцянскага
вучылішча а. Клімовіча.*

затым Духоўную каталіцкую семінарью ў Вільні. У далейшым за свой беларускі патрыятызм шмат цярпеў. Часта вымушаны быў мяняць сваё месца жыхарства, пераязджаючы з парафіі ў парафію. Так польская касцельныя ўлады помсцілі яму за яго “мужычы” сепаратызм. З’яўляўся аўтарам кніг “Мая ліра”, “Дзея маёй мыслі, сэрца і волі” ды іншых. Быў гарачым прыхільнікам аднаўлення Уніі на Беларусі. Цікавым, я думаю, тут будзе сказаць яшчэ пра аднаго ўраджэнца Клюшчанскай парафіі, радзіма якога вёска Лакцыны, знаходзіцца за кіламетры тры ад мястэчка. Гэта ксёндз Янка Семашкевіч, які выступаў у беларускім друку пад псевданімам Янка Быліна. Напісаў і выдаў цікавыя паэтычныя кнігі “На прызыбе”, “На покуци”, шэраг рэлігійнай літаратуры. Дарэчы, на клюшчанскіх могілках знаходзіцца радзінная магіла Семашкевіча, дзе сярод іншых значыцца і яго імя з фатаграфіяй. Але ён там не пахаваны, яго магіла знаходзіцца на Беласточчыне, дзе ён служыў апошнія гады свайго жыцця. А гэта – сімвалічная памяць пра яшчэ аднаго беларускага пакутніка.

Але вернемся ў далёкі 1915 год. Стайды мясцовым пробашчам, айцец Кастусь Стэповіч не сядзіць склаўшы руکі, а арганізувае жыхароў Клюшчан і навакольных вёсак спачатку для стварэння касцельнага хору, а затым на яго базе утварае беларускую арганізацыю “Хайурса сваякоў”. Уваходзіла ў яго большза сорак чалавек. Сярод іх найбольш актыўнымі былі Віктар і Валянціна Смаленскія, малады і вельмі здолны, але рана памерлы, мастак Ракіцкі, Адольф Клімовіч, некалькі мясцовых настаўнікаў. Мусіць, у той час і прайвіліся ў Клімовіча здольнасці да ігры на аргане, што вельмі спатрабілася яму ў далейшым.

Дзейнасць “Хайурса сваякоў” была разнастайней: ладзіліся лекцыі, літаратурныя вечары з беларускімі дэкламацыямі, хор, які існаваў пры арганізацыі, апрача касцельных, часта спяваў і беларускія народныя песні. Да святкавання першых угодкаў існавання хору быў прачытаны рэферат на тэму “Аб беларускай песні”. Яго напісаў а. Стэповіч, а прачытаў Адольф Клімовіч. Нягледзячы на свае маладыя гады, Клімовіч усё больш набываў аўтарытэт здольнага арганізатора, актыўнага пропагандыста беларускай культуры, кірауніка навакольнай моладзі. У вольны час шмат чытаў, займаўся самадукцыяй. Аднаго разу айцец Кастусь парайу яму не спыняцца на дасягнутым, а пракацігаў вучобу далей, пры гэтым паабязаўшы са свайго боку матэрыяльную дапамогу.

У пачатку 1916 г пры “Хайурсе сваякоў” узнікла сцэнічна-драматычная суполка, якая “настанавіла зладзіць беларускае прадстаўленне”. Трэба было толькі падабраць адпаведны драматычны твор. У той час у Клюшчанскай парафіі было моцна распаўсюджана п’яніства. Айцец Стэповіч, як пастыр ды чалавек высокай маральнасці, вельмі негатыўна ставіўся да такой ганебнай з’явы. Яшчэ раней, змагаючыся з гэтым злом, ён напісаў некалькі антыалкагольных артыкулаў, якія друкаваліся на старонках каталіцкай газеты “Bielarus”, якая выдавалася ў Вільні ў 1913-15 гг. Даставалася мясцовым п’яніцам і з касцельнага амбона. Таму і вырашана было на сходзе суполкі паставіць п’есу на гэту злабадзеннную тэму. Яе напісаў а. Стэповіч, і называлася яна “Праклённае зелле”. Прадстаўленне адбылося 12 чэрвеня 1916 г. у спецыяльна абсталяваным гумні аднаго з сяброў “Хайурса сваякоў” Віктара Смаленскага. Народу сабралася вельмі шмат. Само гумно размяшчалася па суседству з касцёлам, таму многія з гледачоў адразу пасля набажэнства прыйшлі на спектакль. Да гэтай падзеі былі падрыхтаваныя прыгожыя малаяўнічыя абвесткі, якія выканалі мастак Ракіцкі. Адна з іх захоўвалася і ў архіве Адольфа Клімовіча, які ў гэтым спектаклі выконваў другарадную ролю.

Пад час намецкай акупацыі Віленшчыны ўзнікла магчымасць стварэння беларускіх школ, але не ставала настаўнікаў. Тому Калядамі 1915 года а. Кастусь Стэповіч

арганізоўвае кароткачасовыя беларускія настаўніцкія курсы, дзе выступае ў якасці лектара і рэктара. Слухачамі іх сталі сябры "Хаўруса сваякоў" Віктар і Валянціна Смаленскія, Адольф Клімовіч і яшчэ некалькі чалавек. Гэта дало магчымасць зімой 1916 г. адчыніць у Ключчанскай парафіі сем беларускіх школ. Адна з такіх школ працавала і ў Казаноўшчыне, дзе выкладаў Адольф Клімовіч. Малодшыя дзецы вучыліся па-беларуску, а для старэйшых вучняў выкладалася дадаткова яшчэ і польская мова. Агульнае кіраўніцтва над усімі беларускімі школамі выконваў а. Стэпавіч, які часта наведваў школьнія заняткі. Школкі тыя праіснавалі гады 3-4, пасля чаго польскімі акупацыйнымі ўладамі былі зачынены.

Такая актыўная беларуская праца, якая "набірала штораз больш размаху і разголосу", пачала становіцца косткай упоперак горла для мясцовых "касцельных" палякаў. Яны пачалі пісаць скаргі ў Вільню да вышэйшых каталіцкіх духоўных уладаў, "што парафія ў Ключчанах беларусіца". Гэтага было дастатковая, каб ксяндза Стэпавіча пазбавіць пасады і перавесці вікарьем у Карыцін на Беласточчыне. Чамусьці ўлады былі ўпэўненыя, што на гэтым беларуская дзейнасць спыніцца і ўсё ўвойдзе ў патрэбнае рэчышча. Але памыліліся. Тая рунь, якая закаласіла пасля дбайнай рукі святара-адраджэнца, не прапала. Працявалі працаўца беларускія школы, дзейнічаў "Хаўрус сваякоў", з цыркласцю, але ладзіліся літаратурныя вечары. Хоць часамі моладзі і не хапала іх ідэйнага кіраўніка і натхнельніка, яго разумнай парады і падказкі.

Асабліва перажывалі вымушанае растанне з добрымі ойчакам Адольф Клімовіч. За гэты час, пакуль а. Стэпавіч знаходзіўся на парафії, ён усёй душой прыкіпей да добрага святара, палюбіў яго як старэйшага брата і сябра. Але, як ні было балюча і распачна крыўдна, вымушаны быў змірыцца і далей працягваць працу, распачатую айцом Кастусём. Актыўна ўдзельнічаў у рабоце "Хаўруса сваякоў", наладжваў святкаванні Калядаў, вёў заняткі у беларускай школе, распаўсюджваў газеты і часопісы сярод сялянства, ездзіў у Вільню на супстэрэны з дзеячамі-адраджэнцамі. І ўвесі час інтэнсіўна ліставаўся з ксяндзам Стэпавічам, які праз пісъмы радзіў, што і як рабіць.

У начатку 1918 г. "Хаўрус сваякоў" атрымаў запрашэнне для ўдзелу ў рабоце Беларускай канферэнцыі, якая мелася адбыцца ў Вільні ў канцы студзеня. Склікалася яна арганізацыйным камітэтам, які складаўся з прадстаўнікоў розных сацыяльных колаў і беларускіх арганізацый з акупаванай Нямеччынай тэрыторыі Беларусі. Мэты, якія ставіла Беларуская канферэнцыя перад яе ўдзельнікамі, былі блізкія і зразумельныя кожнаму беларускаму адраджэнцу: узгадніць дзейнасць беларускіх арганізацый, ад-працаўца асновы беларускага народнага прадстаўніцтва і "палажыць першы камень пад будоўлю нашай гасударственнай будучыні". Дэлегатам належала разгледзець дзве канцэпцыі. Першую, якую распрацаўваў у верасні 1917 г. Беларускі народны камітэт і некаторыя палітычныя партыі. І другую, распрацаўваную Сувяззю незалежнасці і не-падзельнасці Беларусі. У аснове першай ляжала будаўніцтва аўтаномнай Беларускай дзяржавы ў складзе Расійскай федэратыўнай распублікі, а другая бачыла Беларусь у канфедэрацыі з Літвой, якая складалася б з дзвюх аўтаномных тэрыторый – беларускай і літоўскай.

Вось на такі прадстаўнічы і адказны форум трэба было беларускай арганізацыі з Ключчанаў вылучыць свайго дэлегата. На агульным сходзе, які праходзіў у гумні аднаго з сяброў, вырашана было адправіць на канферэнцыю Адольфа Клімовіча. Такое рашэнне яшчэ раз прадэмантравала, што з маладога і малавопытнага хлопца Клімовіч усё больш ператвараецца ў адказнага і аўтарытэтнага грамадскага дзеяча. На вялікі жаль, нам не вядома, як ён паводзіў сябе на той канферэнцыі, за якія прапановы і канцепцыі галасаваў, але чамусьці здаецца, што ён быў з тымі, хто не адмовіўся ад

ідэі стварэння беларуска-літоўскай дзяржавы, хто абраў каардынацыйны цэнтр беларускіх арганізацый і яе прадстаўнічы орган – Віленскую беларускую раду. Чамусьці нам у гэта верыцца!

ЗАПАЛУШЫ ПАХОДНЮ ВОЛІ.

Усе наступныя месяцы 1918 г. Адольф Клімовіч правёў у роднай вёсцы. За руслівай работай, сляянскім турботамі цяжка было заўважыць, як ляціць час. Здаецца, яшчэ ўчора спявала за сцяной завея, а сёння ўжо даносіца вясёлы спеў салаўя, а там ужо, глядзіш, і касьба не за гарамі, уборка бульбы, а потым ізноў тужгівае курлыканне журавоў, нудны і бясконца аднастайны імжака-дождж за вакном, старэчы скрып клёна на снеганьскім марозе... Глядзіш – і год праішоў. У канцы года сталі даносіца чуткі з Вільні, што мае адчыніцца беларуская гімназія. І верылася тым слухам, і не верылася. Урэшце стала вядома дакладна – гімназія будзе! Адольф Клімовіч пачаў збірацца ў дарогу.

У Вільню прыехаў у сярэдзіне студзеня 1919 г. Без цяжкасці знайшоў патрэбную яму Вострабрамскую вуліцу, дзе ў так званых Базылянскіх мурах размісцілася беларуская гімназія. Паспяхова здаў уступныя экзамены, і быў залічаны ў шосты клас “на падставе пасьведчання аб сканчэнні поўнага курса Свяцянскага Вышэйшага Пачатковага вучылішка за № 351 ад 1 мая 1915 году”. Заняткі пачаліся 2 лютага.

Гімназісты вывучалі Закон Божы, беларускую, расейскую, польскую, нямецкую, лацінскую мовы, гісторыю і геаграфію Беларусі, агульную геаграфію, прыродазнаўства, агульную гісторыю, арыфметыку, алгебру і геаметрыю, tryганаметрыю, касмаграфію, фізіку, фізічную геаграфію, логіку, псіхалогію, заканазнаўства і палітычную эканомію. У далейшым перастала вывучацца як прадмет расейская мова. У той час у гімназіі вучылася 340 вучняў, а педагогічны калектыв складаўся з 18 выкладчыкаў. Дыrekтарам быў Міхал Кахановіч, стары беларускі дзеяч, які паходзіў з Наваградчыны. Вялікай павагай у гімназістаха ён не карыстаўся, бо меў сякія-такія заганнія звычкі. А выкладчыкамі працавалі М.Пліс, А.Зірскі, М.Ласковіч, Ю.Менке, Ф.Аляхновіч, А.Луцкевіч, Н.Банцлебен, Л.Ігнатова, А.Станкевіч ды іншыя. У той першы навучальны год гімназія перажывала не лепшыя часы, бракавала ўсяго самага неабходнага, у тым ліку, і школьнага інвентару, беларускіх падручнікаў, навучальных дапаможнікаў. Ды і ўзровень папярэдніх падрыхтоўкі дзяцей жадаў лепшага. Акрамя таго, моцна даку чаў голад і холад, ад якога пакутвалі не толькі вучні, але і настаўнікі.

Спачатку давялося Адольфу Клімовічу пажыць на прыватнай кватэры, але недзе пад восень перарабраўся ў Беларускі інтэрнат, які быў адчынены па ініцыятыве школънай адміністрацыі. Жылі тут у асноўным дзеці з Гродзеншчыны і Віленшчыны. Вучоба Адольфу Клімовічу давалася лёгка. У адрозненне ад Свяцянскага вучылішка, дзе ў журнале настаўніка часта наступраць прозвішча Клімовіч стаялі чацвёркі і нават тройкі, у гімназіі ўсё было наадварот. Тут ён быў круглым выдатнікам. Хіба толькі нямецкая мова крыйху падводзіла. У хуткім часе з'явіліся сябры-аднадумцы, паплечнікі. Ды гэта і не дзіва: характеристар Клімовіч меў добры, адкрыты, шчыры. Як і раней, ён заставаўся актыўным у грамадскім жыцці. Ніводнае беларускае вучнёўскае мерапрыемства не адбываўся без яго ўдзелу. З'явіліся і любімая настаўнікі. Асабліва падабаўся Максім Гарэцкі: і як чалавек, і як педагог. Ды не толькі яму. Уся вучнёўская моладзь была проста закахана ў гэтага сціплага выкладчыка беларускай літаратуры. У сваіх успамінах пра М.Гарэцкага, якія Клімовіч напісаў у пачатку 60-х гадоў, ён вельмі падрабязна апісвае

свае першыя сустрэчы з настаўнікам, цікава харктырызуе тагачасную школьнью абстаноўку, дае тлумачэнні розным падзеям і з'явам. У прыватнасці, Клімовіч пісаў, што ў той час у старэйшых класах гімназіі поруч з беларусамі вучылася шмат моладзі іншых нацыянальнасцяў, якія жылі ў Вільні. Асабліва яўрэяў, палякаў, латышоў, рускіх. Не ўсе яны ведалі і хацелі вывучаць беларускую мову і літаратуру. І як дзецы горада былі вельмі непаседлівыя, гарэзлівыя і нават хуліганістыя, што нельга было сказаць пра вучняў малодшых класаў, дзе пераважаў беларускі элемент, бо гэта былі дзецы вёскі і маленъкага мястэчка. У асноўным "цихія, паслухмніяя, лёгкія да кіраванья, як паасобку, так і ў масе", яны імгненна ўбіралі ў сябе ўсё тое лепшае, што давала ім гімназія. А са старэйшымі было цяжкай. "Шум-гам з калідора пераносіўся ў класы і спыніць яго нялёгка было найбольш спрактыканаму нават педагогу," – так напіша А.Клімовіч у сваіх успамінах. Выкладчыкаў не слухаліся, часта нават з імі сварыліся. І толькі на ўроках беларускай літаратуры панавала ўзорная цішыня. А выкладчык той ніколі не павышаў голасу, не кричаў, а праста расказваў пра Еўфрасінню Полацкую і Кірылу Тураўскага, пра Біблію Скарыны, пра Літоўскі Статут, аб прамове смаленскага кашталяна Мялешкі, і "навіной для ўсіх нас, маладых, тады была вестка аб беларусу-каталіку Капіевічу, што па загаду Пятра I рэфармаваў кірылаўскую скорапіс у сяньняшніню гражданку". І як набатны кліч жыва і пальміяна ліўся пераказ настаўніка "аб Паўлюку Багрыме і праста бунтарскім (да сяняння помніо націск на заклік да сякеры паўстанца) быў нарыс аб Кастусю Каліноўскім". І слова тыя любімага выкладчыка назаўсёды западалі ў сэрцы і клікалі да вернага служэння сваёй Бацькаўшчыне, становіліся сэнсам жыцця. А некаторыя вучні пад іх уздзеяннем самі пачыналі пісаць. Так, аднакласніца Адольфа Клімовіча Наталля Арсеннева стала ў далейшым вядомай беларускай паэткай, класікам нацыянальнай літаратуры.

Віленскую беларускую гімназію Адольф Клімовіч скончыў у чэрвені 1921 г., а ўжо 25-га числа таго ж месяца атрымаў "атэстат съпеласці". Можна лічыць, узорны. Па ўсіх прадметах, за выняткам нямецкай мовы, стаялі пяцёркі. Шкада было пакідаць гімназію, гэтую кузню беларускай інтэлігенцыі, развівцаца з любімымі настаўнікамі, шчырымі сябрамі. Але нечакана прыйшла прапанова стаць слухачом Беларускіх настаўніцкіх курсаў, якія працавалі ў тых самых Базылянскіх мурах. Згадзіўся. І з 20 чэрвеня па 5 верасня 1921 г. – займаўся на тых курсах. Іхнім кіраўніком быў Браніслаў Тарашкевіч, асоба ў Заходній Беларусі амаль легендарная. А сярод выкладчыкаў – цвет нацыянальнай інтэлігенцыі: Янка Станкевіч і Аркадзь Смоліч, Сымон Рак-Міхайлоўскі і Мікола Шыла, Францішак Аляхновіч і Макар Краўцоў, Сымон Кароль і Язэп Шнарткевіч, Міхал Кахановіч і Максім Гарэцкі. Паглядзеўшы на такі спіс, можна не сумнівацца, што слухачам там сумна не было. Ды і сярод апошніх падабралася аўдыторыя як на заказ. Наталля Арсеннева, Юрка Лістапад, Міхась Каберац, Мікола Абрамчык, Язэп Лагіновіч, Лявон Рыдлеўскі, Язэп Гаўрылік, Пётра Зяновіч ды багата іншых. Тых, хто ўжо тады і словам і учынкам змагаўся за лепшую долю свайго народа. Як піша гісторык Аляксандр Вабішчэвіч, пасля заканчэння тых курсаў 101 чалавек атрымаў пасведчанні з надпісем: "Можа быць беларускім настаўнікам (настаўніцай)". Праўда, лічба гэта крыху здзіўляе, бо на здымку Беларускіх настаўніцкіх курсаў за 1921 год можна без цяжкасці налічыць 162 асобы, і гэта – без выкладчыкаў?!

Закончыўшы курсы, Адольф Клімовіч некалькі месяцаў працуе у адной з восьмі тады адчыненых у Вільні беларускіх пачатковых школ. Часта сустракаецца з беларускімі грамадскімі і культурнымі дзеячамі. У час адной з таких сустрэч, якая адбылася ў Беларускай цэнтральнай школьнай радзе, да яго зварнуліся Браніслав Тарашкевіч і Антон Грыневіч з прапановай ехаць вучыцца ў Прагу. Абяцалі даць пасведчанне ад

Атэстат вучня Віленскай беларускай гімназіі А. Клімовіча.

рады, якое будзе своеасаблівым пропускам у Чэхаславакію. Праўда, ставілі перад Клімовічам некаторыя ўмовы, а перадусім, “што, атрымаўшы асьвету, ён выдасьць кнігу на роднай мове па спэцыяльнасці й дасьць за свой кошт вышэйшую асьвету аднаму свяму суайчынніку». На гэтам месцы варта патлумачыць, што ўсе існуючыя ў той час у Польшчы беларускія гімназіі (а было іх чатыры) не мелі статусу дзяржаўных школ. Iх выпускнікі не моглі паступаць у вышэйшыя навучальныя ўстановы на падставе пасведчання аб сканчэнні беларускіх гімназій. Але стараннімі эміграцыйнага ўрада БНР Вацлава Ластоўскага ў 1921 г. Чэхаславакія выдзеліла для беларусаў спачатку 25, праз год – 50, а ў 1923 - 100 стыпендыяў. Таму і не дзіўна, што Адольф Клімовіч з радасцю ўспрыняў туго прapanову і ўжо 22 лютага 1922 г. разам са сваім аднакласнікам па Віленскай беларускай гімназіі Янкам Станкевічам выехаў на вучобу. Праз некалькі дзён яны былі ўжо ў Каўнасе, дзе ад прадстаўніка ўрада БНР атрымалі пашпарты і адбылі ў Прагу.

ПРАГА І БЕЛАРУСКАЕ СТУДЭНЦТВА.

Прага! Сталіца братняга славянскага народа. Горад славуных культурных традыций і гераічнага мінулага. У сілу розных гістарычных і палітычных абставін Прага часта становілася прытулкам для многіх беларусаў пачынаючы яшчэ з сівога сярэднявечча, калі сюды прыехаў Францішак Скарэйна, які знайшоў тут сяброўскую падтрымку і кавалак хлеба. I, мусіць, невыпадкова, што менавіта ў гэтым слайўным горадзе ён заснаваў першае ў гісторыі нашага народа ды ўсяго ўсходняга славянства выдавецтва і выдаў 5 жніўня 1517 г. “Псалтыр” (“повелел... тиснути рускими словамі, а словенскім языком”). Прытуліла Прага беларусаў і ў не вельмі спрыяльным для іх XX стагоддзі.

У міжваенны перыяд Чэхаславакія стала цэнтрам прытулку для эмігрантаў з было Расійскай імперыі. Урад презідэнта Масарыка з гуманітарных і палітычных меркаванняў “аказваў дапамогу моладзі, адчыняў курсы, спрыяў набыццю прафесій, выдзяляў стыпендыі для вучобы ў вышэйшых навучальных установах”. Як пісаў Уладзімір Калеснік у сваёй кнізе “Усё чалавеччае”, у 1922 г. у Чэхаславакіі напічвалася больш за шэсць тысяч такіх стыпендыянтаў, сярод іх рускіх 3595, украінцаў 2328, беларусаў 48. Праўда, нейкая частка беларускіх студэнтаў не атрымоўвала стыпендыі, а жыла і вучылася за кошт грашовай дапамогі ад урада БНР і розных грамадскіх арганізацый. Хоць пракцэнт беларусаў у парайнанні з іншымі ўсходнеславянскімі народамі быў мізэрны, яны вылучаліся даволі вялікай актыўнасцю.

Беларускае студэнцтва ў Чэхаславакіі ўзнікла ў канцы 1921 г. і напічвалася ў той час у сваіх шрагах каля 15 чалавек. Яно ўваходзіла ў склад Чэшскага ўніверсітэцкага камітэта (ЧУК) – “самакіраўнічага органа, што супрацоўнічаў з адміністрацыяй ўніверсітэта, дбай пра матэрыяльнае забеспечэнне навучальнага і навуковага працэсу, развіццё культурна-асветніцкай самадзеяйнасці студэнтаў”. Першым кірауніком беларускай студэнцкай арганізацыі стаў Янка Станкевіч, які паходзіў з вёскі Арляніяты, што на Смаргоншчыне, былы аднакласнік Адольфа Клімовіча. Спачатку арганізацыя называлася Сувязию нацыянальнай беларускай моладдзі, пазней Таварыствам беларускіх студэнтаў, а праз нейкі час Студэнцкай секцыяй Беларускай грамады. У палітычных адносінах беларускае студэнцтва згуртаванне на той момант стаяла на выразна незалежніцкіх, антысавеціх і хрысціянскіх пазіцыях. Але пачынаючы з 1923 г., калі ў Прагу пачалі прыезджаць прадстаўнікі леваэсраўскай Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі, іншых радыкальных партый і груп, людзі тыпу Грыба і Мамонькі, то

беларускае студэнцтва перастала быць такім маналітна адзінным, а стала ўсё больш размяжоўваша па ідэйных і палітычных поглядах і перакананнях. І ў хуткім часе ў супрацьвагу групоўцы студэнтаў, якую ўзначальваў Янка Станкевіч, утварылася альтэрнатыўная студэнцкая арганізацыя “Новая грамада”. Яе лідэрам стаў Тамаш Грыб, кіраўнік беларускіх эсэраў, падпольшчык і рэвалюцыянер. Агульны лік беларускіх студэнтаў у 1923 г. налічваў 75 чалавек. Па палітычных перакананнях яны дзяліліся на хрысціянскіх дэмакратаў, эсэраў, беспартыйных радыкалаў і марксістаў. Такі падзел захаваўся і ў далейшым.

У Прагу Адольф Клімовіч і Янка Станкевіч прыехалі ў канцы лютага 1922 г. Спачатку жылі і займаліся на падрыхтоўчых курсах у Езафове, а потым, здаўшы ўступную экзамены, сталі студэнтамі Пражскага ўніверсітэта. Янка Станкевіч – гісторыка-філалагічнага факультэта, а Адольф Клімовіч – сельскагаспадарчага. Жыць уладкаўшыся ў студэнцкім доме, што знаходзіўся ў раёне Альбяртова на Слупе. Абодва адразу ж далучыліся да беларускай студэнцкай сябрыны. Па палітычных перакананнях яны былі хрысціянскія дэмакраты і прынцыповыя незалежнікі. Гэта іх і аўядноўвала. Шчыра адданыя беларускай справе, ініцыятыўныя і бескампромісныя, яны карысталіся вялікай павагай сярод студэнтаў. Асабліва Адольф Клімовіч. Гэта пацвярдждае і ліст Уладзіміра Жылкі да Антона Луцкевіча, дзе можна прачытаць наступнае: “Радуе розум, талковасць, умеласць, з якой падходзяць да працы. Вось колкі імёнаў: Грышкевіч, Каберац, Дыліс, Клімовіч, Лайскі, Буська, Гарошка. І гэта далёка ня ўсе. Але тут і добрыя каталік Клімовіч, і атеісты-сацыяліст Грышкевіч”. У той час асабліва прыязненая сяброўскія стасункі звязвалі Адольфа Клімовіча з Міколам Ільяшэвічам, Уладзімірам Жылкам і Міхасём Каберцам.

Недзэ ў канцы 1923 г. Адольф Клімовіч атрымаў з Мінска ліст ад Максіма Гарэцкага. Той прасіў разведаць, ці ёсьцьмагчы масць прыехаць для далейшай вучобы ў Чэхаславакію брату Гаўрылу і што для гэтага патрэбна зрабіць. Клімовіч адказаў аператыўна, але больш ад Гарэцкага лісту не атрымаў. Відаць, палітычны лад, які умацаваўся ў Савецкай Беларусі, больш такіх вольнасцяў, як паездка для вучобы за мяжу, не дазваляў. Жыццё Адольфа Клімовіча ў Чэхаславакіі было насычаным. Вучоба і грамадская дзейнасць займала ўсёвесь вольны час. Каб пераканацца ў гэтым, дастаткова ўспомніць толькі некаторыя факты з жыцця студэнта. Так, ужо 16 снежня 1923 г. была наладжана сустрэча прадстаўнікоў урада БНР з беларускім студэнцкім актывам, на якой размова ішла пра далейшую дзейнасць на ніве беларускага адраджэння. Сярод запрошаных студэнтаў былі толькі некаторыя найбольш паважаныя і грамадска актыўныя. У тым ліку, Грышкевіч, Бусел, Русак, Дварчанін, Грыб, Станкевіч, Мамонька, Клаусуц і Клімовіч. Размова ішла пра далейшую дзейнасць на ніве беларускага адраджэння. А крыху пазней па ініцыятыве ўсё таго ж Адольфа Клімовіча для студэнцкай грамады былі прачытаныя тры лекцыі з гісторыі беларускай грамадской палітычнай думкі. Дакладчыкам быў Аляксандар Цвікевіч, адзін з кіраўнікоў Беларускай Народнай Рэспублікі, гісторык і публіцыст. Лекцыі тыя былі цікавыя яшчэ і тым, што на іх, мусіць, упершыню, “быў даны бой нашым наваяўленым марксістам, ад якіх

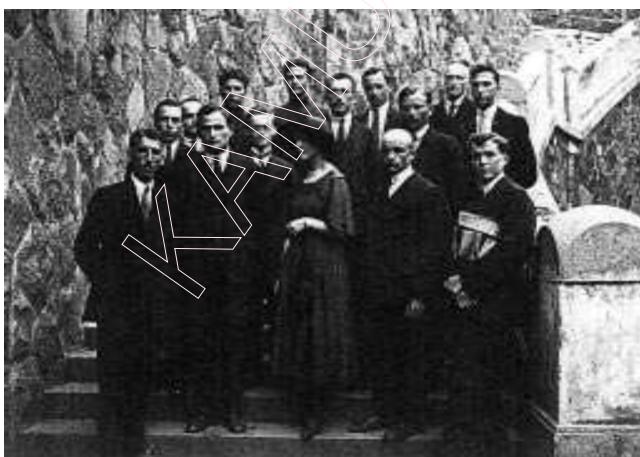

Адольф Клімовіч.

так нясе расейскай саветчынай". У тым жа 1923 г. Адольфу Клімовічу разам з Янкам Станкевічам давялося прыкладсці шмат намаганняў для стварэння часопіса "Беларускі студэнт", які пачаў выходзіць у Празе. Галоўнай мэтай гэтага выдання было пашырэнне нацыянальнай самасвядомасці сярод беларусаў-студэнтаў, барацьба за незалежную беларускую дзяржаўнасць.

Знаходзячыся ўдалечыні ад радзімы, Клімовіч стараўся не парываць з ёй духоўную сувязь. Ліставаўся з маці, айцом Кастусём Стэповічам (Казімірам Свяяком), Марыляй Шутовіч, Адамам Станкевічам, рэдакцыямі заходнебеларускіх часопісаў і газет.

Непрыкметна праўшоў год. Беларускіх студэнтаў у Чэхаславакіі стала больш. Яны духоўна акрэплі, узмужнелі, з імі пачалі лічыцца чэшскія ўлады ды іншыя студэнцкія арганізацыі. Як пісала польская газета "Kurjer Wilecki", толькі ў пражскім Карлавым універсітэце ў 1922/23 навучальным годзе займалася 50 студэнтаў-беларусаў, 1923/24 – 90, у 1924/25 – 110, а ў 1925/26 – 100 чалавек. Усё часцей ставілася пытанне аб стварэнні адзінага каардынацыйнага цэнтра для беларускіх студэнтаў замежжа і Заходняй Беларусі. Што неўзабаве і адбылося. 20 жніўня 1924 г. у рэстаране "Новая пошта" ў Вышаградзе-Празе была скліканая Канферэнцыя беларускага студэнцтва Заходняй Беларусі і эміграцыі. У арганізацыйны камітэт уваходзілі Адольф Клімовіч, як старшыня Студэнцкай секцыі Беларускай грамады, Кастусь Буська ад Студэнцкай секцыі Беларускай грамады (думкі паступовай) і Вінцэнт Грышкевіч ад Аб'яднання беларускага паступовага студэнцтва. Старшынёй аргкамітэта быў Вінцэнт Грышкевіч, а сакратаром Міхась Каберац. Вынікам той канферэнцыі стала стварэнне адзінага кіручага органа і новай арганізацыі – Аб'яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацыяў (АБСА), у склад якой уваходзілі студэнты з Вільні, Варшавы, Прагі і Брюсселя. Адольф Клімовіч пачаў узначальваць Аддзел міжнародных зносаў і "да кожнага зъезду Міжнародавае Студэнцкае Канфэдэрэцыі" выдаваць беларускі інфармацыйны бюлетэн на французскай мове. Як пісай часопіс "Студэнцкая думка" за студзень-люты 1928 г., "Аб'яднанье

*Беларускія студэнты ў Празе.
Крайні справа (з партфелем) А. Клімовіч.*

беларускіх студэнцкіх арганізацыяў (АБСА) разывівае шырокую акцыю перадусім на полі міжнародавых зносаў са студэнтвам усяго съвету, у выніку чаго 26 жніўня 1926 году аднаголосна прымаецца сябрамі Міжнародавае Студэнцкае Канфэдэрэцыі (СІЕ)". І ў гэтым немалая доля заслугі была Адольфа Клімовіча. У далейшым ён не аднойчы абраўся ў склад кірауніцтва АБСА, быў яго скарбнікам і сакратаром. У верасні 1924 г. Адольф Клімовіч разам з Улад-

Пасля ўніяцкага кангрэса ў Велеградзе. Сядзяць злева направа: А. Цікота, мітрапаліт Прэчан, Р. Шаптыцкі, Я. Рэшаць, А. Лявош. Стаяць: А. Клімовіч, Ф. Чарняўскі, Ф. Грышкевіч.

зімірам Жылкам быў выплучаны ад АБСА дэлегатам на Міжнародны студэнцкі кангрэс у Варшаве, “але ня мог выехаць, бо польскі консул ня даў візы”. У tym жа годзе ён быў удзельнікам сустэрэцы з Яўхімам Карскім, вядомым беларускім мовазнаўцам, які прыехаў у Прагу і пажадаў сустэрэца з беларускімі студэнтамі. А ў снежні 1924 г. ён сябра аргкамітета па святкаванні 40-ых угодкаў смерці беларускага песняра і драматурга Вінцку Дуніна-Марцінкевіча.

Вясной 1925 г. з нагоды сёмых угодкаў абвяшчэння БНР і 400-годдзя беларускага друку ў Празе ўтварылася Крывіцкае (беларускае) культурнае таварыства імя Ф. Скарыны – грамадская і навуковая арганізацыя беларускай эмігранцкай інтэлігэнцыі. Сярод яго заснавальнікаў Ігнат Дварчанін, Мікола Ільшэвіч, Тамаш Грыб, Франук Грышкевіч, Янка Станкевіч, Міхась Каберац і Адольф Клімовіч. Філіі Таварыства існавалі ў Вільні, Варшаве, Берліне, Бру塞尔і, Коўні, Рызе і Рыме. Мусіць у той перыяд і з'явілася ў душы Адольфа Клімовіча пад уплывам Янкі Станкевіча цвёрдае і рашучае перакананне, што сам тэрмін “Беларусь” штучны і надуманы, навязаны нашымі суседзямі, а сапраўдная назва нашай Бацькаўшчыны “Крывія”. І такія высновы گрутаваліся не на tym, што найбольшым племем, касцяком нашага народа, з'яўляліся крывічы. А таму, як пісаў Вацлаў Ластоўскі: “Мы – Крывічы па крыві, па роду-племені, але засяляем землі балотныя і лясістыя, дзеля гэтага, каторыя з нашага племені жылі на дрыгве-балоце, па гэтай азнацэ, звалі іх Дрыгвічамі, а каторыя жылі ў лясах-дрэвах – зваліся Дрэўлянамі, каторыя жылі на горках – зваліся Гаранамі... Дзеля гэтага і Дрэўляне, і Дрыгвічы, і Гаране, і Радзімічы, і Вяцічы – адно Крыўскае племя, адзін, як даўней казалі, язык... Наша мінуўшчына – гэта блуканьнесья па раздарожжах і муках, а мы цяпер ізноў пры

крыніцах гаючае і жывучае вады, пры сваім народзе Крывічанскім, і разам з ім, адбудо-ваю вольную Крывію". Такія думкі ў асяроддзі беларускай нацыянальнай інтэлігэнцыі ў той час былі вельмі папулярныя. Пад іх уздзеяннем знаходзілася і значная частка беларускай калоніі ў Празе. Вялікім іх прыхільнікам быў і Адольф Клімовіч, каторы не аднойчы ўслед за сваім сябрам Уладзімірам Жылкам пайтараў: "Так – я крывіч і хачу, каб была на свеце крывіцкая нацыя". Ён разумеў, што тэрмін "Беларусь" – "толькімагчымасць, паусьвядомасць дзіцяці, нацяк на гісторыю, але яшчэ этнаграфія, а "Крывія" – гэта творчасць і форма, сутнасць якое – нацыя". Такія тэарэтычныя высновы і развагі былі не новыя, пра існаванне асобнага беларускага (крывіцкага) народа гаварыў яшчэ ў XIX ст. паэт і фалькларыст Ян Чачот, але ў той час ягоныя ідэі, даволі вялікія і не адназначныя, не знайшлі адпаведнай падтрымкі ў грамадстве. І толькі ў 20-х гадах XX ст. спачатку Вацлаў Ластоўскі, а затым Янка Станкевіч пачалі ўсё больш рашучча заяўляць пра тое, што сапраўдная назва беларусаў – крывічы. У іх з'явіліся як апаненты, так і гарачыя прыхільнікі і паслядоўнікі, сярод катормых быў і Адольф Клімовіч, які да апошніх дзён свайго жыцця лічыў сябе нашчадкам гордых і слайных крывічоў.

Кастрычнік 1925 г. запомніўся Клімовічу тым, што ён упершыню ў жыцці пабачыў Янку Купалу. Пісьменніцкая дэлегацыя, у склад якой уваходзіў і народны паэт Беларусі, наведала Прагу. Студэнты наладзілі ўрачыстую сустрэчу. Вось як апісвала тое спаканне былая студэнтка Пражскага ўніверсітэта Наталля Орса у сваіх успамінах, надрукаваных у газете "Беларус" за 1995 г.: "Хутка паслья шостай студэнт, якому даручылі пільнаваць каля ўваходу, гукнуў – "Ідуць". Усе ўсхапіліся й стаялі, каб з пашанай сустрэць дарагіх гасцей... Якіх толькі Купала пераступіў парог, грымнула "Ад веку мы спалі". Ён, як відаць, не спадзяваўся гэтага – адразу пачаў съпяваць з намі, а потым сціх, і як мы кончылі першую зваротку, гукнуў: "Як маецся!?" А потым Купала ахвотна чытаў вершы, адказваў на шматлікія пытанні студэнтаў. Відаць было, што ён крыху хвалюеца, з асцярогатай адносіцца да некаторых выступоўцаў. Але быў такі "просты, мудры, даступны, крыху манатонны ў адказах". Роўна праз два гады сустрэча пайтарылася. Але Купала быў ужо іншы. Мала гаварыў, больш слухаў, а выступалі пісьменнікі Міхась Чарот, Міхась Зарэцкі і Цішка Гартны. Як памяць аб тых незабытых сустрэчах засталася ў Клімовіча книга Янкі Купалы, зычліва падараваная народным песняром, але ў далейшым, на вялікі жаль, яна была беззвратна страчана. А жыццё вокаімненнем ляцела сваёй чарадой. Ужо за плячымі Адольфа Клімовіча было некалькі гадоў стараннай вучобы і актыўнай грамадскай дзейнасці. Усё часцей ўспаміналася старэнькая маці, родная Казаноўшчына, прыўкрасная Вільня і святая Беларусь. Каб пракарміцца, даводзілася на лета наймацца на касавіцу ды жніво да багатых чэшскіх гаспадароў. І з сіплай студэнцкай стыпендыі адкройваца штомесячна нейкую суму для падтрымкі беларускіх гімназій на Бацькаўшчыне.

У тым жа 1925 годзе Адольф Клімовіч уваходзіць у аргкамітэт па святкаванні 400-годдзя беларускага кнігадрукавання і прымае чынны ўдзел ва ўрачыстай вечарыне, прысвечанай гэтай знамянальнай падзеі. Як кіраўнік Аддзела міжнародных зносін пры АБСА на працягу 1926-28 гг. часта бываў на розных з'ездах, кангрэсах, якія праходзілі ў Парыжы, Жэневе ды іншых єўрапейскіх гарадах. А на чарговым з'ездзе Аб'яднання беларускіх студэнцкіх арганізацыяў, які адбыўся 11 лістапада 1927 г., быў абрани ў склад яго новага кіраўніцтва. Чалавек глыбока веруючы, ён актыўна супрацоўнічаў і з беларускімі рэлігійнымі арганізацыямі. Бачачы страшны канфесійны падзел беларускага народа, прыходзіў да высновы, што толькі аднаўленне Уніі прывядзе да міру і хрысціянскай гармоніі ў грамадстве. Таму і не выклікае здзіўлення ягоная прысутнасць

на ўніяцкіх кангрэсах, пачынаючы з 1924 года. А на V уніяцкім кангрэсе ў Велеградзе (Чэхаславакія), які праходзіў з 20 па 24 ліпеня 1927 г., ён быў у складзе аўтарытэтнай беларускай дэлегацыі разам з каталіцкімі святарамі Андрэем Цікотам, Язэпам Рэшацем, Францішкам Чарняўскім, Антонам Лявашам ды паэтам Франу ком Грышкевічам. Давялося Адольфу Клімовічу пабываць у канцы жніўня 1927 г. і на IX з'ездзе Міжнароднай студэнцкай канфедэрэцыі (CIE) у Рыме, а потым на Кангрэсах нацыянальных меншасцяў у Жэневе (1927) і Берне (1933), дзе ён прадстаўляў Аб'яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацый...

І неяк зусім незадуважана падкрайся 1928 год. Год заканчэння вучобы. Трэба было думаць пра будучыню. Давялося з раніцы да глыбокай ночы праседжваць над падручнікамі і рыхтавацца да экзаменаў. І праца тая не працапала дарэмна. Глыбокай восенню таго ж года ён атрымаў дыплом інжынера-агранома Пражскага ўніверсітэта. Інфармацыя, якая змяшчалася ў заходнебеларускім магадзейным часопісе "Студэнцкая думка", што выдаваўся ў Вільні, у раздзеле "Хроніка" скупа і лаканічна паведамляла, што "вясной скончылі навуку ў чэскіх вышых навучальных установах Міхась Гузоўскі, Міхась Станкевіч, Пётра Астапкевіч, Кастусь Шышкоўскі", а ў месяцы каstryчніку – Мікола Ільяшэвіч. Крыху пазней з той жа нагоды згадваюцца прозвішчы Аўгена Дыліса, Міхася Гарошкі і Адольфа Клімовіча. Беларускія студэнты, бы тыя пералётныя птушкі, ужо падрыхтаваліся пакінуць прыязную, але абрыздулую чужыну і вярнуцца з далёкага выраю на дарагую і адзіную Бацькаўшчыну.

“О, ВІЛЬНЯ, КРЫВІЦКАЯ МЕККА...”

Вільня сустрэла Адольфа Клімовіча сцюдзёнім лютайскім ветрам і невялікім марозам. Змрочныя, цяжкія хмары плылі па непрыветным небе і хаваліся недзе за Антокалем. І ўсё было ў гэтым горадзе Клімовічу блізка і знаёма да слёз. І гэтыя халодныя хмары, і прывабнае свято начных ліхтароў, і гаворка месцічай, дзе так арганічна перапляталіся мовы паляка і яўрэя, беларуса і літоўца. І гэта незвычайна-загадковая прыгажосць помнікаў сівой даўніны і чаруючыя гукі ў назвах старых плошчаў, вуліц і завулкаў. Вострая Брама з яе неўміручай Пагоняй, Вастррабрамская вуліца са славутымі Базылянскімі мурамі, касцёл Св. Тэрэзы і царква Св. Духа, гарадская ратуша з домам Якуба Бабіча, дзе калісьці размяшчалася друкарня Ф. Скарыны, касцёл Св. Казіміра і царква Св. Мікалая, палац Хадкевіча, а за ім найстарэйшая Пятніцкая царква, а там, глядзіш, ужо і Замкавая вуліца, касцёл Св. Яна, старажытны ўніверсітэцкі комплекс і Катэдральны пляц, над якім узвышаецца Замкавая гара са старажытнай вежай Геды-

Студэнцкае пасведчанне А. Клімовіча.

міна... Гэта была ягоная Вільня – найпрыгажэйшы і найсвяцейшы горад у свеце!

Вярнуўшыся ў Заходнюю Беларусь, Адольф Клімовіч папоўніў шэраг бесправоўнай беларускай інтэлігенцыі. Польскім акупантам не патрэбны былі беларусы з дыпломамі інжынераў, аграномаў, дактароў, бо такога кшталту высокакваліфікованыя пасады даўно былі аддадзены палякам ці асімільваным католікам-беларусам. Затое адразу ж яны траплялі ў “чорны спіс” і патаемны нагляд польскай паліцыі, як асобы нядобранадзейныя і небяспечныя для далейшага існавання пануючага ладу.

Адразу па вяртанні ў Вільню Адольф Клімовіч быў запрошаны кіраўніцтвам Беларускага Студэнцкага Саюзу для прачытання лекцыі на тэму “Студэнцкім шляхам”, што і адбылося 17 лютага 1929 г. у памяшканні па вуліцы Св. Ганны пад нумарам 2. У сваім дакладзе Клімовіч закрануў хвалюючыя пытанні беларускага жыцця і духоўнага крызісу ў асяроддзі нацыянальнай інтэлігенцыі і студэнцтва. Пастараўся знайсці тлумачэнні тым балючым з'явам, прапаноўваў шляхі выхаду з таго становішча. У прыватнасці ён сказаў, што беларускае студэнцтва не павінна адрывацца ад свайго народа, абавязана жыць па прынцыпу “ў народ ды з народам”, прытымлівацца дэмакратычных асноў і поглядаў. Ён быў упэўнены, што “ў дэмакрацыі толькі наша будучыня”, прыводзіў у прыклад чашкі народ і яго кіраўнікоў. Заклікаў да студэнцкай агульнабеларускай салідарнасці, рабіў слушныя, абагульняючыя высновы, сутнасць якіх заключалася ў тым, што “трывалія пазыцыі ў народных гуашах можна збудаваць толькі дробнай, систэматычнай, а перадусім, чэснай і вытрывалай працай”. І як актуальнаяны тыя высновы для сённяшняга беларускага грамадства! Той даклад у хуткім часе з'явіўся на старонка часопіса “Студэнцкая думка” ў № 1(11) за 1929 г.

Будучы чалавекам творчым, актыўным, па-грамадзянску мужкім, Адольф Клімовіч не мог застацца (ды і не застаўся) па-за бортам тагачаснага бурлівага грамадскага і палітычнага жыцця. Як пісаў уніяцкі святар, рэдактар часопіса “Божым шляхам” айцец Леў Гарошка: “Наагул, у tym часе не было ніводнае беларускае культурнае й рэлігійнае дзейнасці ў Заходній Беларусі, у якой бы ня браў удзел Клімовіч”. І з гэтym словамі нельга не згадзіцца.

Ужо ў 1929 г. Адольф Клімовіч далучаецца да Беларускай хрысціянскай дэмакратыі (БХД) – самай масавай клерыкальна-незалежніцкай партыі ў Заходній Беларусі – і вельмі хутка становіцца адным з яе ідэолагаў і кіраўнікоў. Па трапнаму азначанню ўсё таго ж а. Льва Гарошкі ён з'яўляўся правай рукой ксяндза Адама Станкевіча, прызнанага лідэра беларускіх хадэкаў. Пісаў артыкулы ў “Беларускую крыніцу” і

Вераніка Шутовіч і Адольф Клімовіч.

“Хрысціянскую думку”, належыў да управы Беларускага нацыянальнага камітэта, быў кіраўніком сельска-гаспадарчага аддзела ў Беларускім інстытуце гаспадаркі і культуры, які дзейнічаў пад кіраўніцтва БХД. Як пісаў М.Ачарот у беластоцкай беларускай газеце “Ніва”: “Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры быў заснаваны з мэтай падтрымання і развіцця народнай прамысловасці, рамяства, тэхнікі, народнага мастацтва, духовай культуры і асьветы і краёвага земляробства. БіГІК закладаў і вёў прыкладныя

*У дзень шлюбу А. Клімовіча з В. Шутовіч. Злева направа сядзяць:
Я. Шутовіч(бацька), В. Шутовіч, А. Клімовіч, П. Клімовіч. Стаяць:
Я. Шутовіч і А. Шутовіч.*

гаспадаркі і пасекі, майстэрні земляробчых і пасечных вырабаў, праводзіў меліярацыю, падтрымоўваў вырошчванне садовых дрэваў, арганізоўваў экспкурсіі з мэтай пазнання земляробства, пчалаводства, агародніцтва, народнай прамысловасці, тэхнікі, высылаў інструктараў, даваў парады і прафесійную дапамогу як з навуковага, так і матэрыяльнага боку, склікаў з'езды сяброў, арганізоўваў выстаўкі і конкурсы, праводзіў лекцыі, гутаркі, спрэчкі.

Беларускім інстытутам гаспадаркі і культуры арганізоўваліся тэатральныя пастаноўкі, канцэрты, выдаваліся і распаўсюджваліся кніжкі, брашуры, часопісы і ўтрымліваліся чытальні, бібліятэкі, кнігарні, музеі і народныя дамы". Давялося і Адольфу Клімовічу шмат паездзіць па Заходній Беларусі ў якасці лектара, арганізатора, стваральніка беларускага грамадскага і палітычнага жыцця. І ўсёды ён быў шанаваны і паважаны. Ды і тыя больш за 80 гурткоў БіГК, якія аб'ядноўвалі калі 1,2 тысяч сяброў, былі ў большасці створаныя такімі людзьмі, як Адольф Клімовіч і ягонымі апантантымі паплечнікамі. Вось як апісваў прыезд Клімовіча ў мястэчка Дзелятычы адзін з быльых актывістаў беларускага незалежніцкага руху А.Чабатар: "Уваходжу і пабачыў чалавека сярэдніх гадоў, вышсярэдняга росту, з прыемным выглядам твару, у нацыянальнай вышытай кашулі, падпяраны прыгожым поясам... І вось паставілі на стол съпяваючы самавар. Пры шклянцы гарбаты даведаўся я, што сп. Клімовіч ачольвае ў Вільні Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры... А пры tym сп. Клімовіч мае намер залажыць у Дзелятычах гурток гэтага інстытуту і даручае мне склікаць моладзь, каб пагаманіць і вырашыць належнае ў гэтай справе... Зышліся: інжынер Клімовіч падрабязна выяснянь ў ідэю інстытуту гаспадаркі і культуры, гаварыў вельмі съмела і захапляюча, а мы лавілі кожнае слова..." Запомніўся А.Чабатару Клімовіч яшчэ і tym, што вельмі прыгожа размаўляў на чыста беларускай літаратурнай мове, сваёй шляхетнасцю і дабрынёй.

Але гэта было крыху пазней, а ў 1930 годзе Клімовіч становіца выкладчыкам у Беларускай настаўніцкай семінары імя Францішка Багушэвіча, якая працавала ў Вільні. Стваралася яна з мэтай падрыхтоўкі беларускіх настаўніцкіх кадраў для пачатковых школ. Існаванне семінары – гэта вынік кароткай палітычнай адлігі, своеасаблівага лібералізму да беларускага пытання ў Польшчы. Толькі адліга тая была вельмі кароткай, бо ўжо ў 1932 г. семінарыя была зачынена. Тыя няпоўныя два гады выкладчыцкай працы Клімовіч зайсёды ўспамінаў з незвычайнай цеплынёй і радасцю, бо яна давала магчымасць працаваць з моладдзю, выказваць свае думкі і погляды, дзяліцца ведамі з падрастающим пакаленнем. У той семінарыі, дарэчы, вучуўся і стрычэны брат ягонай будучай жонкі Франц Шутовіч, адзін з кіраўнікоў камсамольскага падполля ў Заходній Беларусі.

У tym жа 1930 годзе Адольф Клімовіч быў забраны на вайсковыя зборы. Служыў разам з Янкам Шутовічам, якога ведаў яшчэ з Віленскай беларускай гімназіі, а з ягонай сястрой Марыляй перапісваўся ў студэнцкія гады. Паміж імі завязалася шчырае сяброўства, якое працягвалася да апошніх дзён жыцця. Ды гэта і не дзіва. Янка Шутовіч быў вялікім беларускім патрыётам, адным з актыўісташаў нацыянальна-вызваленчага руху. Пасля тых вайсковых збораў Клімовіч стаў часта бываць у сям'і Шутовічаў. Прываражыла ягонае сэрца адна з Шутавічанак, а праз нейкі год Вераніка Шутовіч, альбо, як яе звалі па-хатніму, Верця стала ягонай жонкай. У далейшым у іх нарадзіліся двое сыноў. Старэйшы – Павел і малодшы – Юстын. I першы з іх, як быццам, жыве цяпер у Вільні, але ці так яно – дакладна не вядома.

А палітычна і грамадская сітуацыя ў Заходній Беларусі абастралася. Зачыніліся беларускія школы, гімназіі, пераследаваліся партыі і арганізацыі. Яшчэ ў канцы 1928 г. віленскі арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі забароніў католікам належыць да БХД і чытаць яе прэсавы орган "Беларускую крыніцу". Сваю забарону матываваў tym, што да беларускай хрысціянскай дэмакратыі, апрача католікаў, належаць і праваслаўныя, а гэта прыводзіцца да рэлігійнага дыферантызму, да таго ж, у ейнай праграме прысутнічаў пункт аб надзяленні абшарніцкай зямлі малаземельных і безземельных беларускіх сялян, "што сведчыць аб сімпатіях да камунізму". З таго часу ўся беларуская дзейнасць трактавалася як камуністычна і варожая польскай дзяржаянасці. I tym не менш, на пачатку 30-х гадоў на беларускай палітычнай арене БХД заставалася адзінай легальнай і рэальнай сілай, з якой, у нейкай ступені, вымушаны былі лічыцца польскія ўлады. Пад уплывам БХД знаходзіліся масавыя перыядычныя выданні, студэнцкія і маладёжныя арганізацыі, выдавецтвы, кааператывы, аўяднанні, Беларуская друкарня імя Ф. Скарыны, у яе шэрагах было шмат таленавітай моладзі, здольнай і разумнай інтэлігенцыі.

У кастрычніку 1932 г. у Вільні пачаў выходзіць штомесячны беларускі кааператывна-гаспадарчы часопіс "Самапомач". У якасці ягонага эпіграфа з левага боку значыліся слова Я. Купалы: "Хай злыдні над намі скрыгочуць зубамі, / Любі сваю ніву, свой край, / I, колькі ёсьць сілы, да самай магілы / Ары, барануй, засявай!.. А справа – выказванне Джорджа Рэсселя аб вялікай сіле грамадзянскай самапомачы. Рэдактарам выдання стаў Адольф Клімовіч. I на працягу амаль сямі гадоў ён кlapатліва апекаваўся ім. Без перабольшвання можна сказаць, што "Самапомач" трymалася на ягоным велізарнейшым інтэлекце, эрудзіраванасці і фантастычнай працавітасці. Да 90 % матэрыялу былі напісаны для часопіса Адольфам Клімовічам. Артыкулы змяшчаліся пад ягоным прозвішчам, пад крыптонімамі "А.К.", "КЧ" і пад псеўданімамі "А. Коўзан" і "Віленчук". Кругагляд яго ведаў здзіўляе. Ён пісаў пра кааператывны рух у Балгарыі, Чэхаславакіі, прыбалтыйскіх краінах, Нямеччыне, даваў разнастайныя гаспадарчыя

парады, заклікаў ствараць беларускія кааператывы, прыводзіў станоўчыя прыклады з жыцця заходнебеларускіх арганізацыяў, палемізаваў з беларускім камуністычным друкам. Часопіс “Самапомач” – гэта жывы прыклад беларускай самаадданасці і са-маахвярнасці, унушальны помнік чалавечаму інтэлекту. Ды і ўвогуле, трэба сказаць, што той 1932 год быў плённы для Адольфа Клімовіча, асабліва ў галіне літаратурна-публіцыстычнай. Так, 13 снежня 1931 г. на чарговым з’ездзе БХД ён чытае рэферат на тэму “І культура, і палітыка”, які праз некалкі месяцаў выходзіць у выглядзе невялікай кніжкыцы. Потым з’яўляюцца на свет “Лекі на здзекі” – папулярны нарыс кааператыўнай самадапамогі. І нарэшце, у тым жа 1932 г. выходзіць “Земляробская чытанка” – зборнік артыкулаў пра гаспадарку польскую, хатнюю і жывёлагадоўчу, аб рыбацтве, пчаларстве, кааперацыі, прафесійнай асвеце і зямельнай палітыцы. Матэрыял у той кнізе быў размешчаны паводле пораў года і мог служыць як дараўца для дробнага гаспадара-земляроба. Напічала тая чытанка 144 старонкі. Менавіта пра яе, даочы інтар’ю для “Белорусской деловой газеты”, Адам Мальдзіс сказаў: “Была б мая воля – перавыдаў бы зараз і аддаў бы ў рукі кожнаму гаспадару: фермеру, старшыні калгаса і проста таму, хто мае прысялбны ўчастак”. Яго бы слоўцы ды ў вуши нашаму краініцтву, але яно газет тых не чытае ды асабліва і не прыслухоўваецца да парад людзей адукаваных і разумных!

Нягледзячы на тое, што 30-я гады для беларускай палітычнай і грамадскай думкі былі вельмі неспрыяльныя і вялікіх дасягненняў было мала як ва Усходніяй, так і Заходніяй Беларусі, тым не менш, творчая і грамадзянская актыўнасць Адольфа Клімовіча ўражвае. І каб у гэтym пераканацца, дастаткова пагартаць падшыўкі старых, пажаўцелых ад часу заходнебеларускіх перыядычных выданняў. Так, у 1933 годзе як прадстаўнік Беларускага нацыянальнага камітэта А.Клімовіч быў накіраваны на XI Кангрэс нацыянальных меншасцяў у Жэневу, але не атрымаў афіцыйнага дазволу польскіх уладаў. У наступным годзе ў Вільні памірае Альбін Стэповіч, шматгадовы кіраунік беларускага хору пра касцёле Св. Мікалая, і Клімовіч займае яго пасаду. Адначасова працуе арганістам пры той жа хрысціянскай святыні. З 1937 г. ён уваходзіць у склад рэдкалегіі штоквартальнага беларускага літаратурна-навуковага часопіса “Калосье”, які выдаваўся ў Вільні. Выступае на яго старонках з гістарычнымі, публіцыстычнымі артыкуламі, піша рэцензіі. Прыкладам, у 1935 г. у першым і другім нумарах выдання быў змешчаны ягоныя грунтоўныя, глыбокадасведчаныя працы “Апошнія гады паншчыны на Беларусі” і “Скасаванне паншчыны на Беларусі”, якія датычыліся пытанню зямельнай і гаспадарчай рэформы Беларусі ў мінульым. Крыху пазней, а менавіта ў № 1(14) за 1938 г. была надрукавана яго цёплая, зычлівая рэцензія на выхад кнігі Рыгора Шырмы “Наша песня”. Але асабліва ўраджайным для Клімовіча выдаўся 1936 год. Так 26 лютага таго ж года на агульным гадавым сходзе Віленскага аддзела Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры Клімовіч абіраецца ягоным кірауніком на паўторны тэрмін. Уваходзіць у склад рэвізійнай камісіі Беларускага каталіцкага выдавецтва, становіцца кірауніком Беларускага нацыянальнага камітэта ў тагачаснай

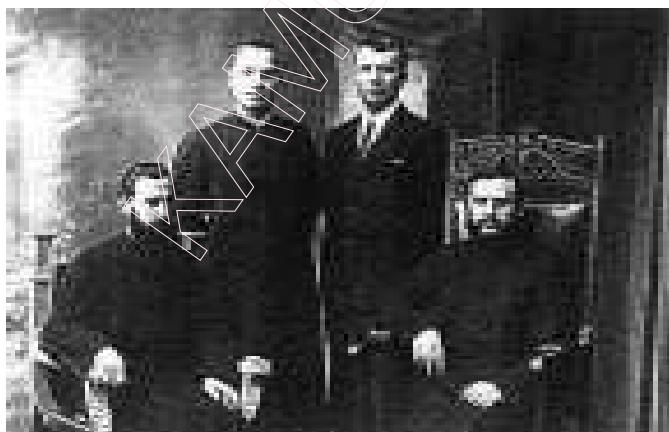
Ziemlarobskaja
čytanka

11. 1932

11

11. 1932

Польшчы, рэдактарам інфармацыйнага бюллетэня "Wiadomości Białoruskie", з'яўляеца арганізатарамі святкавання чарговай гадавіны з дня ўтварэння БНР. Прымеа ўдзел у арганізацыйным камітэце па адзначэнні 10-х угодкаў з дня смерці Казіміра Свяяка і адкрыці надмагільнага помніка слыннаму святару і пасту, дзе выступае з кароткай, але змястоўнай прамовай. У памяшканні Віленскага аддзела БіГІК чытае цыкл лекцый на тэму "Гаспадарскі лад Беларусі да канца XVI стагоддзя" і "Чэхаславаччына, край і людзі". А 26 лістапада т. г. у Вільні адбыўся чарговы з'езд Беларускай хрысціянской дэмакратіі, на якім яго ўдзельнікі прынялі новую праграму і змянілі назыву партыі. Яна стала называцца Беларускім народным аб'яднаннем (БНА). Адольф Клімович брай не-пасрэдны ўдзел у падрыхтоўцы выніковых дакументаў, іх апрацоўцы і распаўсюджванні сярод дэлегатаў. Праграма партыі амаль не змянілася. Як і раней ейнай канчатковай мэтай было стварэнне беларускай незалежнай дзяржавы ў яе этнографічных межах. Дзяржаўны лад павінен быў апірацца на працу, роўнасць і грамадскую справядлівасць, мір і сябровуства паміж народамі. Праўда, адсутнічала харэктэрная для хрысціянска-дэмакратычных партый і рухаў формула аб ролі царквы і рэлігіі ў жыцці грамадства. Затое, па сутнасці не змяніліся грамадска-гаспадарчыя паступаты, хоць БНА і пачало карыстацца больш радыкальнымі фармулёўкамі. У прыватнасці, сцвярджалася, што зямля і натуральныя багацці Беларусі з'яўляюцца ўласнасцю яе народа. Дапускалася права "за прыватным уладаньнем зямлі і прыватным карыстаньнем з яе", стварэнне кааператыўных гаспадараў. У кіруючыя органы БНА былі абраныя д-р Станіслаў Грынкевіч, рэдактар "Беларускае крыніцы" Янка Пазняк, публіцыст Язэп Найдзюк, д-р Язэп Малецкі, рэдактар часопіса "Калосце" Янка Шутовіч, Адольф Клімович ды іншыя. Праўда, не абышоўся той год, як, дарэчы, і папярэдня, без непрыемнасцяў. 28 лістапада 1936 г., ноччу ў ягоную кватэру, якая знаходзілася на Палацкай вуліцы ў доме пад № 4, уварвалася паліцыя. Ператрэсла ўсе рэчы, забрала для следства яго прыватны архіў і карэспандэнцыю. Аналагічныя вобыскі адбыліся як у памяшканніх беларускіх грамадскіх арганізацый, так і ў прыватных асобаў. Сярод пацярпелых значыўся ўвесь актыў Беларускага народнага аб'яднання. Такія дзеянні вельмі напамінаюць славутую

*Віленскія сустрэчы. Стаяць злева направа:
А. Станкевіч і А. Клімович з невядомымі святарамі.*

сталінскія чысткі, арысты і рэпрэсіі. І дарэмна сёняння не-каторыя з беларускіх дэмакратаў лічаць тагачасную Польшчу ледзь не эталонам, узорам еўрапейскай дэмакратіі. Далёка ёй было да той дэмакратыі, ой як далёка!

У 1937 г. па запрашэнні ўкраінскіх грамадскіх дзеячоў Адольф Клімович і д-р Станіслав Грынкевіч наведалі Львоў. І былі проста ўражаны

ўзроўнем украінскай нацыянальнай самасвядомасці, шырокай сеткай нацыянальных кааператываў, школ, гімназіяў, банкаў, партыяў, велізарнейшай колькасцю перыядычных выданняў, кніг, украінскай мовай, якой гаварыла львоўская вуліца. Пазней пра туго вандроўку Стась Грынкевіч напісаў кнігу, якая называлася “У братоў-украінцаў” і была выдадзена беларускай кнігарній “Пагоня”. Такія паездкі не толькі ўражвалі, але і пасялялі ў сэрцы надзею, веру, што, працуучы шчыра, і самім шмат чаго можна дамагчыся.

Таму, вярнуўшыся на Бацькаўшчыну, яны яшчэ больш апантана браўліся за ўдзірванелы беларускі грамадскі і культурны палетак. Чыталі лекцыі, арганізоўвалі літаратурныя вечарыны, стваралі новыя гурткі БіГіК, адчынялі кнігарні, пісалі і выдавалі кнігі. Праўда, поле беларускай актыўнасці ўсё больш звужалася. У пачатку 1937 г. была забаронена дзейнасць Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры, а затым БХД-БНА. Заставалася толькі вузкая паласа чиста культурніцкай працы, альбо “другія акопы”, як гаварыў Браніслаў Тарашкевіч. Але і ў гэтай, здаецца, бяскрайднай дзейнасці палякі знаходзілі да чаго прычапіцца, што забараніць. Асабліва жорсткі шавіністычны наступ на ўсё беларускае пачаўся ў 1938 г. Польскія ўлады літаральна вар'яцэлі. У студзені была забаронена дзейнасць Беларускага Нацыянальнага Камітэта – прадстаўнічага органа ў II Рэчы Паспалітай, зачыніліся апошнія школы, дзе беларуская мова выкладалася як прадмет, перыядычныя выданні бясконца канфіскоўваліся, абкладаліся штрафамі. І ў гэтых амаль невыносных умовах беларускія актыўісты стараліся нешта рабіць, штосьці дзеяць. Той год для Клімовіча стаў і годам асабістых страт. Здаецца, толькі нядайна, нейкія 4 гады назад, як памёр добры сябра студэнцкіх гадоў, выдатны беларускі гісторык і антраполаг Мікола Ільяшэвіч. Быццам толькі ўчора, як пісаў па ім некралог, які быў змешчаны ў газете “Беларуская крыніца”, а тут ужо другая такая недарэчная смерць. Памёр Тамаш Грыб, доктар філасофіі, кіраўнік Беларускага замежнага архіва ў Празе, таленавіты арганізатор і публіцыст, рэдактар часопіса “Іскры Скарыны”. З ім Адольф Клімовіч трymаў сталае лістуванне, быў у курсе ўсіх ягоных спраў. Таму і не здзіўляе, што некралог за яго подпісам з'явіўся ў лютайскім нумары заходнебеларускага маладзёжнага часопіса “Шлях моладзі”.

У tym жа 1938 г. Клімовіч наведаў Варшаву, дзе выступаў з дакладам перад мясцовой беларускай калоніяй. Пераклаў на беларускую мову дзве сельскагаспадарчыя брашуры, сярод якіх “Сакрэт ураджаю, або якім насеннем засяваць і як яго на сябু загатаўляць” і “Чаго патрабуе зямля”. Абедзве выйшлі ў выдавецтве “Самапомач” у Вільні і пазначаны як кнігі з серыі “Беларускай земляробскай бібліятэкі”. Падрыхтаваў да выдання сур’езнную навуковую працу “Асновы земляробскай эканомікі”, складаў новыя планы. Але здзесніца ім ужо было не суджана. Летам 1938 г. у Вільні прайшлі масавыя арышты беларускіх актыўістаў. Былі затрыманы

*Лідэры Беларускай хрысціянскай дэмакратіі.
Злева направа: А. Станкевіч, Я. Тарасевіч,
А. Клімовіч.*

Янка і Альфонс Шутовічы, Уладыслау Паўлюкоўскі, Язэп Найдзюк, Віктар Ярмалковіч ды багата іншых. Іх у экстраным парадку адпраўлялі ў славутую Картуз-Бярозу – польскі канцлагер на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Адольфу Клімовічу крыху паshanцевала. Яму, як і ксяндзам Уладыславу Талочку і Адаму Станкевічу, было загадана пакінуць Вільню і так званую “прыгранічную зону”. Адам Станкевіч выехаў у Слонім, а айцец Талочка з Клімовічам у Варшаву.

У Варшаве Адольф Клімовіч спыніўся ў Язэпа Малецкага, вядомага дзеяча беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, а потым пераехаў у мястэчка Харошчы на Беласточчыне. Рэч у тым, што там служыў каталіцкім святаром а. Віктар Шутовіч, родны дзядзька ягонай жонкі.

БЕЛАРУСЬ – МАЁ СЛОВА І ПЕСНЯ

На Беласточчыне сустрэў і пачатак II сусветнай вайны. У Вільню вярнуўся ў канцы кастрычніка 1939 г., пасля таго, як яе пакінулі савецкія войскі. І адразу ўключыўся ў грамадскую дзейнасць. Працаўцаў было незвычайна цяжка. Літоўскія ўлады, якія прыйшли на змену польскім, да беларусаў ставіліся з падазронасцю, не хавалі сваіх нацыяналістычных прэтэнзій да беларускіх тэрыторый, падыходзілі да вырашэння беларускага пытання з асімілятарскага пункту гледжання. Вось як апісываў той час Язэп Малецкі ў сваёй кнізе “Пад знакам Пагоні”: “Беларусаў жамойцы больш баяліся чымся палякаў. Калі БНК (Беларускі Нацыянальны Камітэт – аўт.) з'явіўся да старшыні места Сташыса, які дружыў з беларускімі дзеячамі ў часы польскіх ўладаў, ён цынічна сказаў: “Шляхі нашыя разыйшліся. Мы дапялі свайго, дасталі Вільню, а вы ідзіце да свае мэты...” Гэткая была філязофія жамойцкага дзеяча, які, як і ўсе іншыя ягоныя пабратымцы, цешыўся з сталінскага падарунку беларускай Вільні”. З цяжкасцю ўдалося ўтварыць Беларускі нацыянальны цэнтр, старшынёй і сакратаром якога стаў Адольф Клімовіч. Была абвешчана рэгістрацыя ўсяго свядомага беларускага элемента ў Вільні, што вельмі напалохала літоўскія ўлады, бо на працягу тыдня зарэгістравалася больш пяці тысяч беларусаў. Клімовіч быў выкліканы ў магістрат і папярэджаны, каб спыніў усякую “варожую дзейнасць”. Неаднаразовыя звароты Адольфа Клімовіча да літоўскіх уладаў з просьбай аднаўлення працы Віленскай беларускай гімназіі станоўчых вынікаў не прынеслі. Было дазволена адчыніць толькі прагімназію і некалькі беларускіх пачатковых школ. Сам Адольф Клімовіч, які ведаў літоўскую мову, працаўваў раённым аграномам у Зямельнай палаце і рэдагаваў адноўленую беларускую газету “Крыніца”. Шмат і на розныя тэмы пісаў. У студзені 1940 г. прымай удзел у святкаваннях 25-х угодкаў святарскай дзейнасці а. Адама Станкевіча, якія вельмі ўрачыста праходзілі ў Вільні...

Акупацыя Прыбалтыкі савецкімі войскамі сталася поўнай нечаканасцю для многіх беларускіх дзеячоў, у тым ліку, і для Адольфа Клімовіча. Такі варыянт здаваўся неверагодным, нават фантастычным, а тут такое... З прыходам у Вільню савецкія органы бяспекі началі чарговыя арышты сярод беларускай інтэлігенцыі. Закранулі яны і Адольфа Клімовіча. 12 ліпеня 1940 г. ён быў арыштаваны і знаходзіўся ў зняволенні да 2 мая 1941 г., а потым быў выпушчаны. Чаму так здарылася? Ды, відаць, механізм рэпрэсійнага апарату не быў раскручаны на поўную сілу, і іншым разам яшчэ ўдавалася выскачыць з яго драпежных жорнаў. Вызваліўшыся, Клімовіч працаўваў карэктарам у друкарні “Paū de” ў Вільні. На гэтай пасадзе і дачакаўся “новага вызвалення”...

Немцы ўвайшлі ў Вільню ў канцы чэрвеня 1941 г. І адразу пачалі наводзіць

свой “новы парадак”. Расстрэлы сталі звычайнай справай. Асабліва даставалася беларусам. Рэч у тым, што ўсе ключавыя пасады ў горадзе засталіся за літоўцамі і палякамі, якія, каб пазбыцца свайго палітычнага канкурэнта, трактавалі ўсіх беларусаў як камуністаў і сімпатыкаў савецкай улады. А немцы, моцна не ўнікаючы ў сутнасць справы, знішчалі іх без шкадавання і літасці. Часта і рукамі сваіх памагатых. Таму з мэтай абароны нацыянальных правоў у Вільні паўстала Беларускі Нацыяльны Камітэт. Сярод яго арганізатараў і супрацоўнікаў значыўся і Адольф Клімовіч. Праўда, нядоўга, бо ў каstryчніку 1941 г. ён пераехаў у Ліду і ўзначаліў акуружны аддзел Беларускай народнай самапомачы (БНС), адначасова працууючы перакладчыкам пры мясцовым гебіткамісары.

Становішча ў Лідскай акурузе ў той час было складаным. Уся цывільная ўлада была сканцэнтравана ў руках палякаў. Польская аддзелы Арміі Краёвай тэрарызавалі мясцовая беларускае насельніцтва, распускалі правакацыйныя чуткі, палілі вёскі, забівалі беларускіх настаўнікаў, святароў, урадоўцаў, нацыянальна свядомых сялян. Так, да 5 лютага 1944 г. рукамі польскіх дыверсантаў было знішчана звыш 1200 беларусаў. Нямецкія акупацыйныя ўлады глядзелі на такую сітуацыю даволі спакойна і нават пасіўна, прытымліваючыся старога каланіяльнага прынцыпу “Падзяляй і пануй”.

Прыехаўшы ў Ліду і бачачы такое становішча, Адольф Клімовіч робіць усёмагчымае, каб яго выправіць. Карыстаючыся са знаёмствамі з нямецкімі кіраўніцтвам, дамагаеца замены польскай адміністрацыі ў горадзе на беларускую, арганізоўвае філій БНС у вёсках і мястэчках Лідскай аругі, адчыняе беларускія школы і народныя дамы, замайеца сацыяльнымі праблемамі. І шмат чаго ў гэтым кірунку дасягнуў. Што датычыць ягоных адносін да нямецкай акупацыйнай палітыкі, то былі яны рэзка адмоўныя. Ён цудоўна разумеў, што нямецкія фашисты з іх вар'яцкімі планамі сусветнага панавання і расісцкай ідэалогіяй не з'яўляюцца сябрамі беларускага народа. Будучы чалавекам дэмакратычных поглядаў, выхаваным на традыцыях еўрапейскага гуманізму, ён усімі фібраў душы ненавідзеў гвалт і прыгнёт любога палітычнага адцення і напрамку. І як ён пісаў у сваіх успамінах: “Гэткае нэгатыўнае маё становішча да актыўнага супрацоўніцтва з гітлераўскімі акупантамі лагічна выплывала з майго перакананьня, што гітлераўская ўлада не хоча начога даць беларусам”. Тым не менш, пастаўлены самой гісторыяй і часам у такія неспрэяльныя палітычныя варункі, Адольф Клімовіч вымушаны быў выкарыстоўваць любы момент для актыўнай і легальнай беларускай дзейнасці.

Уесь акупацыйны перыяд Адольф Клімовіч пражыў у Лідзе і толькі наездамі наведваў Вільню, дзе ў адчыненай Беларускай настаўніцкай семінарыі выкладаў земляробства. У студзені 1942 г. нечакана атрымаў прапланову заняць пасаду рэдактара “Баранавіцкай газэты”, ад чаго рашуча адмовіўся. Быў удзельнікам вясной таго ж года I з’езда акуружовых кіраўнікоў Беларускай народнай самапомачы, які праходзіў у Мінску. На якім за “сваю бяздзейнасць” быў зняты з займаемай пасады, але “пазней, без маёй волі, пакінуты на месцы “да часу падшуканыя адпаведнага кандыдата”. Падтымліваў сталае ліставанне з ксяндзом Адамам Станкевічам, Янкам Шутовічам і сваёй сям’ёй. У 1943 г. у яго нарадзіўся другі сын, названы ў гонар дзеда Юстынам. А вайна ўжо падыходзіла да заканчэння. Савецкія войскі стаялі ля мяжаў Беларусі. У 1944 г. Адольф Клімовіч прымае ўдзел у святкаванні 25-ай гадавіны Віленскай беларускай гімназіі, а потым выязджаета ў Прагу. Пра той прыезд Ларыса Геніюш у сваім “Споведзі” пісала: “У Прагу прыехаў якраз Адольф Клімовіч. Ён затрымаўся ў нас. Прыехаў, каб ратаваць беларусаў. Беларуская хадэцыя пастанавіла ратаваць сваіх, пераправіўшы іх у Чэхаславаччыну, дзеля таго й прыехаў у Прагу Клімовіч. Ведаючы

стайленне бальшавікоў да рэлігіі, можна было спадзявацца вынішчанья, фізычнага вынішчанья нешматлікіх беларускіх хадэкаў. З немцамі ім было не па дарозе, і яны не хацелі ўцякаць з імі разам". Але пажаданых вынікаў той прыезд не даў. Чэхі чакалі прыходу Савецкай арміі. Усе спробы Адольфа Клімовіча растлумачыць, да чаго гэта прывядзе, нічога не далі. Праёду гавораць, што калі Бог хоча каго пакараць, у таго адбірае розум.

Вярнуўшыся ў Беларусь як кіраўнік акруговай Беларускай народнай самапомачы, Клімовіч быў дэлегаваны на II Усебеларускі кангрэс, які адбыўся ў Мінску ў канцы чэрвеня 1944 г. Але на кангрэс той ён не паехаў. Значна пазней такое сваё рашэнне тлумачыў так: "Я разважаў: кангрэс, калі яму і суджана адбыцца, праз свой выбарны орган будзе дзейнічаць на эміграцыі. Прысутнічаць на ягоным устанаўленні значыць: а) пацвердзіць і прыпячатаць усю "кухню", якая яго папярэджвала і прыгатавала; б) несці маральную адказнасць за дзеянасць кангрэсу ў будучыні; в) самому мець нейкі ўплыў на гэтую дзеянасць, на йнакш, як толькі пайшоўшы разам упрочкі, на эміграцыю. Ніводзін з гэтых пунктаў ня быў мне па мыслі, і я, хоць за цану добраахвотнага адъходу з рады палітычных актыўістаў, на кангрэс не паехаў".

Прыход Чырвонай арміі Клімовіч супстрэў у Вільні. Ведаючы не па чутках пра саму сістэму так званага сталінскага правасуддзя, нічога добрага для сябе і сваіх сяброў не чаکаў. Праўда, цяплілася сякая-такая надзея, але і яна ў хуткім часе знікла. 20 лістапада 1944 г. быў арыштаваны ягоны швагра Янка Шутовіч, вядомы заходнебеларускі грамадскі і палітычны дзеяч, а затым Альфонс Шутовіч і Мар'ян Пецюковіч. Пасля гэтага Клімовіч зразумеў, што наступны будзе ён. І вырашыў уцякаць. Дзякуючы старым сувязям і доброму веданню літоўскай мовы ён пераезджаке ў мястэчка Жыліны Троцкага павета, дзе ўладкоўваеца арганістам у мясцовых касцёлах. Перад гэтым змяніўшы прозвішча на літоўскі манер Клімавічус і адгадаваўшы бараду. Так і пражыў там да 14 жніўня 1952 г., калі быў нечакана арыштаваны. Што сталася таму прычынай, дакладна невядома. Магчыма, хтосьці са сваякоў ці сяброў прагаварыўся, а можа і сам патрапіў на вочы якому звышпільнаму савецкаму актыўісту. Дзесяць дзён пробыў у турмах Вільні і Мінска, а затым быў перавезены ў Москву, "як асабліва небяспечны беларускі буржуазны нацыяналіст". Прайшоў усе кругі сталінскага пекла і 28 лютага 1953 г. быў прысуджаны да вышэйшай меры пакарання расстрэлу. Але смерць Сталіна перараблытала чэкісцкія планы і расстрэл быў заменены на 25 гадоў лагероў. Пакаранне адбываў у Інцы Комі АССР. Менавіта на гэтыя беспрасветныя гады зняволення прыпалі смерці двух найдараежэйшых і найбліжэйшых яму людзей. У 1953 г. памерла маці, а праз два гады пад час купання трагічна загінуў малодшы сын Юстын. А Клімовічу давялося спазнаны усе жаі бесчалавечнай савецкай сістэмы, яе сатанінскую жорсткасць і подласць. І толькі ў 1956 г. дачакаўся перагляду сваёй справы спецыяльнай камісіяй Вярхоўнага Савета СССР, якая не знайшла ў ёй складу злачынства. На падставе гэтага ён быў выпушчаны на волю. З лагеру выйшаў 20 верасня 1957 г. і адразу паехаў на Беларусь.

Але тут яго чарака неспадзяянка. У катэгарычнай форме яму было забаронена жыць разам з сям'ёй у Вільні. Давялося тэрмінова шукаць іншага прыстанішча. І яно знайшлося. Дзядзька ягоной жонкі каталіцкі святар а. Віктар Шутовіч, які таксама вярнуўся са зняволення быў прызначаны пробашчам у г.Барысаў. Ён і прапанаваў Адольфу Клімовічу жыллі і працу арганіста ў касцёле. З таго часу і аж да 1960 г. Клімовіч жыў у гэтым старажытным беларускім горадзе. І толькі пасля XX з'езда КПСС у перыяд так званай хрущоўскай адлігі яму ўдалося вярнуцца ў Вільню і далучыцца да сваёй сям'і. Ясная рэч, што ўладкавацца на работу па спецыяльнасці яму не ўдалося. Давялося ізноў ісці працаўваць арганістам на гэты раз у касцёл на Звярынцы, дзе і праслужыў амаль

да канца жыцця. Прынамсі, да таго часу, пакуль хапала сіл ды слухалася здароўе. Пра той апошні віленскі перыяд ягонага жыцця захавалася вельмі мала звестак. Вядома толькі, што ён не сядзеў без справы. Збіраў матэрыялы для біяграфічнага слоўніка беларускіх культурных і палітычных дзеячоў, падтрымліваў сувязі з Зоськай Верас, Ларысай Геніуш, Шутовічамі, Пётрам Сергіевічам. Апошні, дарэчы, намаляваў ягоныя вялікі жывапісны партрэт. Не забываўся даглядаць і за старымі магілкамі беларускіх адраджэнцаў на Росах і Ліпаўцы. Як пісала Ларыса Геніуш: “А ён да апошняга дня думаў пра свой народ, нешта ўсё хацеў зрабіць для культуры, нешта рабіў”. Праўда, весці нейкую грамадскую, а тым больш палітычную дзеянасць не ставала нікай магчымасці. Ды і сачылі за ім увесь час. Часта вылікалі на допыты, праводзілі так званыя прафілактычныя размовы. Асабліва ўзяліся, як даведаліся, што яго прозвішча згадваецца сярод загінуўшых у сталінскіх лагерах

у кнізе “Другі Усебеларукі кангрэс”, што выйшла ў 1954 г. на Захадзе. Давялося пісаць тлумачальны ліст, які амаль цалкам быў змешчаны на старонках газеты “Голос Радзімы” за жнівень 1962 г. Але і ў ім Клімовіч застаўся на вышыні. Не ablіvaў брудам быльх сваіх паплечнікаў, стараўся прытрымлівацца гісторычнай праўды і абеектыўнасці. Пісаў Клімовіч у той час даволі многа. І ўспаміны, і артыкулы, і літаратурныя партрэты. Шмат ліставаўся. І заўсёды пісаў смела, адкрыта, не хаваючы ўласных поглядаў палемізаваў са сваімі апанентамі. Нейкім чынам у № 40 за 1957 г. у газете “Бацькаўшчына”, што выдавалася ў Мюнхене, быў змешчаны яго цікавы артыкул “Беларуская справа й арыстакратыя”, які, мусіць, стаў першым і апошнім матэрыялам, што з'явіўся на старонках беларускага эміграцыйнага друку. Ды і непрыемнасцяў, відаць, за яго давялося спазнаць. Час быў такі, што такое не ўхвалялася, а сістэматычна праследавалася.

А ўжо памаленку, непрыкметна надыходзіла старасць. Штораз часцей пачаў звяртацца па дапамогу да дактароў, ляжаць у бальніцы. Асабліва дрэнна стаў сябе адчуваць у канцы 60-х гадоў. Давалі аб себе знаць і гады зняволення, і паважны век. А 24 лістапада 1970 г. Адольфа Клімовіча не стала. Згодна з апошнім воляй пахавалі яго на старых каталіцкіх могілках у Клюшчанах. У апошнюю дарогу яго праводзілі старыя сябры і аднадумцы: Ларыса Геніуш, якая выступіла з кароткім развітальнымі слоўцам, Янка Багдановіч, Пётра Сергіевіч, Янка Шутовіч і яшчэ некалыкі чалавек. Моладзі, нацыянальна сведомай і патрыятычнай, якую Клімовіч так любіў і шанаваў, сярод прысутных не было...

Адольф Клімовіч пражыў дастойнае жыццё, поўнае трагічнага герайзму і са маахвярнасці. І ніколі, ні пры якіх абставінах не здрадзіў светлым ідэалам сваёй маладосці. Быў заўсёды і ўсюды верным сынам беларускага народа, як бы цяжка ў пэўныя перыяды яму не прыходзілася. На працягу ўсяго свайго свядомага жыцця жыў па прынцыпу: “Каб Беларусь была і тады, як мяне не будзе”. І некалі, як мне здаецца (і вельмі хочацца ў гэта верыць), будзе паставлены величны помнік усім вядомым і невядомым беларускім змагарам, асветнікам і патрыётам, дзе сярод іншых імёнаў залатымі літарамі будзе выбіта і прозвішча Адольфа Клімовіча – ураджэнца сціпленькай і невялічкай вёсачкі Казаноўшчына, што на Астравеччыне.

Помнік на магіле Адольфа Клімовіча.

ПАДАННІ РОДНАГА КРАЮ

ЭДУАРД КОРЗУН

ЛЕГЕНДЫ ГАЛЬШАНСКАГА КРАЮ

“Гальшаны – бойкае мясцэчка”, – так пісаў аб сваёй роднай мясціне вядомы ў Заходній Беларусі 30-х гадоў пісьменнік Вінцук Адважны. Вядомасць сваю мясцэчку не страціла і сёння. Штодзень амаль круглы год наведваюць Гальшаны шматлікія турысты. Яны любуюцца местачковай забудовай, наведваюць мясцовыя помнікі сярэднявечча – замак, касцёл і кляштар, слухаюць легенды аб гарадзішчы, аповеды аб гальшанскіх прывідах. Шмат легенд захоўваецца ў мясцовых жыхароў, передаюцца яны з пакалення ў пакаленне.

Сабраць, апрацаваць і данесці іх у поўнай меры да чытача, аматара дауніны, – і была задача аўтара. Легенды запісаны ад старажылаў, знайдзены ў літаратуры XIX – пачатку XX стагоддзяў, сабраны сябрамі літаратурна-краязнаўчага гуртка ў 70-х гадах. Мова ўсіх легендаў захавана, каб перадаць каларыт мясцовой гаворкі.

I. ЛЕГЕНДА АБ ЗАСНАВАННІ ГАЛЬШАН

Князь Нарымунт даў свайму брату Гольшу авшар зямлі ад р. Вілія да рэчышча балоцістага Карабель. Князь Гольша часта ездзіў сюды ў пушчу на паляванне. Яму спадабаліся палі, лясы, ракі, напоўненыя рознай жыўнасцю. Аднойчы ў час палявання ён убачыў прыгожую высокую гару. Месца гэтае яму спадабалася, і ён перанёс сваё жылле з ранейшага месца, а на гэтай гары вырашыў пабудаваць замак над ракою Карабель, назваўшы гэтае паселішча ў свой гонар Гальшанамі, а сам стаў называцца князем Гальшанскім.

Вучоныя лічач, што адбылося гэта каля 1280 г. Рэчка Карабель – гэта цяперашні ручай у Гальшанах.

II. ПРА МАРЫЛЮ І ГАРАДЗІШЧА

Гэта было даўно. У ваколіцах Гальшан быў калісці горад, а на месцы гарадзішча стаяў вялікі прыгожы замак. У замку жыла дзяўчына, якую звалі Марыля. Бацькі ў яе не было – ён памёр, калі Марыля была малая. Маці Марылі была багатая: мела шмат зямлі, лясы, статкі.

Так здарылася, шtot Марыля пакахала вясковага хлопца Антося. Бацькі Антося былі бедныя. Калі маці Марылі даведалася, што дачка кахае бедняка, яна вельмі раззлавалася: “Не будзе гэтага!” – злосна сказала яна і забараніла Марылі сустракацца з Антосем. Марыля плакала, прасіла ў маці дазвол павянячацца, але маці стаяла на

свайм. Аднак маладыя рашилі зрабіць пасвойму. У адзін з дзён яны паехалі вянчачца тайком. Нехта сказаў пра гэта маці, тая не магла змірыцца, што яе дачка стане жонкай бедняка, і пры вялікім натоўпе грамадзян, ускінуўшы рукі ўгору, закрычала: «Няхай яны праваляцца разам з гэтым горадам!» И тут адбылося цуда. Стала цёмна, нешта загуло, страсянулася зямля – і ўвесь горад разам з яго жыхарамі праваліўся пад зямлю. На тым месцы пасля з'явілася гары, якія ў нас завецца Гарадзішчам, а вакол на невялікай адлегласці ад гэтай гары раскінулася ўзгоркі, якія калісьці нібыта былі дамамі горада.

Гальшанскае гарадзішча. З малюнка Я. Драздовіча.

III. ЛЕГЕНДА АБ ГАРАДЗІШЧЫ І СКАРБЕ

Здарылася гэта ў 50-х гадах XIX стагоддзя ў Гальшанах. Селянін Людвік Гарадзецкі выехаў на досвітку араць сваю палоску каля гарадзішча. Араў ён, араў, ды стаміўся конь і ён сам. Сеў адпачыць на мяжу. А сонца ўжо паднялося, стала саграваць. Задрамаў Людвік і ў сне ўбачыў прыгожую жанчыну, якая звала яго да сябе, абяцаючи вялікія багацці. Ён прачнуўся і пайшоў за жанчынай. Прайшоў лагчыну, наблізіўся да гары. Сярод кустоў раптам убачыў вялікую адтуліну. Ступіў ўні і апынуўся ў касцёле. Жанчына вяла яго за сабой. У кутку стаяў куфэрак са скарбамі. Чаго там не было! Жанчына сказала, што можа ўзяць адтуль колькі хоча і ісці, але не аглядзіцца. Пашкадаваў Людвік, што ніяма якога-небудзь мяшка ці вялікіх кішэнняў. Стаяў сыпаць за рубашку, падпярэзаную вяровачкай. Набраў столькі, колькі магло там змясціцца, колькі мог падняць. Стаяў выходзіць праз адчыніўшыся перад ім дзвёры. Рады быў, хваляваўся. Ды, на табе, выходзячы наверх, зачапіўся. Дзвёры і прыхлопнуліся, зашчаміўшы палу яго адзення. Людвік ад нечаканасці аглянуўся. И тут жа пачуў за дзвярыма голас жанчыны: «Пагубіў ты мяне!» Узятыя багацці раптам за рубашкай ператварыліся ў каменьчыкі. Заплакаў Людвік, што не здейснілася яго мара аб багацці.

IV. ЛЕГЕНДА АБ КЛЯШТАРЫ Ў ГАЛЬШАНАХ

Будавалі ў Гальшанах кляштары. Перад пачаткам работ месца асвяцілі святары, а праз некалькі дзён над падмуркамі паволі стала расці сцяна. Але, прыйшоўшы аднойчы раніцай на будоўлю, працаўнікі ўбачылі замест сцяны кучу цаглін. Сабраліся людзі, лаяўся кіраўнік будоўлі, што работнікі дапусцілі такі промах. Занава праверылі раствор, уважліва лажылі цэглу і камяні. Але што гэта? Назаўтра зноў сцяна абвалілася.

Рашылі дабавіць больш яек у раствор, замянілі адказных за кладку сцяны цесляроў, але нічога не памагло – раніцай сцяна зноў абвалілася. І тады нехта прамовіў: трэба прынесці ахвяру. Вырашылі, што першая жонка, якая прынясе на будоўлю абед свайму гаспадару, будзе замуравана ў сцяну. Пачуўшы гэта, захвалявайся малады цясяль, стаў маліць Бога, каб толькі не яго прыгожая жонка прынесла абед першай. Але Бог, відаць, сапраўды патрабаваў ахвяру. Першай прыйшла менавіта яна. І маладая кабета была замуравана ў сцяну... З таго часу сцяна не абваливалася, кляштар быў пабудаваны.

V. ЛЕГЕНДА АБ ГАЛЬШАНСКІМ ЗАМКУ

У замку жыла багатая, злосная і сквапная пані. Прымушага яна сваіх сялян прасці лён, а плаціць за працу не жадала, пры першай магчымасці заўсёды ашуквала або абяцала толькі. І вырашылі сяляне пакараць сквапную пані. Знайшлі яны ў суседняй вёсачцы старую вядзьмярку, папрасілі ў яе парады. А ў выніку ўсяго гэтага, сяляне пракліпі сваю пані. І стала сама пані прасці лён. Прадзе раніцай, прадзе днём, прадзе вечарам, прадзе ноччу. Закончыўся лён, пачала прасці воўну. І калі хто ні глянє, парабкі ці слугі, пані ўсё прадзе. Усе сталі баяцца пані. Занепакоіўся сын, занепакоіўся гаспадар замка, усе сваякі. Прывозілі лекараў, чарадзеяў, але нічога не памагала. Пачула гэтую бяду дзяўчына з суседняга маёнтка, вырашыла яна вылечыць пані. Нанялася яна служанкай у замак. Даручылі ёй прыбіраць пакой. Калі дайшла чарга да пакоя пані і служанка адкрыла дзвёры, то ўбачыла пані за прасніцай, а вакол ляжалі ніткі. Доўга гаварыла служанка з пані, чытала малітвы. Нарэшце вярнулася памяць да пані. Сказала яна дзяўчыне: “Ідзі, вазьмі спіс парабакаў, катормя патрэбна заплатіць грошы. Грошы і спіс ляжаць ў куфры. Грошы раздай абавязковая парабкам”. Калі зрабіла ўсё гэта дзяўчына, калі апошні парабак атрымаў грошы, старая пані перастала прасці. Абрадаваны сын пані ўзяў у жонкі служанку, а паны з таго часу не ашуквалі сялян.

VI. ЛЕГЕНДА ПРА МАРЫЛІНА ГОРА

Збіралася Марыля выйсці замуж, але раптам захварэў жаніх і праз некалькі дзён памёр. Плакала дзяўчына дзень і нач, маліла Бога, каб у сне ўбачыць свайго каханага. Вось людзі ёй парадзілі спячы хлеб на тыльным баку лапаты. Марыля спякла хлеб і лягla спаць. Апоўначы да Марылі прыезджае жаніх і гаворыць: “Бяры з сабой хлеб, шкаплеры і ружанец”. Марыля сабралася, яны выйшлі ў двор, дзе стаяла троє вараных коней ў залатой вупражы. Марыля з жаніхом селі ў залатую карэту і паехалі па дарозе, высланай бэльмі ручнікамі. Вось яны пад'ехалі да вялікай брамы. Брама адчынілася, і яны ўехалі ў вялікі сад. Жаніх Марылі і кажа: “Кідай хлеб, там ты не будзеш есці”. Марыля кінула. Тады ён кажа: “Кідай шкаплеры, там ты не будзеш чытаць”. Марыля кінула. Тады ён кажа: “Кідай ружанец, там ты не будзеш малицца”. Марыля кінула.

І вось яны пад'ехалі да вялікага палаца. Марыля думала, што гэта касцёл і сышла на зямлю, каб ісці вянчацца. Але раптам зямля расступілася – і яны праваліліся пад яе.

VII. ЛЕГЕНДА АБ ГАРАДЗІШЧЫ І ДЗЯЎЧЫНЕ Ў БЕЛЫМ.

Вяртайчы аднойчы Стрыеўскі Фларыян позна вечарам са сваіх палеткаў за гарадзішчам. Выйшаў на дарогу – вось і гарадзішча з левага боку – высокая цёмная гара.

Але што гэта? З боку гарадзішча, як бы лунаючы ў паветры, набліжалася дзяўчына ў белым адзенні. Ад нечаканасці ў Стрыеўскага валасы дыбам сталі, мурашкм па цэлу пабеглі. Дзяўчына прыблізілася на некалькі кроکаў і стала на дарозе. Затым звярнулася да сустречнага са словамі: “Ідзі проста па дарозе дадому і толькі не аглядайся да крыжа, што каля вёскі. Розныя галасы могуць цябе зваць, крычаць, свістаць, пішчэць. Усё роўна не аглядайся, пакуль не параўняешся з крыжкам. Тады я стану чалавекам”.

Саступіла яна з дарогі, стала, укленчыўши, маліцца. А Стрыеўскі пайшоў, баючыся аглянуцца. Нешта ззаду, з бакоў свісталі, пішчэла, крычала, звала. Вось і яўрэйскія могілкі. Ад гэтай доўгай напружанаасці забыўся Фларыян пра наказ дзяўчыны і павярнуў галаву назад. Штосьці бліснула ззаду, і ён упаў ад нейкага цяжару ў целе... Падняўся затым увесь мокры.

VIII. ЛЕГЕНДА АБ ХРАМЕ І ГАРАДЗІШЧЫ

Быў некалі на гарадзішчы храм ці капішча. У час богаслужэння ён раптам пра-
валіўся пад зямлю разам з тымі, што маліліся. Утварылася велізарная яма на версе
гары. Правал затым паступова звужваўся ў дыяметры, нарэшце засталася адтуліна
не больш аршына. У гэту адтуліну часта кідалі манеты, і яны доўга-доўга ляцелі, а ў
канцы даносіўся моцны звон – стук аб дно ямы.

Згодна з успамінам і апісаннем у сярэдзіне XIX стагоддзя ніякай адтуліны на
гарадзішчы не існавала. Але старажылы Гальшан усё-такі ў 50-х гадах XX стагоддзя
хваліліся, што яны самі кідалі каменчыкі ў гэту адтуліну.

IX. ЛЕГЕНДА ПРА БАГАРОДЗІЦУ, СТАРУЮ І ГАРАДЗІШЧА.

Гальшанскае гарадзішча жыхары называлі Божая Хвала. Вось якая гісторыя
здарылася летам 1855 года. Стаяла гарачае лета. Жніво. На палетках каля гарадзіш-
ча жалі жанчыны жыта. На сваёй палосцы жала васьмідзесяцігадовая старая. Гэта
было пад вечар. Блізкія, што былі са старой, пайшлі дадому, а старая прадаўжала
памаленьку жаць. Вось побач і гарадзішча. Старая падняла галаву, каб на хвіліну
адпачыць. І перад сваімі вачымі яна ўбачыла на гары Багародзіцу ў белым адзенні.
Старая ад нечаканасці адразу апусцілася на калені. У надвячоркавым паветры па-
чуліся галасы. Багародзіца звала старую да сябе, на гарадзішча, абяцала зрабіць яе
шчаслівай. Старая паднялася інача падыміцца праз хмызнякі ўверх. У кустах было
ўжо цёмна, кусты сталі такімі густымі і калочымі, што прабрацца далей было вельмі
цяжка. Старая вярнулася, але затым стала шукаць сцяжынку на гарадзішча. Зноў
дарэмна. Ёй стала страшна, і яна не адважылася падыміцца наверх.

X. ПРА ГАРАДЗІШЧА І САЛДАТ.

У Гальшанах стаяла вайсковая часць. Наслухаліся салдаты пра гальшанскае
гарадзішча і вырашылі пашукаць там скарабаў. На чале з афіцэрам прыйшлі яны да
гарадзішча і сталі кіпаць. Ноччу афіцэру прысніўся сон, каб перастаў кіпаць, бо залье
паўсвету вадою ды крывёю. Толькі афіцэр нічога: кіпае і кіпае, хоць сон яму прысніўся
тры разы. Толькі на чацвёрты дзень здарылася наступнае. Салдат моцна націснуў на
рыдлёўку ды так, што яна лёгка ўлезла ў зямлю аж па самую ручку. Пачаў выцягваць,

а рыдлёука ўся ў крыві. Усе спалохаліся, кінулі капаць. Аднак яма засталася глыбокая, а ў сярэдзіне адтуліна, куды затым пастухі кідалі каменні і, іпрылажыўшы вуха, чулі, як камень доўга звінеў аб нейкія сценкі, а пасля шлёпаўся ў нешта рэдкае.

Хадзіла павер'е, што гэта духі князёў Гальшанскіх ахоўваюць сваю сядзібу. І той, хто пачне там раскопкі, можа захварэць і раптоўна памерці.

XI. ІНШЫЯ КАРОТКІЯ ЛЕГЕНДЫ ПРА ГАЛЬШАНСКІЯ МЯСЦІНЫ

Недалёка ад Гальшан ёсьць гары, якая называецца Татарскай. Калісьці тут, як гаворыцца ў легендзе, было пахавана багата загінуўшых воінаў татарскага полчышча. Аб гэтай гары захаваўся выраз: "Пагляджу я з гары, як б'юцца з Літвой татары".

Ці ні гары гэта на Ашмянскай вуліцы мястэчка? Бо чуў ад старожылаў, што ў падноожжы гэтай гары ручай называецца Татаркай. З гэтай гары бралі калісьці гравій і знаходзілі вельмі шмат чалавечых касцей.

З гэтай жа гарой на Ашмянскай вуліцы звязана і яшчэ адна легенда, што быццам у 1863 годзе тут былі расстряляны (ці павешаны) паўстанцы. Iх пахавалі, а казакі Мураёўва конямі зраўнялі магілы, каб жыхары не пазналі месца захавання.

З замкам звязана легенда аб падземных ходах. Быццам бы ад гальшанскага замка былі пракапаны такія падземныя ходы, што можна было праехаць у карэце на чацвярыку коней. I вялі гэтыя падземныя ходы ад замка да касцёла і кляштара. Сустракаліся знаўцы, якія сцвярджалі, што ходы вядуць да гарадзішча і нават далей – да бліжэйшага замка.

Існуе легенда, расказаная нашчадкамі вядомага паўстанца З.Мінейкі, што ў гальшанскім замку калісьці быў знайдзены замураваны ў сцяне шкілет сярэдневяковага рыцара ў доспехах. З чым гэта было звязана – невядома.

XII. ЛЕГЕНДЫ НАРАДЖАЮЦА СЁННЯ.

Славутасці Гальшанам дадаў раман Уладзіміра Каракевіча "Чорны Замак Альшанскі". Прывіды, якія дзейнічаюць у рамане, Чорная дама – усё гэта ўспрымалася, як нешта рэальнае ў Гальшанах. Пры чым прывіды быццам пакінулі цяпер забыты ўсімі замак і перасяліліся ў будынак кляштара. Чорная дама звычайна, з'яўляецца ў ясную ноч у выглядзе тонкага сілуэта на фоне акна ці нішы. Яна ў доўгай спадніцы, з зачесанымі назад доўгімі валасамі. I вось тады пачынаецца нешта незвычайнае: верціцца столь, сцены прыходзяць у рух, госці, якія там

Гальшанскі замак. З малюнка Я. Драздовіча.

начавалі, як лунацікі, становяцца акрабатамі, на іх навальваецца невядомая цёмная маса, чуюцца крокі, скрыпы падлогі. Назаўтра турысты знаходзілі сябе далёка ад ложкаў. У гэтай вежы прыборы, быццам, паказвалі вялікую сілу электрамагнітных выпраменяньняў. Турыстам паказваюць скульптуру, ад якой ідзе невядомае цяпло. Чорная дама, як аказалася, асабліва не любіць мужчын.

Некалькі гадоў назад, пры работах па рэстаўрацыі кляштара, быў знайдзены ў сутарэннях невядомы шкілет. Яго паднялі на паверхню. І хутка здарылася непрыемнае. Праз увесь будынак прайшла трэшчына, быццам духі помсцяць людзям за парушэнне пакою.

Белую даму сустракаюць ноччу калі кляштара, яна, быццам, завісае ў паветры, кліча прахожых да сябе.

Акрамя замка і кляштара, як гавораць гальшанцы, прывіды жывуць і ў будынку млына, што на рэчцы Гальшанка. Нехта іх бачыў і там. Што патрэбна ўсім прывідам, што яны хочуць сказаць – невядома. А вось паслушаць пра іх сюды прыязджает шмат туристаў.

ЛІТАРАТУРА, КРЫІНІЦЫ.

- Легенда аб заснаванні Гальшан. ПЗРЛ “Хроніка БЫХАЎЦА” Выд. “Навука” М, 1966 г.
- II. Пра Марылю і гарадзішча. Запісана ад Саўко Стэфаніі Антонаўны, 49 год, в.Драглёўцы. 1971 г.
- III. Легенда аб гарадзішчы і скарбе. Запісана ад Е.Ф.Масцібродскай, 75 год, в.Гальшаны, 1964 г.
- Легенда ўпамінаеца археолагам Ф.В.Пакроўскім у книзе “Археалагічна карта Віленскай губерні”, 1898 г. Вільня.
- IV. Легенда аб кляштары ў Гальшанах. Запісана ад Ч.Ф.Акулевіч, 50 год, 1992 год, в.Гальшаны.
- V. Легенда аб Гальшанскім замку. Запісана ад Скаскевіч Марыі Андрэеўны, 86 год, в.Гальшаны, 1971 г.
- VI. Легенда пра Марыліна гора. Запісана ад Н.Ф.Яськель 61 год, в.Карабы, 1971 г.
- VII. Легенда аб гарадзішчы і дзяўчыне ў белым. Запісана ад Зубавіча Паўла Уладзіміравіча 42 гады, в.Гальшаны, 1997 г.
- VIII. Легенда аб храме на гарадзішчы. Документ “Апісанне Гальшанскай воласці 1870-1880 гг.”, Віленскі ўніверсітэт, бібліятэка, рукапісны архіў.
- IX. Легенда пра Багародзіцу, старую і гарадзішча. Запісана ад Стрыеўскага Івана Іванавіча, 75 год, в.Гальшаны, вул.Барунская, 1965 г. Легенду ўспамінае археолаг Пакроўскі Ф.В. у канцы XIX ст.
- X. Пра гарадзішчу і салдат. Легенда ўспамінаеца ў прадмове Вінцuka Адважнага да аповесці “Адам і Анеўка”, Вільна, 1931 г.
- XI. Іншыя кароткія легенды пра Гальшанскія мясціны. Пачуты і запісаны краязнаўцам Корзунам Э.С. у 1965-90-х гг., в.Гальшаны.
- XII. Легенды нараджаюцца сёння. Паданні запісаны на аснове расказаў экспкурсаводаў у Гальшанскім кляштары-філіяле Нацыянальнага мастацкага музея РБ.

АДУКАЦЫЯ

АЛЯКСАНДР ВАБІШЧЭВІЧ

“ВЫХАВАЎЧАЙ МЭТАЙ ПАВІННА СЛУЖЫЦЬ РАЗВІЦЦЁ Ў МОЛАДЗІ ЛЮБВІ ДА БАЦЬКАЎШЧЫНЫ”

Вёска Гарадок, якая знаходзіцца ў Маладзечанскім раёне, мае багатую культурна-гістарычную спадчыну. Толькі ў “Зборы помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць. Кн.2” (Мінск, 1987) адзначаны 10 помнікаў, звязаных з гэтым населеным пунктам. Варта нагадаць, што з архітэктурных каштоўнасцяў выдзяляюцца вадзяны млын на левым беразе Бярэзіны і царква псеўдарускага стылю другой паловы XIX ст. Безумоўна, што многія старонкі жыцця жыхароў такіх беларускіх вёсак толькі цяпер пачынаюць аднаўляцца. Адна з іх звязана з беларускай гімназіяй, якая працавала ў Гарадку ў 1920-1924 гг. Пра гэту навучальную ўстанову нічога не пісалася ў савецкай беларускай гісторыяграфіі. Не заняла пэўнага месца яна і ў гісторыі беларускай адукацыі – не згадваеца нават у такім выданні, як “Народная адукацыя і педагогічная навука ў Беларусі (1917-1945)” (Мінск, 1993).

У пачатку лістапада 1920 г. у мястэчку Гарадок (цэнтр воласці) Вілейскага павета была адкрыта прыватная беларуская гімназія. Гэта мясоўка адыходзіла паводле папярэдніх мірных дамоўленасцяў у Рызе разам з іншымі заходнебеларускімі землямі ў склад Польшчы. Польскія ўлады вымушаны былі ісці пакупль на пэўныя ўступкі беларусам у галіне адукацыі. Даўвол на адкрыццё гімназіі ў Гарадку атрымаў прафстайнік знакамітага шляхецкага роду, настаўнік Канстанцін Тышкевіч. Спачатку існавалі толькі 4 асноўныя і 1 падрыхтоўчы класы. У школу запісаліся да 100 дзяцей, але вучобу пачалі крыху больш як 70. Многія вымушаны былі адмовіцца ад далейшага навучання. Асноўная прычына – цяжкае матэрыяльнае становішча бацькоў. Для іх платы за вучобу (у год ад 600 польскіх марак і вышэй) была не па кішэні.

Сам факт адкрыцця гімназіі – падзея для жыхароў гэтый мясоўка, пра што сведчыць ліст кіраўніка школы К. Цітко ад 18 сакавіка 1921 г. у Цэнтральную Беларускую Школьную Раду ў Вільні: “...Адкрытая ў Гарадку беларуская гімназія мае вялікае культурна-асветніцкае значэнне не толькі для Гарадка, але і для такіх мястэчкаў, як Маладзечна, Лебедзева, Валожын, Ракаў, пасярэдзіне якіх ляжыць Гарадок. Пасля 7-гадовага неіснавання школ адкрыццё гімназіі, у якой дзецы вучацца на сваёй роднай мове, аказала моцнае ўражанне на тутэйшых жыхароў”. Выкладанне па-беларуску пачалося са студзеня 1921 г. у маладшых класах. Найбольшую ўвагу надавалі спачатку

*Дырэктар Гарадоцкай беларускай гімназіі
Кастусь Тышкеўіч.*

Беларускай Школьнай Рады. Такая сітуацыя дазваляла прымаць у малодшыя класы дзяцей беларускіх сялян, якія не маглі заплаціць за вучобу.

Нават у такіх неспрыяльных умовах настаўнікі імкнуліся прывіваць вучням любоў да роднага краю, яго гісторыі, культуры, выхоўваць павагу да ведаў. Гімназія набыла гуманістычны напрамак. Навучальныя праграмы былі падобныя на тыя, што выкарыстоўваліся ў Віленскай беларускай гімназіі, якая дзеянічала з 1919 г. Сам Канстанцін Тышкеўіч выкладаў гісторыю. Сымон Кароль праводзіў урокі беларусазнаўства (беларускай мовы, літаратуры), Антон Агіевіч – урокі матэматыкі, фізікі, лацінскай мовы, святар Павел Баталін – урокі праваслаўнай рэлігіі. Выкладалі ў гімназіі таксама І. Яськоў, Л. Ненартовіч (нямецкая, руская мовы) і іншыя настаўнікі.

У ходзе вывучэння беларускай мовы і літаратуры павышаўся агульнаадукацыйны ўзровень вучняў. «Выхаваўчай мэтай павінна служыць развіццё ў моладзі любві да Бацькаўшчыны і науглі да чалавека», – так вызначалася дыдактычная накіраванасць урокаў згаданых прадметаў у праграме.

Урокі гісторыі пачыналіся ў 2 класе. На працягу двух першых гадоў вучні вывучаці гісторыю Беларусі. У аснову праграмы па гэтым прадмете была пакладзена перыядызацыя айчыннай гісторыі, распрацаваная В. Ластоўскім і У. Ігнатоўскім: полацкі, літоўска-беларускі, польскі,

прадметам прыродазнаўчага цыкла. Акрамя беларускай, выкладалі таксама польскую, нямецкую і французскую мовы.

Фінансавыя цяжкасці ў складніці дзеянасць гімназіі. Настаўнікі нерэгулярна атрымлівалі зарплату. Некаторыя з іх пакінулі працу. Аднак павелічэнне колькасці вучняў патрабавала і папаўнення настаўніцкага складу. У 1921-1923 гг. шэрагі вучняў узраслі з 70 да 156, настаўнікаў з 5 да 8. Кароткія звесткі пра вучняў і настаўнікаў дае справа «Акты беларускай гімназіі ў Гарадку Вілейскім», якая захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Літвы. У 1922-23 навучальным годзе ў школе вучылася 119 вучняў. Нацыянальны склад вучняў (беларусы – 47%, яўрэі – 53%) прадвызначаў іх сацыяльнае падзяленне: з сялян – 36,1%, гандляроў – 45,3%. Менавіта значная доля дзяцей з яўрэйскіх сем'яў (пераважна ў старэйшых класах) дазваляла часова падтрымліваць на належным узроўні фінансавы стан гімназіі, бо плата за вучобу і складала асноўную кропынку даходаў. Нельга было спадзявацца на добрую падтрымку з боку Цэнтральнай

ВЕДАМАСЬЦЬ

Міністэрства народнай і настаўнічай
школы Н. С. Вісіцкі
Беларускай Гімназіі

Беларускай Гімназіі ў Гарадку-
Віленскім

За 1922-3 наўмынны год.

Вучнёўскае пасведчанне.

рускі перыяды. У 4-7 класах прадугледжвалася і выкладанне сусветнай гісторыі. Адна-часова больш грунтоўна выкладалася гісторыя Беларусі. У 4 класе гэта "Старажытная гісторыя" і "Полацкі перыяд", у 5-м – "Сярэднявечча" і "Літоўска-беларускі перыяд", у 6-м – "Новая гісторыя да Французскай рэвалюцыі" і "Польскі перыяд" і г.д. Такім чынам, у аснову гістарычнай адукацыі быў пакладзены прынцып сінхроннага вывучэння гісторыі ў кантэксле сусветнай. Падручнікі прыслалі з Вільні, але іх катастрафічна не хапала.

Тры дэлегаты-настаўнікі з Гарадоцкай гімназіі ўдзельнічалі ў рабоце з'езда педагогаў нацыянальных гімназій Заходняй Беларусі, які адбыўся 11-14 красавіка 1923 г. у Вільні. Акрамя пытанняў аб'яднання гімназій пад кірауніцтвам Таварыства беларускай школы, шмат увагі там надавалася ўдасканаленню навучальна-метадычнай і выхаваўчай работы. Пра гэта сведчыць наступныя прынятая рэзалюцыі: "Аб арганізацыі курсаў для педагогаў беларускіх сярэдніх школ", "Аб выданні перыядычнага часопіса па пытаннях беларускай школы і педагогікі", "Аб беларускай пачатковай школе", "Аб выхаванні вучняў", "Аб агульных метадах выкладання ў сярэдняй школе". У апошній выказваліся слушныя парады па методыцы выкладання асобных прадметаў. Правядзенне такога з'езда сведчыць пра тое, што нават у неспрыяльных умовах (узмацненне паланізацыі) у беларускіх гімназіях імкнулася наладзіць эффектыўныя навучальна-выхаваўчы практыцы. Безумоўна, галоўная роля ў гэтай справе належала Віленскай гімназіі.

З-за матэрыяльных цяжкасцяў і аддаленасці ад шматлюдных мястэчак кірауніцтва Гарадоцкай гімназіі рабіла спробу перанесці яе ў Валожын. Пра гэта сведчыць ліст у Цэнтральную Беларускую Школьную Раду, дзе згадвалася жыданне жыхароў Валожына (пераважна яўрэяў) і навакольных вёсак утрымліваць школу. Переезд на новае месца патрабаваў значных фінансавых затрат. Аднак польскія ўлады не давалі на гэта дазволу. Больш таго, не было задаволена дамаганне Канстанцыяна Тышкевіча ў маі 1923 г. у папячыцтве Віленскай навучальнай аругі даць гімназіі права грамадской установы. Спадзівацца яе выпускнікам на допуск да вышэйшай адукацыі ў тагачаснай Польшчы нельга было. Польская адміністрацыя так і не дала магчымасці гімназіі зрабіць першы выпуск – у 1924 г. яе закрылі.

Для стварэння поўнай і дакладнай гісторыі айчыннай адукацыі трэба ўлічваць і волыт працы гэтай нацыянальнай гімназіі. На жаль, звестак пра яе захавалася не вельмі многа. Але ж неабходнасць вяртання з забыцця Гарадоцкай гімназіі выкліканы тым, што разам з іншымі (нешматлікімі, але больш вядомымі) гімназіямі ў Заходняй Беларусі (Віленскай, Навагрудскай, Клецкай, Радашковіцкай) у міжваенны перыяд і яна ўнесла пэўную долю ў справу абуджэння самасвядомасці мясцовага насельніцтва, супрацьдзеяння паланізацыі.

P.S. Рэдакцыя «Куфэрка Віленшчыны» перапрашае шаноўнага аўтара за дапушчаную памылку пры напісанні ягонага прозвішча ў папярэднім нумары часопіса.

НА СУД ГІСТОРЫ

АДОЛЬФ КЛІМОВІЧ

З ПЕРАЖЫТАГА

МАКСІМ ГАРЭЦКІ. ЯКІМ ЯГО ПАМЯТАЮ

Максім Гарэцкі... Колькі раз наляціць на памяць гэта прозвішча, перада мною перад усім Гарэцкі – настаўнік 1-ае Віленскае Беларускае Гімназіі ў Базыльянскіх мурах, выкладчык Гісторыі Беларускай літаратуры ў старшых класах гэтае школы. Год 1919. Віленская Беларуская Гімназія ў другім годзе свайго існавання. Склад вучняў у сэнс нацыянальнай прыналежнасці даволі пёстры і няроўны ў розных класах. Агулам, наколькі ў ніжэйшых класах беларуская моладзь складала на толькі абсалютную большасць, але была блізу выключнай і компактнай масай, на гэтулькі ўжо ад якога 6-га класа (было 8 класаў) і вышэй супстрокалася ўсё большая і большая дамешка нацыянальнасцяў іншых: латышоў, палякаў, жыдоў, рускіх... Гэта мела свой адбітак і ў паточнай гутарцы вучняў між сабой і вучняў з настаўнікамі: побач з мовай беларускай ужывалася і мова руская, тым больш, што некаторыя прадметы (фізыка, матэматыка) выкладаліся тут у мове рускай. Дыфэрэнцыяцыю вучнёўскай масы акрамя таго выклікала йшчэ розніца соцыяльнага паходжання яе: беларускі элемэнт – гэта блізу выключна дзееці вёскі, ціхія, паслухмяныя, лёгкія да кіравання як паасобку, так і ў масе, тым больш у чужым яму асяроддзі горада. Зусім што іншае дзетвара горада, задорыстая па сваёй прыродзе, а яшчэ да таго капі ў большасці сваёй прайшла этапамі толькі што кончанай ваеннай суматохі. У гэткіх умовах бярэ верх і падае ўсяму тон якраз гэты элемэнт – больш рухавы, хоць бы ён і быў у меншасці. Так ёсьць усюды. Так было і ў тагачаснай Віленскай Беларускай Гімназіі, якая ды таго толькі пачынала разгортаць свае крылі. Шум-гам з калідораў пераносіцца ў класы. і спыніць яго нялёгка было найбольш спрактыкаваному нават педагогу. Гэта залежыла так жа ад прадмета. “Спецыфічная вага” такой нап[ыклад] фізыкі-матэматыкі ніяк не магла йсці ў пары з нейкім там “Правазнаўствам”*) ці нават гісторыяй або логікай. Але чаго можна было спадзявацца ў такім асяроддзі на лекцыі Гісторыі Беларускай Літаратуры? Адкажу коратка: прыкладная цішыня, парадак і незвычайнай зацікаўленасці лажылася на ўсіх задоўга прад лекцыяй і доўга не праходзіла пасля таго, як выкладчык даўно ўжо выйшаў з класа. Гэта не “перасол”, гэта простая перадача факта. Чаму так было? Скажа нехта: навінка! Так, бязумоўна. Але навінкай было і “Правазнаўства” – і то навінкай, якая роўнай мерай мусіла цікавіць усіх. И якая розніца ўспрыніяцця! Тут (правазнаўства) механічнае абраблянне плана, а там – усе, літаральна ўсе, маўляў, віселі на вуснах і вачах выкладчыка, капі ён з пылам пераканання, быццам нейкі оракул, а разам з тым праста і ясна, раскрываў

Максім Гарэцкі.

абразы мінуўшчыны і ўшчэйліваў праграму будучыні. Лішнім і проста непатрэбнымі былі якія-небудзь напамінанні характару парадкавага. Нікому ў гоўдаў не прыходзіла выламывацца з агульнага імкнення зразумець і ператравіць у маладых галовах усё тое, чым зайледніваў іх натхнёны выкладчык. Усё ў ягоных вуснах зычэла быццам нейкае прароцтва. Нейкім чарам усяго роднага веяла з ягоных апавяданняў аб унучцы беларускага князя Усяслава Чарадзея Афрасінні Палацкай, аб Кірыле Туроўскім, аб Бібліі Скарыны, аб Літоўскім статуце, аб “Прамове” смаленскага каштэлянія Мялешкі... Навіной для ўсіх нас маладых тады была вестка аб беларусе-каталіку Капіевічу, што па загаду Пётры Першага рэфармаваў Кірылаўскую скорапісцю у сяннешнюю гражданку... Як беспадобна жыва і палымяна ліўся пераказ настаўніка аб Паўлюку Бахрыме, і ўжо проста бунтарскім (да сяння помню націск на заклік да сякеры паўстанца) быў нарый аб Кастью Каліноўскім. Я належу да таго пакалення, што бачыла і чула самога Янку Купалу, але я зарызыку цвердзіць, што сам паэт не перадаў бы лепш свайго бяс-смертнага “Прарока” ці “Над Нёманам”, як гэта перадаваў нам вучням настаўнік Максім Гарэцкі. Але! Максім Гарэцкі як настаўнік быў беспадобным. Ён укладаў у свою працу душу. Моладзь гэта чула і гарнулася. Кожны гэтае пачуццё выражаяў па-своему. З вучняў майго класа пад уплывам М.Гарэцкага пачала пісаць Наталля Арсеннева, у малодшых класах – Акушка, Жылка. Я пазэйней не грашыў ніколі. Але педагог-мэтадыст знайшоў спосаб і да мяне. Аднойчы дае мне М.Гарэцкі пералажыць на беларускую мову нешта з апісання падарожжа па Афрыцы Генрыка Сенкевіча. Я гэта зрабіў як умеў і аддаў. Ці была якая ацэнка – не памятаю. Якое ж маё было здзіўленне, калі я, скончышыў гімназію і працууючы вучыцелем у аднай з 8-х тады ў Вільні беларускай пачатковай школе, знайшоў у “Родным Краю” (для старших класаў) якраз гэта маё тлумачэнне (з назовай перакладчыка)... Гэта доказ, што ніхто з кругозору педагога не выпадаў. Кожны дастаў сваё і кожны, як умеў, шанаваў свайго настаўніка. Вучні ж небеларусы лічылі сабе за пункт гонару гаварыць з М.Гарэцкім толькі па-беларуску.

Акрамя Гарэцкага – настаўніка Беларускай Гімназіі (1919-21) – прыпамінаю Гарэцкага выкладчыка на Беларускіх Вучыцельскіх Курсах (1919), рэдактара (ци супрацоўніка рэдакцыі) “Беларускай Думкі” (1919, Вільня), рэдактара “Беларускіх ведамасцяў” (1920), супрацоўніка выдавецтва Беларускага Навуковага Таварыства. Тут аднак мая стычнасць з ім была толькі кароткая, ад выпадку да выпадку.

У пачатку 1922 г. я выехаў у Прагу і там меў ад М.Гарэцкага адно здаецца пісьмо, на колькі помню ў справе прыезду ў Прагу вучыцца ягонаму брату Гаўрыле. Чаму гэта справа не ўдалася, не прыпамінаю. Гэта быў мой апошні контакт з Максімам Гарэцкім.

15.01.1963 г.

**
) Быў тады такі “модны” прадмет.

“ЧАМУ НЯ БЫЎ НА КАНГРЭСЕ?”

Мяне пытаюць, чаму я ня быў на Кангрэсе ў Менску ў 1944 г.

Адным словам адказаць на гэта пытанне ня можна. Каб гэта зразумець, трэба ўявіць сабе тагачасную беларускую, перад усім заходнебеларускую мэнтальнасць. Вы-

бух вайны 1939 г. і часовая акупацыя Беларусі гітлераўскімі ўладамі ў 1941 г. не маглі не ўскalыхнуць беларусаў і не ў аднаго прабудзілі нейкія надзеі. Гэтага запярэчыць ня можна. Я асабіста быў сярод тых, хто хапаліся за магчымасць нейкай канкрэтнай беларускай працы. Само жыццё змушала спачатку арганізаваць абарону ад фізычнага вынішчэння беларусаў. Хваля фактычнага палявання на ўсіх, хто калі-небудзь меў адлагу называцца беларусам, і страляння іх без разбору кацілася праз усю Беларусь, і бяздзейніцач у такую хвіліну азначала б праступства. Абагнаўшы першую патрэбу, сустрэліся беларусы з канешнасцю забяспечыць сабе варункі дальшага існавання як асобнай нацыянальнай адзінкі ў Краю. Для гэтага патрэбнай было ўжо нейкае нацыянальнае прадстаўніцтва і для гэтай мэты сарганаізаваны быў ў Вільні Беларускі Нацыянальны Камітэт на чале з праф. В.Іваноўскім. На парадку дня была спроба беларускага школьніцтва. І ўжо на гэтым узроўні выйшла на яў адсутнасць у гітлераўскіх уладаў нейкай яснай пазытыўнай праграмы адносна Беларусі. Яшчэ выразней, але ўжо ясна негатыўна, зарысавалася гэта, калі з часам (сакавік 1942 г.) сям-там начали заікацца аб акце 25 сакавіка 1918 г.: у адным месцы гітлераўская адміністрацыя сталася адмахнуцца ад гэтага пытання моўчкі, а ў другім (у tym ліку і ў Менску) гэтыя ўлады паставіліся выразна проці. Да рэчы зацеміць, што вайсковыя нямецкія ўлады глядзелі на справу йнакш, чымся розныя Обэр- і Генералкамісары ўлады цывільнай. Гэтым апошнім сёе-тое прыпомнілі толькі выпадкі пад Сталінградам (люты 1943 г.). Але было ўжо позна. Бачылі гэты ўсе. Не маглі гэтыя не бачыць і беларусы, якія і прад tym, з выняткам толькі НАЦ-аў^{*)}, стараліся, як толькі маглі, трymацца воддарль ад урадавых афіцыяльных колаў. Гэткае становішча рэзэрвы тагачасных беларусаў да гітлераўскай адміністрацыі, акрамя мотываў агульных, падмацоўвалася яшчэ пагаласкамі ад tym, што ў урадавых колах знаходзіцца послух даносы на беларусаў ад беларускіх жа нац'аў. Погаласкі гэтыя здаваліся пацвярдждаюцца, калі ў гестапаўskих засценках адзін з другім начали раптам гінучы беларусы: Глякоўскі, Малец, Рыбалтоўскі, Неманцэвіч, Гадлеўскі, Галяк, Коўш, Аношка... Гэта толькі "першыя з берага".

То ж і на дзіве, што калі пры гэткіх аб'ектыўных умовах у 1943 г. немцы сталіся быццам больш "прыступнімі", дык сярод беларусаў на шмат знайшлося ўжо ахвотных карыстата з гэтай "прыступнасці".

Ліда, дзе я ў час гітлераўскай акупацыі Беларусі стала знаходзіцца, была ў стара-не ад цэнтра, і я на быў у курсе ўсіх актуальнасцяў. Да таго ж у урадавых колах я быў у апале ўжо ад першага БНС-скага з'езду ў Менску вясной 1942 г. за "бяздзейнасць" узначальванага мной аддзелу "Самапомачы". За гэту ж "бяздзейнасць" я быў зараз жа зняты з работы (пазней, без мае волі, пакінены на месцы да часу "падшукання кандыдата"). Не йнакш як за гэту бяздзейнасць нікто мяне, колькі помню, не клікаў ні ў г. зв. Раду Паўнамочнікаў, ні, tym больш, у Бел. Цэнтр. Раду, а ад прапазыкі быць рэдактарам "Баранавіцкай Газеты" я сам рашуча адмовіўся. Гэткае нэгатыўнае маё становішча да актыўнага супрацоўніцтва лёгчина выплыўвала з майго пераканання, што гітлераўская ўлада не то што не можа, але проста не хоча нічога канкрэтнага даць беларусам. Ад беларусоў жа яна сама хоча і вымагае толькі: 1. Беларускіх рук дзеля працы за фронтам і абароны на фронце і 2. Беларускіх прастораў, беларускае зямлі дзеля колонізацыі.

Пры гэткіх абставінах надыходзіў чэрвень 1944 г. Праз усю Беларусь ізноў кацілася лінія ваеннага фронту, гэтам разам на заход. Гітлераўцы адступалі, і іхны пройгрыш быў ясны. На найбліжэйшую ўжо часіну была яснай і будучыня Беларусі. У Мінску ж склікаўся Кангрэс, на каторы кілкаі і мяне.

Я разважаў: Кангрэс, калі яму і суджана адбыцца, праз свой выбарны орган будзе

дзеіць на эміграцыі. Прысутнічаць на ягоным устанаўленні значыць: а) пацвердзіць і прыпячатаць усю кухню, якая яго папярэджвала і прыгатавала, б) несці маральную адказнасць за дзейнасць Кангрэса ў будучыні і в) самому мець нейкі ўплыў на гэтую дзейнасць не йнакш, як толькі пайшоўшы разам у прочкі, на эміграцыю. Ніводзін з гэтых пунктаў не быў мне на мыслі і я, хоць за цану дабравольнага адыходу з радоў палітычных актыўістаў, на кангрэс не паехаў. Ці паступак мой быў правільным, хай судзіць гісторыя.

22.I.1962 г.

ВІЛЬНЮС ЦІ ВІЛЬНЯ?

Да вайны 1939-45 гг. пытаньня гэтага ня было. Сягоныя "Вільнюс" на вуснах старога і малога. Як гэта сталася і ці так быць павінна?

Вільня – сталіца гістарычнай Літвы, што ў свой далёкі час абыймала і вялікія абшары беларускія. Па-літоўску яна ўжо тады называлася "Вільнюсам", але беларусы заўсяды называлі яе "Вільняй".

Працэс нацыянальна-палітычнага адраджэння звузіў абшар Літвы, выдзелеўшы ёй у 1920-45 гг. грэнцы збліжаныя да рубяжоў этнографічных. Але прэтэнсіі адроджанай Літвы да старых, "гістарычных" абшараў асталіся. Горадню, Ліду, Маладечна, Нарач і новы Новагродак літоўцы да сягоныя называюць па-своему: Гардінас, Ліда, Маладэчнас, Наручне, Наўгардукас. Тайніцай палішынэля ёсьць, што за гэтымі географічнымі назвамі прыхаваны прэтэнсіі і да собскасыц! Тлумачэнне да гэтага простае: на гэтых абшарах, бач, захаваліся астаткі князёўскіх (Гедыміна, Міндоўга) замкаў. Прэтэнсіі гэтая тымчасам "ціхія". Усё аднак гавора аб tym, што пры першай рэальнай магчымасці ўсе яны, напэўна, вырастуць да формаў сяньняшняга разумення ў кірунку скрасявога называння Вільні Вільнюсам.

Абраў быў бы ня поўны, калі б не заеміць, што літоўцы сяньня ўжо не гаранічаваюць сваіх імкненняў да літвінізацыі самых толькі назоваў географічных: кожны школнік літоўскай школы сяньня лічыць нават гістарычныя памяткі старога беларускага пісьменства літоўскім на беларускай (часта нават на "рускай") мове.

Якая ж пры гэтым пазіцыя беларусаў? Сказаць трэба проста: беларусы, упоеныя платонічным сном "сацыялістычнай нацыі", усяго гэтага быццам ня бачаць. А калі часам само жыцьцё ім "наступіць на мазоль", як гэта было ў 1945 г. пры падзеле Беларускага Музэю імія Івана Луцкевіча, дык з мінай годнай пагардзянага сяньня "феадала" (!) адмахіваюцца гестам моднага стылягі: "эта астаткі буржуазнай нацдэмакрэчыны". Свой музэй – "нацыяналізм"? Выходзіць так! Гэта слова франтавога сяньня пісьменніка БССР Піліпа Пестрака! Ці ж можа быць тады выгаднейшая пазіцыя для ўсякага, хто ахвотны пажывіцца назъбіраным дабром? І ці можна сяньня паважна дакараць таго, хто ў гэтую, як тады (у 1945 г.) хвіліну прыхаваў гэта дабро ад розных "аматараў старасьвежчыны", якія лічылі Музэй звычайнай ваеннай трафэяй?! Да гэтага йшча вернемся, а тымчасам вядзем гутарку далей.

Ува ўсёй гэтай справе літвінізацыі гістарычных імянаў ёсьць два зусім асобныя мамэнты: абарона сваіх нацыянальных правой і накіданыне іншым народам чужых іхнай мове лексыкі і граматыкі. У першым выпадку гэтыя імкненіні заслугоўваюць ня толькі ўвагі і пашаны, але павінны быць прыкладам да паследавання, а ў другім – разумнага адагранічэння. Вольна кожнаму народу кожную рэч называць па-своему. Але съмешнай карыкатурай выглядае выкрыўлянне гэтых імянаў на чужы лад. Быў

час (1941-45), калі беларусы Літуву, літоўцаў з “брацкіх пачуцьцяў” пробавалі называць “Летува”, “летувісы”. Сягоныя ж літоўцы “адудзячваюцца” аналагічнай смехатворчасцю: “Беларусія” (не “Беларусь”), “беларусай”. Аб беларускай пачуцьцёвасці” сянья астаўся ўжо толькі съмешны ўспамін; спадзеймося, што за адзін-другі дзесятак гадоў тое-самае станецца з рэформай лексікону літоўскага.

І яшчэ адна істотная дробязь: літоўцы, імкнучыся накінуць іншым народам літоўскую вымову сваіх асабовых і географічных імёнаў, самі аднак* зусім не съпляшаюцца называць чужыя імёны паводле чужога лексікону: “Паставы” – “Пастовай”, “Горадня” – “Гардінас”, “Кіеў” – “Кіевас”.

У імкненнях асобых культурных народаў да захаваньня географічных і асабовых імёнаў у вымове сваіх моваў – рэч зусім натуральная. Вільня ж для беларусаў гэта ня толькі гістарычны цэнтр нашага нацыянальнага адраджэння, але і супольная уласнасць гістарычнага існаваньня. Беларусы ў Вільні не падкідыши, не захопніцкія ці інакш “вызвольніцкія” наслæнены. Таму для ўсіх беларусаў нічога больш натуральнага, як, шануючы самых сябе і сваё акружэнне, перастаць бязмысна капіяваць чужыя назовы і захаваць, прынамся ў прыватным ужываньні, стary гістарычна-беларускі назоў “Вільня”!

Малая, але важная заўвага. Выстаўляючы гэтае скромнае пажаданьне сваім суродзічам, мушу іх лояльна папярэдзіць: будзьце прыгатаваны! Не адзін найлепшы за нас можа вам сказаць: “Браточки! Як жа можна гэты заклік сяння ставіць у адрас літоўской сталіцы, калі самыя ўлады Савецкай Беларусі на 50-тыя ўгодкі свае незалежнасці не ўздабудуцца на беларускае называнне цэлага раду беларускіх аселішчаў і гарадоў на чале з гістарычнай коласаўскай Мікалаеўшчынай і сталіцай рэспублікі Менскам не гаворачы ўжо аб такіх радавых мясцох як Горацэн, Новаградок, Ашмяна, Клецак, Слуцак, Палацак, якія праз усю эпоху “буржуазнай нацыі” называліся па-беларуску і якія сянняна скрэз перахрышчаны пад агульныя капылі на: Нікалаеўшчыну (і нават Нікалаеўку), Мінск, Гродна, Навагрудак, Ашмяны, Клецк, Слуцк, Палацк?! Мейма адвагу (і сілу!) сказаць: на жаль так! І аднак жа: адна рэч ўрадавая наказы, якія заўсёды мяняюцца, і зусім іншая рэч – съведамая людская воля, якая ўсё перамагае!

І на заканчэньне пару слоў выясьненіня ў адres тых, у каго можа склалася ўражанне, што гэтыя разважаныні падытаваны нейкімі меркаваннямі проці літоўцаў. Нічога падобнага! Па-першое: некалькі слоў рачковай крытыкі і выясьненіня – гэта найлепшае супрацоўніцтва. А наагул узяўшы, калі і прыняць пад увагу пераход пад уладу літоўцаў тых ці іншых беларускіх культурных вартасцяў, дык мейма адвагу зарызыкаваць сказаць: хто ведае, ці ня трэба быць яшчэ літоўцам уздзячным за тое, што ў гэуну гнеўную пору не пабаяліся “астаткаў буржуазнай нацдэмайшчыны” і гэтыя вартасці для будучыні прыхавалі?! Хто заручыць, што перавезеныя тады ў Менск музэйныя беларускія вартасці не загінулі б так, як загінула шмат культурных вартасцяў АН БССР пад часовай камандай б[ыло]й пакаёўкі гітлераўскага камісара Кубэ, авансаванай паслья савецкімі ўладамі на кіраўнічага работніка АН БССР? Гістарычнае гэта пытаньне і гістарычны прысуд над верхаводамі “Касьмічнай Эпохі”!

15.VI.67.

* “Беларусія”, “беларусай” – гэта рэдкі вынятак.

ЯНКА БАБЁР

ГАЛАСЫ РАЗБУДЖАНЫХ ПТУШАК

*Я нарадзіўся за хатай пад плотам,
Дзе з крапіваю шэпчашца вецер,
А мой край – лясы ды балоты –
Дараежэй мне за ўсё на свеце.*

Алесь Дудар

Год 1864. Што ўяўляла сабой Маладэчна той пары? Гэта было ціхае правінцыяне невялікае мястэчка, адрэзанае ад шырокага свету лясамі і балотамі. На той час у Маладэчне жыло 790 чалавек. Поп, пікар, ураднік, якіх цікавіла ў першую чаргу гарэлка і карты, з'яўляліся “носьбітамі адукаванасці ды інтэлігентнасці”. Толькі што было задушана паўстанне пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага, на якое было так шмат надзеі і спадзявання. Сам кіраўнік паўстання – дыктатар Літвы – скончыў сваё жыццё на шыбеніцы на Лукішскім пляцы. Сотні яго паплечнікаў былі павешаны, расстряляны, тысячи высланы ў далёкую і халодную Сібір. Пачалася татальная русіфікацыя. Край замёр у чаканні...

А ў гэты час у Маладэчне рыхталіся да ўрачыстасцяў. 25 чэрвеня 1864 года была заснавана Маладэчанская настаўніцкая семінарыя, якая стваралася на базе былога павятовага вучылішча. З гэтай нагоды часопіс “Литовские епархиальные ведомости” пісаў: “Выхаванцаў у семінарыі на сённяшні дзень знаходзіцца казённых – дзеевітнаццаць, а сваякоштных – пяць. Вялікая частка з іх падае цудоўныя надзеі на светлуую будучыню новаадчыненага рассадніка рускіх і праваслаўных людзей”.

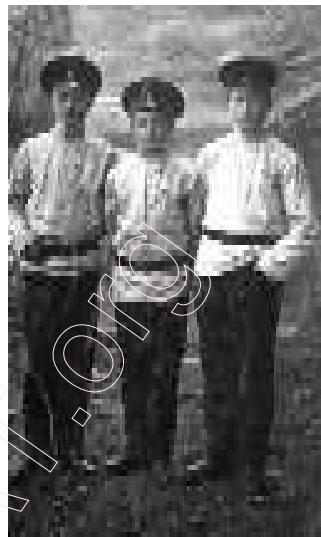
Афіцыйнае адкрыццё семінарыі адбылося 22 лістапада (па новаму стылю) 1864 года. У семінарыю прымагліся юнакі не маладзей 16 гадоў праваслаўнага веравызнання, якія мелі за плячыма пачатковую школу. Для патрэб семінарыі царскі ўрад выдзеліў 6450 рублёў, менавіта такая сума выдзялялася ў мінулым для Маладэчанскай прагіманазіі. Семінарысты вывучалі Закон Божы, гісторыю праваслаўнай царквы, заалогію, батаніку, арыфметыку, геаметрыю, царкоўнаславянскую і расійскую мовы, літаратуру, методыку выкладання, дыдактыку, псіхалогію ды іншыя прадметы. Тэрмін навучання быў спачатку два, а пасля 1907 года – чатыры гады. Ініцыяタрам стварэння такога тыпу навучальных установ быў папячыцель Віленскай вучэбнай акругі князь А.П.Шырынскі-Шыхматаў – вядомы русіфікатор і рэакцыянер. У штат семінарыі па інструкцыі ўваходзілі дырэктар, настаўнік Закона Божага, два настаўнікі і настаўнік народнага вучылішча, якое існавала пры настаўніцкай семінарыі. Выхаванцаў дазвалялася прыматць не больш 80 чалавек, і на іх утрыманне выдаткоўвалася штогадовая сума ў памеры 11280 рублёў. Каб пераканацца ў tym, наколькі царскі ўрад быў зацікаўлены ў такога тыпу навучальных установах, дастаткова будзе сказаць, што толькі на паездкі па акрузе для набора кандыдатаў было адпушчана 400 рублёў. Асноўнай задачай семінарыі абвяшчалася “ўздым рэлігійна-нацыянальной самасвядомасці рускага насель-

ніцтва ў Паўночна-Захаднім краі». Адным словам, усё выхаванне трymалася на трох афіцыйных прынцыпах: самадзяржае, праваслауе, народнасць.

Першы настаўніцкі калектыв семінарыі складаўся з наступных асоб: І.А.Забелін (дырэктар), М.Іваноўскі (настаўнік Закона Божага), М.П.Барсаў, І.Л.Малішэўскі; настаўнікам народнага вучылішча быў Антон Давідовіч. Усе, за выключэннем апошняга, мелі вышэйшую адукцыю. У першы клас семінарыі было запічана 49 чалавек. У асноўным гэта былі выхадцы з Гродзеншчыны і Віленшчыны, а восем чалавек не-пасрэдна з Маладэчна. На працыягу першых шасці гадоў Маладэчанская настаўніцкая семінарыя існавала па штатах 1864 года. Праўда, сам будынак семінарыі быў у такім дрэнным стане, што нават стаяла пытанне аб пераводзе навучальны установы ў г.Саколку на Беласточчыне. Але паступова пытанне заглухла, і пра гэта больш не ўспаміналі.

17 сакавіка 1870 года былі зацверджаны новыя штаты настаўніцкай семінарыі. Было павышана штатнае ўтрыманне з ранейшых 11280 рублём да 14800 рублём. Маладэчна і далей не заставалася без увагі. Семінарыю не аднойчы наведвалі грамадскія і дзяржавай-ны дзеячы тагачаснай Расіі. Бываў тут міністр асветы Дз.А.Талстой, а таксама князь Мышчэрскі (прайнук гісторыка Карамзіна), які прысыяціў нашаму гораду свой прачулы верш. Што сабой уяўляў будынак настаўніцкай семінарыі? Дадзім слова быльм семінарыстам. Міхалёнак Іван Адамавіч успамінаў: “Вучэбны корпус уяўляў сабой масіўнае цаглянае двухпавярховас памяшканне ў выглядзе літары П з уласнай царквой. Тры вялікія аднапавярховыя драўляныя корпусы адводзіліся пад інтэрнаты семінарыстаў. Некалькі драўляных будынкаў меншага памеру былі аддадзены пад кватэры для выкладчыкаў, дапаможнай службы і майстэрні, асобна стаяў вялікі драўляны будынак пачатковай школы...” Так выглядала семінарская сяліба ў пачатку XX стагоддзя.

Выкладчыкі і навучэнцы семінарыі насліп адметную форму. У 70-х гадах мінулага стагоддзя семінарысты былі апрануты так: кумачовая чырвоная кашуля (косаваротка), сіняя штаны-шараўвары, запраўленыя ў боты, шынель ці паўфутэрак. У 1907 годзе была ўведзена новая форма. Як пісаў у сваіх успамінах той жа Міхалёнак І.А., у той час навучэнцы выглядалі так: чорная суконная кашуля з дзягай і штаны навыпуск, чорны шынель з жоўтымі металічнымі гузікамі, чорныя чаравікі. На версе чорнай фуражкі прычаплялася канцападобная жоўтая металічнае стужачка з раздвоенымі канцамі і з трымя металічнымі літарамі МУС. На дзязге былі тыя ж самыя літары, што абазначалі “Молодечненская Учительская Семінария”. А настаўнікі выглядалі інакш. І гэта зразумела. Яны хадзілі ў доўгіх сурдутах са знакамі адрознення ў пятліцах, якія паказвалі на прыналежнасць да таго ці іншага класа табеля або рангах (калежскі рэгістратар, губернскі сакратар, калежскі сакратар, тытуляваны саветнік і калежскі асэсар). Дырэктар і выкладчыкі семінарыі ў сваёй большасці былі выпускнікамі духоўных акадэмій, але іншы раз траплялі і тыя, што скончылі ўніверсітэты ці настаўніцкія інстытуты. Абслуговым персаналам у семінарыі былі сяляне з Маладэчна і навакольных вёсак. Паблізу ад семінарыі знаходзілася габрэйскае нацыянальнае вучылішча, дзе ў лепшыя часы

Навучэнцы Маладэчанскай настаўніцкай семінарыі.

займалася прыблізна 50 чалавек. Праграма гэтай установы адпавядала вышэйшаму пачатковаму вучылішчу. Ніякіх спрэчак і непараузменняў паміж навучэнцамі гэтых навучальных устаноў ніколі не было.

У 1860 годзе ў Маладэчне было заснавана пачатковае ўзорнае вучылішча, а з 1865 года яно было далучана да семінарыі і ў ім вялі практичныя заняткі выпускнікамі апошняга курса. У вучылішча прымалі хлопчыкаў і дзяўчынаў, якія дасягнулі 10-гадовага ўзросту. Там выкладалі расійскую мову, чыстапісанне, малеванне, арыфметыку, спевы і Закон Божы. Існавалі тры класы, дзе займалася 50-60 чалавек. Некаторыя з вучняў вучылішча пазней станавіліся семінарыстамі. Так рыхтаваліся новыя кадры для семінарыі.

За кожны клас семінарысты здавалі пераводныя экзамены. За першы клас – гісторыю старажытнага свету, за другі – гісторыю сярэдніх вякоў і расійскую мову (вусна), за трэці – новую гісторыю і географію, а за чацвёрты клас быўлі выпускныя экзамены па расійскай мове (дыктант і сачыненне), па арыфметыцы і гісторыі Расіі. Калі хтонебудзь з навучэнцаў не здаваў экзамены з першага разу, то яго пакідалі на другі год альбо давалі пераэкзаменоўку на восень. У семінарыі строга сачылі за распарадкам дня. Агульны пад'ём у сем гадзін, малітва, сняданак, заняткі з 8 да 12 гадзін, потым 30-хвілінны перапынак і ізноў заняткі да 16 гадзін. Акрамя таго, кожны павінен быў адпрацаваць у садзе і гародзе. У сем гадзін вечара ўсе сядалі за падрыхтоўку хатніх заданняў, у 21 гадзіну была вячэра і ў 22 – агульная малітва і адбой. Згадаецца, што агульны распарадак нагадваў армейскі. Як пісаў Г.А.Каханоўскі, “у адкрытым пры семінарыі інтэрнаце панаваў жорсткі рэжым: усё было разлічана па хвілінах. Семінарысты самі апрацоўвалі зямлю пры семінарыі, былі садоўнікамі, нават царкоўнымі старастамі. Як запісана было ў семінарскім статуте, гэта навучальная ўстанова давала права спадзявацца, што яна зробіцца самай жыццёвай рускай установай у краі, складзе моцную апору супраць чужых уплывіў на мясцове сялянства”.

На першым этапе станаўлення дырэकцыя не ставіла пытанне аб стварэнні майстэрняў па навучанні семінарыстаў рознымі рамёствам. Але праз нейкі час падыходы змяніліся. Была адпушчана пэўная сумма грошей на стварэнне сталярных майстэрняў. Але іх было не дастатковая, каб нападзіць навучанне на добрым узроўні, і таму з 1866 года пачалі вучыцца пляsci кошыкі. Спачатку гэтым займаліся жадаючыя, але пазней гэта стала абавязковай нормай, і ў гэтым напрамку некаторыя дасягнулі выдатных вынікаў. З цягам часу пачалі працаваць такарныя і сталярныя майстэрні. І таму не дзіўна, што на акруговай выставе вучнёўскіх работ у

Семінарысты ля школьнага інтэрната.

Вільні семінарыя была ўзнагароджана заахвоч-
вальнымі прызамі. У 1870
годзе пры семінарыі была
заснавана метэарапа-
гічная станцыя. Вось як
пісаў пра гэта Генадзь
Каханоўскі ў сваёй кнізе
“Маладэчна”: “Яна (стан-
цыя) высылала матэ-
рыялы сваіх назіранняў у
Галоўную абсерваторью
у Пецярбург. Тры разы ў
дзень пад кірауніцтвам
настайніка С. Вігілёва вя-
ліся замеры. Станцыя
праіснавала да 1884 года,
але на гэтым гісторыя яе
не скончылася: яна зноў
дзейнічае з 1888 года да 1915 года. (Пасля метэаслужба ў горадзе аднаўлялася на
некаторы час у 1925-29 гадах і ў 1954-64 гадах).

У 1910 годзе пры семінарыі быў адчынены педагогічны музей. Мэтай яго стварэн-
ня было “знаёмства настайніка і выхаванцаў семінарыі з вучэбнымі дапаможнікамі,
вучэбнымі кнігамі, класнай мэбліяй”.

Да 1915 года ў яго фондах знаходзілася да 2000 асобнікаў розных кніг і дапа-
можнікаў. Наведвалі музей семінарысты, слухачы педагогічных курсаў і настайнікі
пачатковых школ.

Асобнай размовы заслугоўвае і семінарская бібліятэка. Тут побач з кнігамі кла-
сікаў рускай літаратуры на паліцах стаялі і адыёзныя творы расійскіх “дзяржымордаў”,
якія выхоўвалі ў душах семінарыстаў абыякавасць і нават нянавісць да ўсяго роднага
беларускага. Па сведчанні дырэктара семінарыі А. Ярушэвіча, у 1915 годзе ў бібліятэцы
налічвалася 3500 тамоў, у тым ліку і 1500 старых педагогічных часопісаў, кніг, брашу-
раў. Па словах таго ж Ярушэвіча, семінарысты чыталі з цікавасцю, асабліва класікаў
рускай і сусветнай літаратуры.

Пачынаючы з 1905 года пры семінарыі быў створаны драматычны гурток, які
ставіў спектаклі па творах Гогаля, Чэхава, Астроўскага ды іншых. Сіламі гуртка правод-
зіліся і ўрачыстыя вечары, прысвечаныя 200-годдзю Палтаўскай бітвы, 100 гадавіне
бітвы пад Барадзіно ды іншыя мерапрыемствы. Пра адно такое свята цудоўна згадваў
Аляксей Селівончык: “У 1908 годзе А. Троненкаў арганізаваў пастаноўку “Рэвізора” Го-
голя, якая адбылася ў памяшканні для падрыхтоўчых заняццяў. Артыстамі і артысткамі
былі спецыяльна падабраныя выхаванцы. Сцэнамі з рампаю служылі цесна састаўле-
нныя заслоны з шасцю ножкамі, абвітыя сялянскімі посцілкамі. Гледачамі была знаць
са станцыі Маладэчна і з Вілейкі. Пасля п'есы выступаў са сваім хорам І. Ганчарэнка
і праспіваў песні “Ты Настася, ты Настася”, “Засвісталі казачэнкі”, “Кінуў кужаль на
паліцу”. Расстаўлены былі па баках крэслы. На сцэне пачаў іграцы шырока вядомы
Куранецкі аркестр. Пачаліся стрэлы канфеці і серпанціна. Выхаванцы прытуліліся ў
закутках і дзівліліся прыгажосці”. Такія святы абуджалаі соннае жыццё мяснічка і пры-
цягвалі да сябе вялікую колькасць публікі.

*На ўроце гісторыі. У цэнтры стаіць
выкладчык Вігілёт. 1911 г.*

Семінарысты мелі магчымасць вучыцца ігры на скрыпцы, гітары, балалайцы. Нейкі час пры семінарыі працаўаў створаны ўласнымі сіламі аркестр, але па невядомых прычынах хутка спыніў сваё існаванне. Не так часта, але выязджалі выхаванцы гэтай навучальнай установы і ў вандроўкі. Так, у 1912 годзе група навучэнцаў, якая налічвала больш трыццаці чалавек, паехала на экспедыцыю ў Москву, дзе наведала гісторычны музей, палаты Крамля, мастацкую галерэю. Перад першай сусветнай вайной настаўнік Троненкаў арганізаваў падрыхтоўку чучалаў для стварэння ў будучыні гісторыка-прыродазнаўчага музея, які так і не быў адчынены. Акрамя вышэйназваных, пры семінарыі працаўалі літаратурны і гісторыка-краязнаўчыя гурткі.

Як вядома, Маладэчна было размешчана паміж балотамі, рэчкамі, вадаёмамі, што было прычынай розных захворванняў сярод семінарыстаў і выкладчыкаў (хвароба вачэй, халера, брушны тыф, дыфтэрый). На першым этапе свайго развіцця семінарыя не мела ні свайго доктара, ні фельчара. Але ўжо ў 1879 годзе пры семінарыі пачаў працаўаць спачатку фельчар, а затым увялі штатную адзінку доктара. У 1786 годзе была адчынена аптэка і адна палата для хворых.

Як мы пісалі ў папярэдніх раздзелах нарыса, у семінарю прымалі юнакоў са стыпендыяй і без яе, так званых сваякоштнікаў. Апошніх было мала, бо пражыць у Маладэчне было цяжка. Спачатку семінарысты жылі па вісковых хатах. Умовы жыцця былі вельмі цяжкія. Вось што пісала газета "Віленскі вестнік" за 10 студзеня 1866 года:

"У хатах не было свяцла, адпаведнай мэблі, апрача стала і лавак, якія служылі за ложкі. Многія спалі проста на зямлі. Цэны на прадукты былі высокія, таму стыпендыі ледзь хапала". Ежу для семінарыстаў рыхтавалі гаспадыні хатаў, дзе апошнія кватараўвали, яны ж мылі блязну, палілі ў печы, забяспечвалі асвятленнем. Так працягвалася да 1879 года, пакуль пры семінарыі не адчынілі інтэрнат, дзе авабязаны былі жыць казённыя і прыватныя навучэнцы. Праўда, гэта не датyчылася сваякоштнікаў, якія маглі надалей выбіраць сабе жыллё ў залежнасці ад магчымасцяў і сродкаў. Перад самай вайной семінарыя размяшчалася "у двухпавярховым каменным будынку і васьмі драўляных жылых флігелях".

А зараз самы час пагаварыць пра выкладчыкаў семінарыі. А яны, як і скрозь па свеце, былі "добрая і розныя". Былі такія, якія па-чалавечы і па-сябровску ставіліся да сваіх выхаванцаў, гатовы былі дапамагчы словам і справай, але былі і такія, хто з пагардай і фанабэрый паглядаў на сваі вучняў, рабіў дробныя гадасці, бегаў да дырэкцыі з даносамі. Праўда, апошніх было значна менш, і ўвогуле семінарыстам пашанцавала на сваіх настаўнікаў.

І хто толькі не працаўаў у сценах гэтай навучальнай установы! Гэта і выдатны гісторык, рэдактар "Віленскага вестніка" Забелін Аляксей Іванавіч (дарэчы, першы дырэктор семінарыі), і Дураў Міхаіл Архіпавіч, які скончыў Маскоўскі ўніверсітэт, быў карэспандэнтам беларускага фалькларыста П.Шэйна. А хіба імя Крылова Аляксандра Лукіча не магло выклікаць павагу ў семінарыстаў? Гэта менавіта ён, з'яўляючыся членам Маскоўскага археалагічнага таварыства, займаўся археалагічнымі раскопкамі ў ваколіцах нашага горада. А Маркаў Дэмітрый Аркадзевіч? Аўтар цікавай і павучальнай кнігі "Падарожжа студэнта Маскоўскай духоўнай акадэміі да гроба Гасподняга", а затым дырэктар Саратаўскага настаўніцкага інстытута. Добрым знаўцам свайго прадмета з'яўляўся і выкладчык арыфметыкі і геаметрыі Багдановіч Антон Станіслававіч. У 1910-11 гадах на старонках часопіса "Реформа народной школы" ён выступіў з цікавым артыкулам, у якім указваў, "што асноўнай мэтай рашэння арыфметычных задач у пачатковай школе павінна быць прывучэнне вучняў да лагічнага мыслення і ўвага іх павінна быць накіравана на рашэнне задач шляхам аналізу і сінтэзу". Сапраўдным эрудытам, чулым выкладчыкам быў Вігілёў Сяргей Дэмітрыевіч, які выкладаў

гісторыю і геаграфію. Яго ўрокі ператвараліся ў зймальныя падарожкы па розных краінах свету, абуджалі памяць пра даўно адышоўшыя часы і вякі. З 1915 года ён пачаў працаўаць у Нова-Вілейскай настаўніцкай семінарыі, дзе вучыўся ў той час выдатны беларускі паэт Уладзімір Дубоўка. Потым Дубоўка неаднойчы ўспамінаў добрым словам педагогічныя калектыв той семінарыі і асабіста Вігілёва С.Дз. Выдатным беларускім фалькларыстам, этнографам, гісторыкам быў і Крачкоўскі Юльян Фаміч, які выкладаў у семінарыі расійскую мову, гісторыю, геаграфію і спевы. Між іншым, ён быў першым дырэктарам Палацкай настаўніцкай семінарыі. Яшчэ можна назваць прозвішчы такіх настаўнікаў, як Русецкі Рыгор Антонавіч (расійская мова), Слаўніцкі Іван Пятровіч (геаграфія і прыродазнаўства), Чудоўскі Мікалай Іванавіч (гісторыя і геаграфія), Арлоўскі Дэмітрый Аляксеевіч (мова і літаратура) ды іншыя. Яны працаўалі ў розны час, былі рознымі людзьмі, але пакінулі свае прозвішчы на старонках асветы нашага краю.

У верасні 1906 года ў семінарыі адбылася забастоўка, да якой далучыліся наўчэнцы яшчэ трох семінарый Віленскай вучэбнай акругі. Вось як пісаў Г.Каханоўскі ў сваёй кнізе “Маладэчна”: “Семінарысты ставілі ўмовы толькі вучэбнага плану: адчыніць выпускнікам настаўніцкіх семінарый доступ у вышэйшую навучальную ўстановы, скараціць курсы такіх прадметаў, як стараславянская мова і яе граматыка; увесці ў навучальную праграму выкладанне алгебры і замежнай мовы; дазволіць студэнтам правядзенне агульнадаступных вечароў, зняць з пасады дырэктара і двух выкладчыкаў”. Пад уплывам іх патрабаванняў семінарію мусіў пакінуць дырэктар Гадыцкі-Цвірка і найбольш ненавісны для семінарыстаў настаўнік. Пасля гэтых падзеяў семінарысты арганізавалі ў Маладэчне з’езд прадастаўнікоў мясцовай, Свіслацкай, Палацкай, Нясвіжскай і Панявежскай настаўніцкіх семінарыяў. За такое самавольства наўчэнцы былі жорстка пакараны. Некаторыя ўдзельнікі з’езду, а сярод іх Калядка, Міхалевіч, Шыла, Пратасеня, былі выключаны з семінарыі, а найбольш актыўныя ініцыяタры з’езду былі арыштаваны і аддадзены пад суд. І яшчэ. Недзе ў канцы 1906 года семінарысты склалі песню, якая атрымала вялікую папулярнасць не толькі ў сценах Маладечанскай настаўніцкай семінарыі, але і ў іншых аналагічных навучальных установах тагачаснай Беларусі. Называлася яна “Семінарская доля”:

3 Маладэчна вецер дуе, семінарыя бастуе,
Гэй, гэй, доля мая, дзе ж ты вадою заплыла?
Наш дырэктар-ліберал усіх настаўнікаў склікаў,
Гэй, гэй, доля мая, дзе ж ты вадою заплыла?
Са зладзеяў, усіх зладзеяў, выступае наш Мацвеев,
Гэй, гэй, доля мая, дзе ж ты вадою заплыла?
Ён скліку набок галоўку, выступае вельмі лоўка.
Гэй, гэй, доля мая, дзе ж ты вадою заплыла?
Што, моў, нашы семінарысты ўсе, як адзін, сацыялісты.
Гэй, гэй, доля мая, дзе ж ты вадою заплыла?
Ад абедні ўцякаюць і з ўрэйкамі гуляюць,
Гэй, гэй, доля мая, дзе ж ты вадою заплыла?

Жыццё семінарыста не было лёгкім. Казёншчына, падхалімства, даносы былі звычайнай з’явай, але самае страшнае было тое, што з семінарыстаў рыхтавалі рэакрутай для барацьбы супраць уласнага народа. Адной з галоўных задач, якая стаяла перад выкладчыкамі семінарыі, была падрыхтоўка са студэнтаў “рускага дзеяча сярод усякіх антырускіх плыніяў у беларускай вёсцы”. На працягу доўгіх гадоў свайго

існавання, асабліва ў раннім перыядзе, у семінарыі панаваў афіцыйны дух пагарды і грэблівасці да ўсяго роднага, беларускага. У свой час Язэп Лёсік пісаў: “Настаўніцкія семінары і інстытуты былі спецыяльнымі школамі абрусення... У гэтых школах-муштрах усё роднае, мясцовае беларускае знішчалася і ўтопталася ў бруд...”.

Але, нягледзячы на нацыянальны прыгнёт, вырастала маладая руња. Выхаванцы цікавіліся гісторыяй свайго народа, вывучалі народную творчасць. Так, пад кірауніцтвам П.А.Гільтэнбранта, семінарысты па ўсёй Беларусі збиралі фальклор, які ў 1866 годзе ў Вільні выйшаў асобнай кнігай пад назвай “Зборнік помнікаў народнай творчасці ў Паўночна-Захаднім краі”, дзе былі змешчаны 300 песен, 151 прыказка, 93 загадкі.

З 90-ых гадоў XIX ст. пачаў набіраць сваю моц беларускі нацыянальна-вызваленчы рух, асноўнай сілай якога стала нацыянальная інтэлігенцыя, перш за ўсё студэнцства і настаўніцтва. Паступова, з вялікімі цяжкасцямі, часта памыляючыся ў сваёй дзейнасці, яны разгарнулі вывучэнне гістарычнага мінулага беларускага народа, яго культуры, мовы, фальклору.

Свеасаблівым маніфестам гэтага руху сталіся кнігі Ф.Багушэвіча і асабліва яго прадмова да “Дудкі беларускай”, у якой ён упершыню пераканаўча і зразумела сказаў тое, што беларусы – гэта цалкам самастойны і непаўторны народ у сям'і славянскіх народаў. Багушэвіч першы з беларусаў выступіў у абарону занядбанай мовы і гісторыі свайго народа.

Барацьба за беларускую мову пачала набываць апазіцыйныя харектар, бо адкрытая сімпатыя да сваёй мовы з боку семінарыстаў ва ўмовах, калі публічна, як згадваў рэдактар “Нашай Нівы” Аляксандар Уласаў, “адклікнуцца па-беларуску азначае тое ж самае, што голым паказацца на вуліцы”, пачала набываць знак грамадзянскай мужнасці, пратэсту супраць існуючага ладу.

І гэты зварот, гэты набатны кліч не застаўся непачутым. Не засталіся ўбаку і навучэнцы Маладэчанскай настаўніцкай семінарыі.

Цяжка, амаль немагчыма знайсці цяпер звесткі пра тыя першыя беларускія гурткі, якія пачалі стварацца пры такіх, здаецца, цалкам зруസіфікованых настаўніцкіх семінарыях. А што яны існавалі, у гэтым няма ніякіх сумненняў. Выдатны гісторык Мікалай Улашчык у сваіх успамінах пісаў: “Наогул, вывучэнне гісторыі беларускага адраджэння, асабліва яго першых этапаў, без вывучэння дзейнасці настаўніцкіх беларускіх (у Беларусі) семінары ў немагчыма, але разам варта было звярнуць пільную ўвагу і на семінарыі духоўныя”.

Ітак, хто яны, тыя першыя мужнія людзі, якія, не зважаючы ні на што, хацелі абудзіць ад летаргічнага сну наш ѥёмны, забіты беларускі народ і ўпершую чаргу яго лепшых сыноў і дачок. У нашым выпадку гэта малі быць выкладчыкі семінарыі, а можа, нехта з больш дапытлівых студэнтаў. Дык хто яны? Ці ён? Хто той першы мудры і дальнабачны чалавек (людзі)? Паспрабуем разабрацца.

*Семінарысты на фоне
школьнага будынка.*

Так склалася, што выкладчыкамі Маладэчанскай семінарыі былі людзі, якія шмат зрабілі для беларускай культуры. Бяспрэчна, не трэба цешыць сябе ілюзіямі, што ўсе настаўнікі гэтай установы толькі і марылі, каб адрадзіць, падняць з каленяў Беларусь. Такіх было вельмі мала, але яны былі – і гэта самае галоўнае.

Дастаткова назваць такія імёны, як беларускія этнографы, фалькларысты М.Нікіфароўскі, Ю.Крачкоўскі, А.Ярушэвіч. Акрамя вышэйназваных, сярод настаўнікаў семінарыі варты вылучыць К.Вераніцына, якога некаторыя даследчыкі нашай літаратуры называюць аўтарам беларускай паэмы “Тарас на Парнасе”. На карысць гіпотэзы асабліва працуе чысціня мовы твора. Сам К.Вераніцын паходзіць з Віцебшчыны, дзе беларуская мова моцна засмечана русізмамі, а “Тарас на Парнасе” (так нам здаецца) напісана мовай Віленскага краю. Хоць твор і напісаны, як мяркуюць, у 1855 годзе, але дзе гарантывя, што, знаходзячыся на працы ў 1874-1879 гг. у Маладэчанскай настаўніцкай семінарыі, аўтар не шліфаваў яго, не рабіў больш беларускім.

А як не згадаць Гадыцкага-Цвірку, які быў дырэктарам з 1900 па 1907гг? Хоць яго і не любілі семінарысты, хоць ён пакінуў не вельмі добрую памяць, але менавіта гэты чалавек уваходзіў у розныя беларускія арганізацыі пачынаючы з лёсавызна-чальнага для Беларусі 1918 года.

А настаўнік спеваў Ганчарэнка Іван Давыдавіч? Гэта ж ён, кіруючы семінарскім хорам, развучваў з семінарыстамі беларускія народныя песні, збіраў іх сам і прасіў збіраць навучэнцаў. І яшчэ. Народнае выслоўе кажа: “Яблык ад яблыні далёка не коціцца”. І так яно, мусіць, ёсьць на самай справе. Бо як інакш раствумачыць той факт, што ў будучым дачка Ганчарэнкі стане вядомай беларускай спявачкай і выдаець на-

Выпускнікі Маладэчанскай настаўніцкай семінарыі. Май 1914 г.

эміграцыі некалькі кружэлак з беларускім народнымі песнямі. Праўда, вядомая яна больш па прозвішчу свайго мужа – Вержбаловіч. Але факт застаецца фактам: менавіта ў сям'і гэтага педагога нарадзілася цікавая і адметная выканаўца беларускіх народных песняў Барбара Вержбаловіч.

Але, напэўна, самай цікавай і адначасова загадкавай фігурай быў апошні дырэктар Маладэчанскай настаўніцкай семінарыі – Апанас Вінцэсевіч Ярушэвіч. Дакладна невядома ні месца яго нараджэння, ні месца вечнага супачынку. Невядомыя нават гады жыцця. А асоба цікавая.

Крыху нагадаем з таго, што нам удалося адшукаць. А.В. Ярушэвіч скончыў Петрапаліцкую духоўную акадэмію. Абараніў дысертацыю па тэме “Гетман Канстанцін Астрожскі”. Цікавая тэма. Ці не праўда? Працаўнік інспектарам народных вучылішчаў Вілейшчыны. З 1907 па 1920 гг. – нязменны дырэктор Маладэчанскай настаўніцкай семінарыі. Знаходзячыся на гэтай пасаде, запісваў сам і прасіў навучэнцаў запісваць беларускія песні розных жанраў, а таксама мясцовыя звычаі і абрацы. У прыватных размовах не цураўся роднага беларускага слова, аздабляючы яго рознымі прыказкамі, прымайкамі, трапнымі выслоўямі. Калі пагартаць падшыўкі газеты “Наша Ніва” за той час, то можна зайдзяць, што допісы з семінарыі з 1908 года сталі больш грунтоўнымі, тэматычна разнастайнымі. Можа, гэта і выпадкова, а можа, і не. Вядома і тое, што Ярушэвіч у той час пачаў збіраць адметныя словаў нашага разгёну для стварэння будучага “Беларуска-расійскага слоўніка”. Такі слоўнік быў напісаны і складаўся ён з 9505 беларускіх слоў і 12 тысяч іх расійскіх адпаведнікаў.

Шкада толькі, што лёс слоўніка невядомы. Ёсьць звесткі, што жонка А.Ярушэвіча прыносіла той слоўнік у сярэдзіне 20-х гадоў у Інбелкульт. Праўда, узнікаюць у сувязі з гэтым пытанні такога кшталту. Чаму не сам Ярушэвіч? Можа, ужо не было на гэтым свеце ці цяжка хварэў? І што стала з яго працай? На гэтыя пытанні можа даць адказ толькі час і інтэнсіўныя пошуки. Ёсьць, праўда, адно але... Ці не згарэў слоўнік на вогнішчах сталінскай інквізіцыі, калі шмат было знішчана розных кніг і рукапісаў непажаданай беларускай тэматыкі.

І яшчэ. У 1918 годзе выходзіла ў Мінску вайскова-грамадская і літаратурная газета “Белорусская Рада”, галоўным рэдактарам якой быў Я.А.Ярушэвіч. Ён пісаў артыкулы па гісторыі і эканоміцы Беларусі. Быў маладым яшчэ чалавекам, які толькі што вярнуўся з франтоў першай сусветнай вайны. Мяркуючы па прозвішчу і літары па бацьку, хацелася б верыць, што гэта быў сын Апанаса Вінцэсевіча Ярушэвіча. І гэты факт яшчэ раз пацвярджаў бы нашу гіпотэзу аб tym, што дзякуючы менавіта дырэктуру Маладэчанскай настаўніцкай семінарыі ў сценах гэтай навучальнай установы ўзрасла ў будучым такая вялікая кагорта сапраўдных змагароў за вольную Беларусь.

Пра нараджэнне першых парасткаў беларушчыны ў семінарыі вельмі добра сказана ва ўспамінах былога студэнта Міколы Шылы, якія былі змешчаныя ў цяжка-даступным для сённяшняга чытача часопісе “Шляхам жыцця”. Гэтае перыядычнае выданне выходзіла ў горадзе Ваташэнт (Нямеччына) адразу па сканчэнні другой сусветнай вайны. Найбольш цікавыя моманты з гэтага артыкула прыводзім цалкам: “Адно такое гнёздачка было звіта БСГ і у Маладэчанскай настаўніцкай семінары, гадунцом якой я і быў тады. Усё забароненае, усё падпольнае заўсёды цягне за сабой моладзь, пацягнула гэта і мяне. Яшчэ падлёткам я зрабіўся актыўным работнікам БСГ. На май абавязку было дастаўляць літаратуру з Вільні. “Хрэст на свабоду”, “Што такое свабода” і іншыя выданні былі блізу ў шафцы кожнага семінарыста”.

Улічваючы той факт, што Беларуская сацыялістычна грамада (першая беларуская палітычна партыя) утварылася ў 1902 годзе, то можна меркаваць, што ўжо

напачатку нашага стагоддзя ў семінаріі існавала беларускае асяроддзе. Да таго ж, сам М.Шыла менавіта ў 1906 годзе паступіў на настаўніцкую семінарыю. І таму, з нейкай ступенню верагоднасці, можна сказаць, што першы беларускі гуртк быў створаны ў Маладэчанскай настаўніцкай семінаріі недзе ў 1906 годзе. Першым яго кірауніком быў Мікола Шыла (чытай пра яго далей).

Цікава было паглядзець, калі пачалі змяшчацца якія-небудзь матэрыйялы пра настаўніцкую семінарыю ў такой беларускай газете як “Наша Ніва”. І што вы думаецце?

Ужо ў першым (!) нумары газеты за 23 лістапада 1906 года ў рубрыцы “З усіх старон” была змешчана цікавая нататка за подпісам Око, у якой паведамлялася пра тое, што да папячыцеля Віленскай акругі з'явілася дэпутація ад семінарыстай з заявай на дырэктара семінаріі Гадыцкага-Цвірку. Семінарысты абурыліся з таго, што дырэктар зрабіў з семінаріі арыштанцкую роту, што паводзіць сябе не вельмі прыстойна, часта брыдкасповіць і г. д. Яны дамагаліся вызваліць з пасады дырэктара і зрабіць больш памяркоўным рэжым пражывання. На жаль, папячыцель аднёсся да гэтай просьбы па-свойму: ён раіў семінарыстам змірыцца з такім станам рэчаў і працягваць вучобу. Зразумела, з такой парадай навучэнцы не згадзліся. Яны вырашылі шукаць прафіду ў Пецярбурзе.

Па ўспамінах Шаранговіча Сымона Міхайлавіча мы ведаем, што ў 1907 годзе па дарозе ў расійскую сталіцу семінарысты наведалі Віленскі настаўніцкі інстытут, а затым рэдакцыю газеты “Наша Ніва”, дзе атрымалі маральную і матэрыйяльную дапамогу. Значыць, ужо ў той час семінарысты не забывалі дарогу да сваіх ідэйных братоў і старэйших сяброў.

Амаль у кожным нумары газеты за 1906 год, а затым і ў далейшых, можна прачытаць нейкую інфармацыю пра падзеі ў Маладэчне і семінаріі. То пісалася, што вынігналі некалькі вучняў за ўдзел у нарадзе семінарыстай 4-х семінарыяў, то аб tym, што лісты і пасылкі навучэнцаў праглядаюцца дырэктарам, то аб пабудове новай школы, то была змешчана нататка аб вялікім пажары ў Маладэчне і г. д. Вельмі цікавы ліст у рэдакцыю “Нашай Нівы” быў пасланы з Феадасійскага настаўніцкага інстытута ў сувязі з 3-годдзем газеты. Сярод першых яго падпісаў былы вучань Маладэчанскай настаўніцкай семінаріі Сымон Рак-Міхайлоўскі. Студэнты дзякавалі газете і яе рэдакцыі за зробленую работу ў адраджэнні роднага краю. Нават гэты ліст гаворыць сам за сябе: канктакты, наладжаныя яшчэ ў семінарыі, не парываліся і далей, а ўсё больш мацнелі.

У траўні 1907 года ў Вільні адбыўся першы з’езд настаўнікаў Беларусі, на якім быў створаны “Беларускі настаўніцкі саюз”. Па некаторых супярэчлівых звестках вядома, што на ім прысутнічаў і прадстаўнік Маладэчанскай настаўніцкай семінаріі. Былі сфармаваны галоўныя задачы саюза, адной з якіх было ўвядзенне выкладання на беларускай мове ў беларускіх школах.

У 1908 годзе ў Празе адбыўся з’езд студэнтаў славянскіх народаў, дзе беларускіх студэнтаў прадстаўляў былы навучэнец Маладэчанскай семінарыі Л.Калядка. Ён, у прыватнасці, сказаў, што непісьменнасць беларускага народа напрамую звязана з яго нацыянальным прыгнячэннем з боку больш моцных суседзяў. У сувязі з гэтым была прынята з’ездам студэнтаў пропанова, у якой гаварылася аб неабходнасці ўвядзення навучання на беларускай мове ў школах і гімназіях, аб tym, каб у Вільні адчынілі беларуска-літоўскі ўніверсітэт. І самае галоўнае. Аднагалосна была прынята пастанова аб салідарнасці ў гэтай справе ўсіх славянскіх народаў.

Ужо ў 1913 годзе ў газете “Наша Ніва” было змешчана некалькі нататак пра стан нацыянальной самасвядомасці сярод навучэнцаў семінарыі і беларускай моладзі

Маладэчна. Давалася інфармацыя аб tym, што з беларускай літаратуры больш падабаецца і чаму. Адсюль стала вядома тое, што моладзь найбольш упадабала книгу Я.Коласа “Песні жальбы”, а мясцовыя сяляне – “Гутаркі аб гаспадарцы” і календары. Беларуская книга набывала папулярнасьць, павагу, абуджаўся здаровы народны дух, нараджалася сапраўдная беларуская інтэлігэнцыя.

Па тых звестках, якія змешчаны ў кнізе Генадзя Каханоўскага “Адчыніся, таямніца часу”, можна даведацца, што ў 1914 – пачатку 1915 года ў семінарый была таксама група семінарыстаў, для якіх беларушчына з'яўлялася сэнсам іх жыцця. Гэта былі Mixася Кудзелька, Лукаш Міхалёнак, Mixася Шакун і іншыя. Яны збіralі беларускія knіgі і часопісы, былі звязаныя з “Нашай Нівай”, клапаціліся аб росквіце беларускай культуры. Своеасаблівым гімнам для гэтых людзей была песня, напісаная на слова Mixася Чарота (Кудзелькі), “Беларуская зямліца”:

Беларуская зямліца
Мяне ўзгадавала,
Маці ў мове беларускай
Песні мне спявала...

Нават па гэтых немудрагелістых радках можна здагадацца, чым пачынала жыць тагачасная беларуская моладзь з Маладэчанскай настаўніцкай семінары. І каб яшча некалькі гадоў спакойнага і мірнага жыцця, у якую вялікую і магутную плынь маглі б выліцца гэтая невялікія ручайкі народнага абуджэння!

Але на беларускую зямлю прыйшло чарговае выпрабаванне. Пачалася першая сусветная вайна.

У 1915 годзе фронт паступова, але няўхільна набліжаўся да Маладэчна. Паўста-ла пытанне пра эвакуацыю. Нялёгка было рухацца з аbjытага месца, але што зробіш – вайна... Было загадана перавесці семінарью ў Смаленск. З цяжкасцю і з вялікімі матэрэйальнымі стратамі дабралася ўрэшце семінарыя да гэтага старадаўняга горада. Горад сардечна сустрэў і прытуліў бежанцаў.

Усе астатнія гады першай сусветнай і грозныя ліхалецці грамадзянскай вайны семінарысты і дырэкцыя правялі ў гэтым блізкім кожнаму беларусу горадзе. У 1920 годзе Апанас Ярушэвіч – апошні дырэктар семінарыі – рабіў неаднаразова спробы вярнуць навучальну ўстанову ў Беларусь, але безвынікова. І толькі ў 1923 годзе семінарыя вярнулася на Радзіму. Менавіта на яе базе (па словах гісторыка Міколы Ермаловіча) быў адчынены Мсціслаўскі беларускі педагогічны тэхнікум, якому суджана было і далей працягваць высакародную справу служэння свайму народу. Але гэта ўжо іншы час і іншая тэма.

За 50 гадоў існавання ў семінарыі займалася 2047 чалавек; з іх сялян – 1896, з сем'яў святароў, чыноўнікаў і вайскоўцаў – 150. Пойны курс навучання скончылі 954 чалавекі. Найбольшая колькасць семінарыстаў была з тагачаснай Віленшчыны – 832 чалавекі, з Міншчыны – 731, а з Гродзеншчыны – усяго 208 чалавек. Пасля заканчэння вучобы выпускнікі працавалі выкладчыкамі ў пачатковых школах і вучылішчах.

Падсумоўяочы ўсё вышэйсказанае, хочацца прыгадаць слова польскай даследчыцы А.Бергман, якія яна напісала ў артыкуле “Сымон Рак-Міхайлоўскі” (Беларускі каліяндар, Беласток, 1980 г.): “Гэта была асаблівая школа. Давала яна не толькі веды, але і будзіла пачуццё грамадскага абавязку. Невыпадкова яна выхавала такіх людзей, як беларускі пісьменнік Mixася Чарот, вядомы дзеяч Грамады Пётр Мятла, пасол “Змагання” Ф.Валынец і іншыя”.

А зараз мы пройдзяме жыццёвымі сцёжкамі тых, хто вучыўся ў сценах гэтай навучальной установы, хто, стаўшы настаўнікам, сеяў у душах дзяцей “разумнае, добрае, вечнае”, хто ствараў падмуркі новай беларускай культуры. І, да гонару мала-дэчанцаў, такіх у семінарыі было шмат. Адны з семінарыстаў сталі вядомымі акторамі, пісьменнікамі, мастакамі, другія – грамадскімі і палітычнымі дзеячамі, а трэція былі проста добрымі настаўнікамі.

І самае галоўнае. Усе яны, за рэдкім выняткам, заставаліся вернымі сваёй роднай мове і роднай зямлі. І за гэта ім шчыры чалавечы Дзякую!

НАВУЧЭНЦЫ МАЛАДЭЧАНСКАЙ НАСТАЎНІЦКАЙ СЕМІНАРЫІ, ЯКІЯ АКТЫЎНА ЎДЗЕЛЬNІЧАЛІ Ў БЕЛАРУСКІM НАЦЫЯНАЛЬНА-ВЫЗВАЛЕНЧЫМ РУХУ

Мастакі

Южык Павел Тамашавіч (4.3.1874 – 16.3.1944) нарадзіўся ў вёсцы Вётчава на Смаргоншчыне. Пасля заканчэння семінарыі працаваў на Вілейшчыне. Вучыўся ў Віленскай рысавальнай школе І. Трутнева, якую скончыў у 1901 годзе. З 1905 года працаваў у канцылярый Віленскай дырэкцыі народных вучылішчаў. Пасля рэвалюцыі жыў і працаваў на Украіне, у Паволжжы. Вучыўся ў Пензенскіх вольных майстэрнях у мастака М.Ф.Пятрова.

У 1921 годзе вярнуўся на Беларусь. Нейкі час выкладаў маляванне ў Віленскай беларускай гімназіі. З сярэдзіны 30-ых гадоў на пенсіі. Жыў у роднай вёсцы Вётчава. У 1939-1944 гадах працаваў выкладчыкам малявання ў Залескай школе Смаргонскага раёна. Аўтар вялікай серыі карцін “Беларускі краявід”, партрэтаў сваіх землякоў.

Памёр і пахаваны на радзіме.

Пісьменнікі

Чарот Міхась (Кудзелька Міхась Сымонавіч) (7.11.1896 – 20.10.1937) нарадзіўся ў мястэчку Рудзенск Мінскай вобласці ў сялянскай сям'і. У 1917 годзе скончыў настаўніцкую семінарыю. Настаўнічаў. Удзельнік партызанскага руху супраць польскіх акупантаў. У 1925–1929 гадах працаваў галоўным рэдактарам газеты “Савецкая Беларусь”. Адзін з кіраўнікоў літаб’яднання “Маладняк”. Быў членам ЦВК Беларусі. У 1937 годзе арыштаваны і асуджаны да вышайшай меры пакарання.

Расстралены 20 лістапада 1937 г. Месца пахавання невядомае.

Аўтар кніг паэзіі “Завіруха” (1922), “Босьня на вогнішчы” (паэма, 1922), “Пазмы” (1928) і іншых.

Вясёлы Касцян (Аўдзей Вікенці Язэпавіч) (1891 – 1916) нарадзіўся ў вёсцы Губы Вілейскага раёна ў сялянскай сям'і. Пачатковую адукацыю атрымаў у вёсцы Куранец. Паступіў у Маладэчанскую семінарью, дзе ўваходзіў у беларускі студэнцкі гурток. Займаўся збірannем і вывучэннем мясцовага беларускага фальклору. Паспяхова скончыў семінарью і паступіў у Віленскі настаўніцкі інстытут. Напісаў драму “Не розумам сцяміў, а сэрцам”, якая карысталася вялікім поспехам.

Загінуў на фронце ў 1916 годзе.

Савёнак Леанід (1897 – 1974) нарадзіўся на Глыбоччыне. Скончыў Маладэчанскую семінарью, дзе ўваходзіў у беларускі патрыятычны гурток. У 20-ых гадах працаваў у рэдакцыі газеты “Савецкая Беларусь”. Выступаў на старонках перыядычнага друку пад псеўданімам Леанід Свэн і Лявон Крывічанін. Выдаў некалькі кніг прозы, сярод якіх найбольшую вядомасць мела кніга памфлетаў і фельетонаў “Чароўная іголка” (1929). У 1933 годзе быў рэпрэсіраваны. У 1939 годзе вярнуўся на Беларусь. У час вайны друкаваўся на старонках розных акупацыйных выданняў. З 1944 на эміграцыі. Жыў у Нямеччыне і працаваў у рэдакцыі газеты “Бацькаўшчына”, якая выходзіла з 1947 па 1966 гады ў Мюнхене.

Памёр у 1974 годзе і пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Браньсвіку (ЗША).

Актёры і спевакі

Забэйда-Суміцкі Міхась Іванавіч (14.6.1900 – 1981) нарадзіўся ў вёсцы Несцяровічы Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці. Скончыў пачатковую школу, а затым семінарью. Жыў у Тамбоўской вобласці, Пензе, Смаленску і іншых гарадах Расіі. Скончыў Харбінскі ўніверсітэт. Співаў на сцэнах самых прэстыжных оперных тэатраў. Быў салістам Міланскага і Познанскага тэатра оперы. Запісаў на грампласцінкі першыя ў Заходній Беларусі і наогул у Польшчы беларускія народныя песні. У 1940 годзе пераехаў у Прагу і з таго часу і да апошняга дня жыцця заставаўся ў гэтым горадзе.

Памёр і пахаваны ў Празе на Альшанскіх могілках.

Селях-Качанскі Вячаслаў Антонавіч (25.12.1885 – 1976) нарадзіўся ў мястэчку Лагойск Мінскай вобласці ў сям'і рамесніка. Скончыў пачатковую школу, а ў 1905 годзе – Маладэчанскую семінарью. У 1910 годзе выехаў у Пецярбург, там паступіў вучыцца ў оперны клас кансерваторыі. З 1915 года співаў у Марыінскім імператарскім тэатры – выконваў партыі ў операх “Князь Ігар”, “Дэмант”, “Рыгала-та”, “Барыс Гадуноў” і іншых. У 1925 годзе па запрашенні ўрада БССР прыехаў ў Мінск. Працаваў у Інбелкульце і ў музычным тэхнікуме. З 1927 – дырэктар БДТ-1. У 1933 годзе вярнуўся ў Ленінград. У час нямецкай акупацыі жыў на Беларусі. Працаваў кіраўніком аддзела культуры і мастацтва Беларускай самапомачы. З 1944 года на эміграцыі.

Памёр і пахаваны ў г.Саўт-Рывер (ЗША) на беларускіх могілках.

Пуроўскі Констанцін Васільевіч (18.4.1894 – 1.7.1965) нарадзіўся ў Мінску ў сям'і шаўца. Працаваў настаўнікам на Вілейшчыне і Міншчыне. Быў артыстам Першага беларускага таварыства драмы-камедыі. З 1924 года працаваў у Беларускім дзяржаўным тэатры. У 1928 годзе скончыў Беларускі музычны тэхнікум, а

ў 1933 г. – Беларускую студью оперы і балета. Працаваў салістам Дзяржаўнага тэатра оперы і балета БССР. Выконваў розныя оперныя партыі ў творах беларускіх і замежных кампазітараў. Напісаў лібрэта оперы “Машэка” (муз. Р.Пукста), пераклаў на беларускую мову лібрэта оперы “Чыо-Чыо-Сан” Дж.Пучыні. Аўтар кнігі ўспамінаў “Песня вольных людзей” (Мн, 1961 г.).

Крывадубскі Дзяніс Кузьміч (1890 – 1958) нарадзіўся на Случчыне. Скончыў настаўніцкую семінарыю. З 1910 года працаваў у трупе Першага беларускага тэатра пад кіраўніцтвам Ігната Буйніцкага. Выконваў ролі вартаўніка ў п'есе “Па рэвізіі” М.Крапіўніцкага, парабка Дранько ў спектаклі “Пашыліся ў дурні”, Янука, сына Бондарца, “У зімовым вечары” Э.Ажэшкі і іншых. Быў актыўным удзельнікам хору і аркестра тэатра.

Далейшы лёс невядомы.

Мовазнаўцы

Самцэвіч Васіль Андрэевіч (1889 – 1973) нарадзіўся ў вёсцы Дакудава Крупскага раёна Мінскай вобласці ў сялянскай сям'і. У 1908 годзе скончыў настаўніцкую семінарыю. Працаваў настаўнікам пачатковых школ на Віленшчыне. Скончыў Віцебскі настаўніцкі інстытут, і адразу быў прызваны ў армію. Ваяваў на франтах першай сусветнай вайны. Пасля дэмабілізацыі вярнуўся да настаўніцкай работы. З 1922 г. працаваў настаўнікам, школьным інспектарам. З 1928 г. – навуковы сакратар Цэнтральнага бюро краязнаўства Інбелкульта. Заслужаны настаўнік БССР (1944). Аўтар школьніх падручнікаў і метадычных дапаможнікаў па беларускай мове.

Лёсік Язэп Юр'евіч (6.11.1883 – 1.4.1940) нарадзіўся ў вёсцы Мікалаеўшчына Стаўбцоўскага раёна ў сям'і арандатара. Скончыў 2 класы народнага вучылішча. У 1898 г. паступіў у Маладэчанскую настаўніцкую семінарыю, дзе адразу ўключыўся ў актыўнае грамадскае жыццё. Збіраў мясцовы фальклор, запісваў цікавыя, адметныя слова з мясцовай беларускай гаворкі, уваходзіў у падпольны беларускі студэнцкі гуртак. На вялікі жаль, правучыўся ў гэтай навучальнай установе толькі год, бо быў выключаны “за непакорлівасць” без права паступлення ў іншыя навучальныя ўстановы. Аўтар шматлікіх падручнікаў па беларускай мове, празаік, літаратуразнавец, публіцыст. Акадэмік АН Беларусі (1928).

Зяновіч Пётр Станіслававіч (1892 – 1944) нарадзіўся ў мястэчку Лебедзева Маладзечанскага раёна ў сялянскай сям'і. Вядомы на тэрыторыі Маладзечанскаага краю беларускі педагог і асветнік. У чэрвені 1914 г. скончыў настаўніцкую семінарыю. Працаваў настаўнікам на Віленшчыне. Пісаў допісы і артыкулы ў газету “Наша Ніва”, збіраў матэрыял для беларуска-польскага слоўніка. У 1919 г. працаваў настаўнікам беларускай школы ў м.Лебедзева. З 1923 г. працаваў настаўнікам школ Віленскага ваяводства.

Арыштаваны ў 1944 г., далейшы лёс невядомы.

Вайскоўцы

Калядка Лука Сямёновіч (31.10.1887 – 1966) нарадзіўся ў вёсцы Лесуны Слуцкага раёна ў сялянскай сям'і. Скончыў настаўніцкую семінарыю. З 1910 г.

у царской армii. З 1917 г. – актыўны ўдзельнік нацыянальна-вызваленчага руху. З’яўляўся членам Беларускай цэнтральнай вайсковай рады, Беларускага аблас-нога камітэта. Удзельнік Першага Усебеларускага кангрэса, які адбыўся ў снежні 1917 г. у Мінску. Са снежня 1918 г. у Чырвонай армii. Займаў розныя камандныя пасады. У 1940 г. нададзена званне генерал-маёра інтэнданцкай службы Чырвонай армii.

Памёр і пахаваны ў Маскве.

Грамадскія і палітычныя дзеячы

Рак-Міхайлоўскі Сымон Аляксандравіч (2.4.1885 – 27.11.1937) нарадзіўся ў вёсцы Максімаўка Маладзечанскага раёна ў сялянскай сям’і. Скончыў Мала-дэчансскую семінарыю і педагогічны інстытут у Феадосіі. Выдатны дзеяч нацыя-нальнага руху. Удзельнічаў у баях на франтах першай сусветнай вайны. Уваходзіў у склад БСГ, адзін са стваральнікаў Цэнтральнай беларускай вайсковай рады. Заснавальнік Бабруйскай беларускай настаўніцкай семінарыі. У 1921 г. выкладчык на Беларускіх настаўніцкіх курсах у Вільні. З 1922 г. пасол польскага Сойма ад насельніцтва Заходняй Беларусі. Аўтар музыкі да верша М.Багдановіча “Зорка Венера”, беларускіх падручнікаў па матэматыцы. Адзін з кіраунікоў Беларускай сялянска-работніцкай Грамады. 15 студзеня 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі і асуджаны на 12 гадоў зняволення. З 1931 г. у Савецкай Беларусі. Працаўа-дырэкторам Мінскага гістарычнага музея.

Загінуў на Салаўках у 1937 годзе.

Валынец Флягонт Ігнатавіч (8.1.1879 – 9.10.1941) нарадзіўся ў г.Вілейцы Мінскай вобласці. У 1897 г. скончыў семінарыю і пачаў працаўаць настаўнікам пачатковых школ Вілейшчыны. Прыхільнік савецкага ладу жыцця, неаднаразова арыштаваўся польскімі ўладамі. Актыўны ўдзельнік нацыянальна-вызваленчага руху. З 1927 г. член Галоўнай управы ТБШ. У 1928 г. быў абраны беларускім паслом у польскі Сойм. Арыштаваны ў 1930 г. польскімі ўладамі і асуджаны на 8 гадоў зняволення. З 1932 г. у Мінску. Працаўаў у Наркамаце камунальной гаспадаркі БССР.

Загінуў на Салаўках.

Пашковіч Мікола Феліксавіч (12.12.1893 – 1938(?)) – беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, педагог. Нарадзіўся ў г.Глыбоке Віцебскай вобласці. Старэйшы брат Янкі Пашковіча. Скончыў пачатковую школу і настаўніцкую семінарыю. Быў мабілізаваны ў армію. У лютым 1916 г. скончыў Уладзімірскае вайскове вучылішча. Ваяваў на франтах першай сусветнай вайны. З’яўляўся членам Цэнтральнай беларускай вайсковай рады, быў удзельнікам Першага Усебеларускага кангрэса. У 1918 – 1920 г.г. працаўаў настаўнікам беларускіх школ у Мінску.

Адзін з лідэраў і член ЦК БПСР. У 1921 г. быў арыштаваны ДПУ БССР, але ў хуткім часе вызвалены. Скончыў сацыяльна-гістарычнае аддзяленне БДУ. 26 сакавіка 1927 г. быў паўторна арыштаваны органамі ДПУ БССР “за ўдзел у не-легальным студэнцкім гуртку”, высланы на 3 гады ў г.Уральск.

Па некаторых звестках загінуў на Салаўках.

Пашковіч Ян Феліксавіч (22.5.1898 – 19.1.1938) - беларускі грамадскі

дзеяч, журналіст. Нарадзіўся ў г. Глыбокае Віцебскай вобласці. Скончыў пачатковую школу, а ў 1918 г. - Маладэчанскую настаўніцкую семінарыю, якая ў той час знаходзілася ў Смаленску. Працаўаў настаўнікам на Міншчыне, а з 1918 г. - у Мінску. З'яўляўся сябрам Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянероў. У 1921 – 1928 г.г. працаўаў адказным сакратаром рэдакцыі газеты “Савецкая Беларусь”. Быў арыштаваны 17 лютага 1930 г. і высланы на 5 гадоў у г. Угліч.

Расстраляны 19 студзеня 1938 года.

Мятла Пётр Васільевіч (1890 – 12.8.1936) - беларускі грамадскі і культурны дзеяч, педагог. Нарадзіўся ў вёсцы Кухцінцы Міёрскага раёна. З 1914 г. у дзеючай арміі. Быў паранены, узнагароджаны медалямі. На радзіму вярнуўся ў 1917 г. Адзін з арганізатораў беларускіх школ у Заходній Беларусі, член ЦК Беларускай сялянска-рабочніцкай Грамады.

У 1922–25 гг. жыў у Маладэчне. Адчыніў у горадзе беларускую кнігарню, арганізаваў драматургік і паставіў купалаўскую “Паўлінку”. З'яўляўся кірауніком Маладэчанскага аддзялення Таварыства беларускай школы. У выніку аблічу палітвязнямі – з 1930 г. у СССР. Аўтар кнігі “Аб Таварыстве беларускай школы і яго барацьбе” (Мн., 1932). Рэпрэсіраваны.

Каранеўскі Язэп Пятровіч (11.1.1888 – 29.10.1937) - беларускі палітычны і грамадскі дзеяч. Нарадзіўся ў г. Заслаўі Мінскай вобласці. У 1909 г. скончыў настаўніцкую семінарыю, у сценах якой пазнаёміўся з беларускім нацыянальным рухам і стаў яго актыўным удзельнікам. Скончыў Віленскі настаўніцкі інстытут. Працаўаў настаўнікам народных вучылішчаў, выкладчыкам Мінскага настаўніцкага інстытута. У 1919 г. намеснік маршалка педагогічнай рады Мінскага беларускага педагогічнага інстытута. З 1920 г. член КП(б)Б і загадчык аддзела сацыяльнага выхавання Наркамата асветы БССР.

У другой палавіне 20-ых гадоў займаў пасаду намесніка старшыні і члена прэзідіума Інбелкульты. З 1929 па 1931 г.г. працаўаў рэктарам БДУ, быў кандыдатам у члены ЦВК БССР. У 1932 г. накіраваны ў Москву ў якасці намесніка дырэктора Інстытута чырвонай прафесуры.

Быў рэпрэсіраваны і загінуў у Сібіры.

Капуцкі Андрэй Рыгоравіч (2.5.1897 – 17.5.1934) - беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, журналіст. Нарадзіўся ў Маладэчне ў сям'і рамесніка. Удзельнік першай сусветнай вайны. Адзін з кіраунікоў Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі (БРА), якая ў снежні 1923 г. уступіла ў КПЗБ. Быў членам ЦК КПЗБ. Неаднаразова арыштаваўся польскімі ўладамі. З канца 20-ых гадоў у БССР. У 1931 г. скончыў Камуністычны юніверсітэт Беларусі. Працаўаў загадчыкам сектара друку ЦК КП(-б)Б, выконваў абавязкі рэдактара газеты “Савецкая Беларусь”. Аўтар зборніка апавяданняў “Паноў трэба знішчыць гуртам” (пад псеўданімам Язэп Пралеска). Арыштаваны ў 1933 г. па справе “Беларускага нацыянальнага цэнтра”.

Загінуў 17 красавіка 1934 года. Месца пахавання невядома.

Шыла Мікола (1888 – 1948) - беларускі палітычны і грамадскі дзеяч. Нарадзіўся на Міншчыне. Актыўны ўдзельнік беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Адзін з кіраунікоў самай уплывовай партыі ў часы грамадзянскай вайны – Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянероў. Некалькі разоў арыштаваўся польскімі ўладамі. Працаўаў настаўнікам у беларускіх навучальных установах

у міжваенны перыяд у Вільні. З 1941 г. на эміграцыі. Аўтар успамінаў пра Янку Купалу, напісаў палемічную брашуру “А што далей?” (Лондан, 1948).

Памёр і пахаваны ў г.Ватэнштэт у Нямеччыне.

Рагуля Васіль (16.7.1879 – 16.6.1955) - беларускі грамадскі дзеяч. Нарадзіўся ў вёсцы Агукеўічы Навагрудскага раёна. Вучыўся ў пачатковай школе, а затым у Маладэчанскай настаўніцкай семінарыі, якую скончыў у 1898 г. Працаваў настаўнікам пачатковай школы ў вёсцы Налібокі. У 1906 г. скончыў Віленскі настаўніцкі інстытут. У 1914 г. быў мабілізаваны ў войска, прайшоў фронты першай сусветнай вайны. Удзельнік Усебеларускага кангрэса, які праходзіў у снежні 1917 г. у Мінску. Служыў у Чырвонай арміі. У 1922 г. быў абраний беларускім паслом у польскі Сойм, а пасля, у 1928, – сенатаром.

У час другой сусветнай вайны працаваў у розных беларускіх арганізацыях, створаных з дазволу нямецкіх уладаў. З 1944 года на эміграцыі. Аўтар кнігі “Успаміны”, якая выйшла ў 1957 годзе ў Нью-Йорку.

Памёр і пахаваны на беларускіх могілках у ЗША.

Шаранговіч Васіль Фаміч (4.3.1897 – 18.3.1938) нарадзіўся ў в.Качаны Мядзельскага раёна Мінскай вобласці. Скончыў семінарыю, служыў з 1918 г. у Чырвонай арміі. Быў на падпольнай работе ў Мінскай губерні, акупаванай польскімі войскамі. Асуджаны белапалікамі на 20 гадоў катаргі, у 1920 г. абменены савецкім урадам.

Працаваў намеснікам наркома юстыцыі БССР, быў на прафсаюзнай работе. У 1930 г. становіца членам бюро і другім сакратаром ЦК КП(б)Б. З сакавіка 1937 г. займаў пасаду першага сакратара ЦК КП(б)Б.

Расстряляны 18 сакавіка 1938 г.

Якубёнак Рыгор Усцінавіч (1882(?) – 1940) нарадзіўся ў в.Залесінкі на Шаркаўшчыне. Скончыў настаўніцкую семінарыю. Вучыўся ў Полацку, быў прызваны ў царскую армію. Удзельнік Першай сусветнай вайны. У 1917 г. вярнуўся на радзіму. Працаваў настаўнікам у беларускіх школах. З 1924 г. дырэктар Клецкай беларускай гімназіі. Выкладаў беларускую мову і літаратуру, а ў малодшых класах – матэматыку. У 1932 г. гімназія была зачынена. Р.Якубёнак адмовіўся ад прапановы працаваць у польскай школе. Жыў на гаспадарцы.

Памёр у 1940 годзе і пахаваны на радзіме.

Касяк Ян Пятровіч (1890(?) – 1965(?)) нарадзіўся ў вёсцы Заўруткі на Мядзельшчыне ў сялянскай сям'і. Скончыў настаўніцкую семінарыю. Актыўны удзельнік беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Сябра народнага паэта Беларусі Якуба Коласа. Быў членам Беларускай сялянска-рабочніцкай Грамады. У 1920-ых гадах быў рэдактарам беларускай газеты “Наша праўда”, часопіса “Асва”. Жыў у Вільні. Заслужаны настаўнік Літоўскай ССР.

Больш дакладнымі звесткамі пра лёс гэтага чалавека, на вялікі жаль, не валодаем.

Асташонак Андрэй (15.10.1898 – 1938(?)) нарадзіўся на Міншчыне. У 1910 г. скончыў настаўніцкую семінарыю. Працаваў настаўнікам на Лідчыне. Удзельнік першай сусветнай вайны. З 1918 г. студэнт Мінскага настаўніцкага інстытута, уваходзіў у беларускую арганізацыю “Маладая Беларусь”. Працаваў сакратаром Саюза працаўнікоў асветы Беларусі, загадчыкам аддзела ЦБ КП(б)Б. Скончыў Беларускі дзяржаўны універсітэт (1925).

Далейши лёс невядомы.

Рунец Ілля (12.10.1895 – 1937(?)) нарадзіўся на Міншчыне. У 1915 г. скончыў настайніцкую семінарью. Ваяваў на франтах першай сусветнай вайны. З 1919 г. студэнт Мінскага педінстытута. Уваходзіў у арганізацыю “Маладая Беларусь”, затым быў членам КП(б)Б. Працаўваў настаўнікам, інструктарам ЦБ краязнаўства на Міншчыне.

Далейши лёс невядомы.

Чатырка Міхась (1883 – 1940(?)) нарадзіўся ў мястэчку Любча на Наваградчыне ў сялянскай сям'і. Скончыў матэматычны факультэт Віленскага настаўніцкага інстытута. Працаўваў настаўнікам у Наваградку, Сенна, Міры. З 1924 г. у Наваградскай беларускай гімназіі, дзе выкладаў фізіку і матэматыку. Пасля ліквідацыі ў 1934 годзе гімназіі быў пераведзены ў Заходнюю Польшчу (Цеханув).

У 1939 г. вярнуўся на радзіму. Быў арыштаваны і разам з грамадоўцамі вывезены ў Ачынскія лагеры (Краснайрскі край). Далейши лёс невядомы.

Скребец Пётр (1882 – 1963) нарадзіўся ў мястэчку Любча ў сялянскай сям'і. Скончыў Віленскі настаўніцкі і Кіеўскі гандлёвы інстытуты. Працаўваў настаўнікам у пачатковых і сярэдніх школах Віленшчыны і Гродзеншчыны. З 1920 года выкладаў у Наваградскай беларускай гімназії фізіку, матэматыку, прыродазнаўства і беларускую мову. Нейкі час быў дырэктарам гэтай навучальнай установы. У час вайны працаўваў дырэктарам Наваградскай беларускай настаўніцкай семінары.

Быў арыштаваны. Пакаранне адбываў у Магадане.

Памёр і пахаваны ў Наваградку на новых могілках.

Цеханоўскі Янка (30.03.1888 – 5.10.1938) нарадзіўся ў вёсцы Якімаўка на Гомельшчыне ў сялянскай сям'і. У 1914 годзе скончыў Пецярбургскі палітэхнічны інстытут і працаўваў ў камерцыйных школах выкладчыкам спецыяльных предметаў. З 1918 г. быў дырэктарам рэальнай школы ў Ракаве (Валожыншчына).

У 1921 г. пераехаў у Наваградак. Працаўваў дырэктарам Наваградскай беларускай гімназіі і выкладаў беларускую мову і літаратуру ў гэтай установе. Нейкі час жыў у Францыі. У 1935 г. быў пераведзены польскімі акупацыйнымі ўладамі ў Гашмяны.

Памёр ад інфаркту і пахаваны на Ліпайскіх могілках г. Вільні.

Ігнатоўскі Макар Іванавіч (гады нараджэння і смерці невядомыя) – беларускі педагог, святар, бацька выдатнага гісторыка, першага празідэнта АН Беларусі. Нарадзіўся ў мястэчку Антопаль Кобрынскага павета ў сялянскай сям'і. Пасля заканчэння семінарыі доўгі час працаўваў настаўнікам народных вучылішчаў, а затым псаломшчыкам Дубінскай царквы на Пружаншчыне. З 1899 года – дыяк Дубінскай Свята-Успенскай царквы, а з 1901 – святар Быценскай Петрапаўлаўскай царквы ў Слонімскім павеце.

Быў узнагароджаны медалём за працу па перапісу насельніцтва.

У 1891 годзе Ігнатоўскаму царскім указам было нададзена званне ганаровага грамадзяніна.

Зянюк Пётра Антонавіч (29.11.1898 – 1938(?)) – беларускі грамадскі і культурны дзеяч. Нарадзіўся ў в. Старыца на Случчыне ў сялянскай сям'і. Скончыў настайніцкую семінарью (1916). Працаўваў настаўнікам, старшынёй валаснога спажывецкага кааператыва, загадчыкам беларускай бібліятэкі-чытальні. Адзін з арганізатораў беларускага маладзёжнага руху на Случчыне. У 1923 годзе скончыў Слуцкія беларускія агульнаадукацыйныя курсы. З 1924 – студэнт факультета грамадзянства Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Пасля заканчэння вучобы працаўваў у Мінскай вячэрній школе, дзяржвыдавецтве. Арыштаваны 23 ліпеня 1930 г. па сферыкаванай справе “Саюз вызвалення Беларусі”. Жыў у Саратаўве. Далейши лёс невядомы.

Шакун Міхась Іванавіч (1895 – 1972) – беларускі педагог, грамадскі дзеяч. Нарадзіўся ў в. Капусціна на Валожыншчыне ў сям'і загадчыка складоў. Скончыў на-

стайніцкую семінарыю ў 1915 годзе, дзе ўваходзіў у беларускі патрыятычны гуртак. Удзельнік першай сусветнай вайны. У званні капітана служыў у арміі генерала Урангеля. Жыў у Румыніі. У 1921 г. вярнуўся на Беларусь. Працаўаў на гаспадарцы, загадчыкам беларускай школы ў роднай вёсцы, настаўнікам. З 1931 – беспрацоўны. Знаходзіўся пад пільным наглядам польскай паліцыі. У канцы верасня 1939 г. прызначаецца на пасаду настаўніка беларускай мовы ў сярэднюю школу № 1 г. Валожына. Затым працаўаў загадчыкам агульнага аддзела і аддзела статыстыкі Валожынскагарайвыканкама. У часе другой сусветнай вайны жыў у Валожыне. Працаўаў выкладчыкам беларускай літаратуры ў гарадской сямігодцы, пасля завучам у Даўбенеўскай школе, настаўнікам пачатковых класаў у в. Капусціна. У 1954 г. звольнены з пасады настаўніка. Працаўаў у калгасе рабочым, учотчыкам.

Памёр на радзіме і пахаваны на мясцовых могілках.

Сярэбрнікаў Арсень Канстанцінавіч (1900 – 1937(?)) – беларускі асветнік. Народзіўся ў в. Грудава Маладечанскага раёна ў сям'і праваслаўнага святара. Скончыў царкоўна-прыходскую школу. Вучыўся ў настаўніцкай семінарыі і Віленскай беларускай гімназіі. З 1921 года працаўаў настаўнікам беларускіх школ у вёсках Гаёўцы і Пузэлі на Маладечаншчыне. Неаднаразова арыштаваўся польскай дэфензівай. З канца 20-х – ў Савецкім Саюзе, дзе і загінуў на Салаўках.

АЛЯКСАНДР НАРКЕВІЧ

ВЕРНЕМ СТРАЧАНАЕ

ЗАПРАШЭННЕ ДА ПАДАРОЖЖА

Якую незвычайную асалоду кожнаму з нас дораць паездкі па роднай зямлі! Парайнаць радасць сустэреч з разнастайнымі гарадамі, пасёлкамі і вёскамі можна, хіба што, з чытаннем цікавай кнігі. Сапраўды, едзеш, быццам мёд п'еш, бо табе прыветна ўсміхаюца цудоўныя паселішчы, якія шчодра рассыпаныя грацевітай рукой народастваральніка па малаяўнічых берагах азёр ці звілістых рэчак або ўздоўж шэрых стужак дарог.

Бяру на сябе прыемныя абавязкі гіда і запрашаю цікавых чытачоў да падарожжа па родным краі, каб адчуць голас зямлі, мову продкаў у мілагучных назвах-тапонімах. Кавалі: узгадваецца звон малаткоў аб кавадла, дзе ствараліся і прылады працы, і баявая зброя. Рудня шуміць горнамі, якія плавілі балотную руду. Чабатары даносяць ляскат малаткоў умелых шаўцоў. Гута ўваскрашае даўнейшы шклозавод, дзе сапраўдныя чарадзеі стваралі непаўторную прыгажосць – ад цудоўнага посуду да незвычайных упрыгожванняў. Муляры, Суднікі, Ганчары таксама гучаць урачыстым гімнам людзям працы. Затым Дварэц, Каралеўцы, Засценкі, Сутокі, шматлікія Залесці, Архаўкі, Гарадзішчы, Баркі, Старынкі, Селішчы, Слабодкі...

Усё гэта, пісаное чорным па белым, лёгка прачытаеца ў Кнізе Жыцця, бо яно нашае, роднае, беларускае. Нават Дзядзічы ў Вілейскім раёне... А мо, правільней Дзедзічы. Што ў старыну азначала дзедзіцкае ўладанне, якое перадавалася ў спадчыну. Кібуці?! – здзіўлена чытаем у Валожынскім раёне. А што, магчыма, тут калісьці была яўрэйская гаспадарчая суполка – кібуц.

Але ў час падарожжа натыкаешся на такую безліч незразумелых назваў-тапонімаў, што вымушае звыклыя любоў і цікавасць да Радзімы падмацаваць веданнем яе гісторыі. Паверце, гэта будзе зусім не лішнім.

ГОЛАС СІВОЙ МІНУЎШЧЫНЫ

Лотва, рака і вёска на Мядзельшчыне, выклікаюць першае непараразименне, бо палякі Лоттай называюць Латвію. А пры чым жа тут мы? Выручыць веданне гісторыі. Да прыходу славян на тэрыторыю сучаснай Беларусі тут жылі балцкія плямёны. У паў-

*Званар. З мальонка
Ю.Герасіменкі-Жызненскага.*

ночнай частцы размяшчалася Лотва – продкі сучасных латышоў. Міжрэчча Нёмана і Нарэва насялялі яцвягі. А ў цэнтры, у міжрэччы Нёмана і Віліі, знаходзілася старажытная Літва. Славяне пачалі засяляць Беларусь на рубяжы VI-VII стагоддзяў. Дрыгавічы аселі сярод яцвягай, крывічы сярод лотовы, а радзімічы – у пасожожы. Але перасяленцы не замахнуліся на саме святое – на назвы рэк і азёр, не перайменавалі іх. Вось чаму 90% іх маюць незразумелыя для нас балцкія назвы: Нарач, Вілія, Уша, Волма, Лоша і інш., якія перадаліся паселішчам, заснаваным на іх берагах. Так, на Палаце вырас Полацк, на Менцы – Менск, на Ашмянцы – Ашмяны, на Нарачанцы – Нароча і г.д.

Выразілі перасяленцы і настальгію па родных гнёздах. Заснаванаму пад Менскам паселішчу далі імя былога – Ракаў (Валожынскі раён). А дзве вёскі Паморшчына ў тым жа раёне нагадваюць якраз тое далёкае Памор'е, адкуль перасяліліся крывічы.

Зразумела, што першыя паселішчы ўзнікалі на берагах рэк і азёр, якія пайлі і кармілі жыхароў, з'яўляліся надзеінымі шляхамі зносін. Таму яны сваімі назвамі гавораць з намі на мове далёкіх продкаў, увасабляючы гістарычнае мінулае нашай краіны.

ЛАТВІЯ І ЛІТВА... НА БЕЛАРУСІ

Цяпер, узброеныя няхай сабе і крыху спрошчанымі ведамі аб Лотве, мы лёгка расшыфруем на Вілейшчыне такія назвы вёсак, як Лыцавічы, Лоцевічы, Лоўцавічы, Латыгаль і Залоцькі. Pra Залоцькі, праўда, давядзецца яшчэ сказаць у свой час. А Латыгаль – так звалі ўсходнюю частку Латвіі – увасоблена ў імені вёскі, ды не адной. Падобныя назвы сустракаюцца даволі часта на Беларусі. Латыгава, Латыголова, Латыголічы... Відаць, у гэтых назвах гучыць памяць аб выхадцах з усходняй Латвіі, якія пасяліліся ў гэтых вёсках. А перасяленцы з Відземе, другой вобласці Латвіі, заснавалі Відзы, Відзішкі, Відзы Лаўчынскія ў Браслаўскім раёне, Відзейшчыну ў Маладзечанскім і інш.

Лічыцца, што выхадцы з заходняй Літвы, Жэмайтіі, заснавалі Жамойск (Докшыцкі раён), Жамойцішкі (Воранаўскі раён) і інш., а прадстаўнікі адной з груп літоўскага насељніцтва, даўновы, – Дайнаву ў Валожынскім раёне, Дайнайку ў Ашмянскім і інш. Атрымліваеца, што Латвію і Літву мы сустракаем на Беларусі як водгук з глыбіні стагоддзяў.

Калі ехаць з Маладзечна ў Валожын, рэхам старажытнасці адгукнуцца спачатку Палачаны, затым – суседняя Літва. Яшчэ па адной Літве сустрэнем у Стайбцоўскім і Уздзенскім раёнах, Літвічы – у Лагойскім. Усё гэта – неўміручыя помнікі той старажытнай Літвы, што ляжала паміж Менскам і Наваградкам. Продкі беларусаў, стварыўшы на зары нашай гісторыі Вялікае княства Полацкае, пакінулі сваім нашчадкам Палачаны ў Маладзечанскім раёне і Палачанку ў Валожынскім, шматлікія Крывічы, рассыпаныя на поўначы Беларусі ў Ашмянскім, Мядзельскім, Смаргонскім і іншых раёнах.

ЛЕТАПІС ЧАСУ: ПЕРШЫЯ СКАЖЭННІ І СТРАТЫ

Сярэднявечча раскінула паселішчы, якія адплюстроўваюць у сваіх назвах тагачасныя рэаліі – узнікае ў сярэдзіне XIII ст. Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае. З таго часу нашу радзіму нашы продкі называлі Літвой, а сябе – ліцвінамі. Вось і нагадваюць нам пра гэта Ліцвінка ў Крупскім раёне, Ліцвінава ў Лагойскім, Ліцвінкі ў Вілейскім, Ліцвяны Уздзенскага раёна і шматлікія Ліцвіновічы сваімі прозвішчамі.

Пасля Люблінскай Уніі (1569 г.) і ўтварэння Рэчы Паспалітай пайшло-паехала

перапісванне старонак нашай гісторыі на польскі лад. Менск, Бярэсце, Наваградак, Гародня, Татараўшчына, Хвойнікі і іншыя сталі адпаведна Мінскам, Брэстам, Навагрудкам, Гроднам, Татаршчызной, Хойнікамі... Такі паланізтарскі лёс напаткаў многія нашы гістарычныя назвы.

З канца XVIII ст. у складзе Расійскай імперыі началася русіфікацыя беларускіх тапонімаў. Закансерваваліся польская скажэнні імён паселішчаў, ды яшчэ прыбаўліся зрусаіфікаваныя. Некаторыя напаўняліся зневажальным сэнсам. Так горад Прапошак стаў Пропойскам, вёска Невічы ў Баранавіцкім раёне стала Дурневічамі (цяпер Лугавая). Старажытныя беларускія назвы перакладаліся на рускую мову, што недапушчальна, і атрымалі істотныя скажэнні. Нясвіж, Бярэзань, Капыль, Мазыр, Стоўбцы ператварыліся ў Несвіж, Беразіно, Копыль, Мозыр, Стоўбцы, а рака Нёман стала Неманам.

Гэта былі першыя адчувальныя страты ў мове нашай зямлі.

ПАВАГА ДА ІНШЫХ ПЛЯМЁН І НАРОДАЎ

Якую магутную гаючую сілу для душы даюць паездкі па роднай старонцы! Тут табе прыветна ўсміхнуща і Дулебы ў Бярэзінскім, і Валынцы, і шматлікія Паляны (Вілейскі, Маладзечанскі і іншыя раёны), і Дзераўно Лагойскага, і Севярыны Салігорскага, і Славенск Валожынскага, і Наўры і Славічы ў Мядзельскім, і Слаўчаняты ў Смаргонскім, і Валаты ў Слуцкім. Гэта спрадвечныя помнікі тым дулебам, валынянам, палянам, драўлянам, севярынам, славенам і наўрам, якія ў далёкай старажытнасці прайшли тут да месца сваёй “пастаяннай праціўніці”. Асеўшы ў нас невалікімі паселішчамі, яны “наслядзілі” гэтымі цудоўнымі назвамі вёсак і прозвішчамі: Дулеба, Валынец, Дзераўянка, Севярын, Валатовіч і да т.п. А Ляхі і Тураўшчына ў Вілейскім раёне, Татары ў Валожынскім, Прусы – у Старадарожскім і Салігорскім і іх шматлікія варыянты ў Вілейскім, Маладзечанскім, Валожынскім, Мядзельскім і іншых раёнах. Уяўленне ўваскращае тых тураўшчан, якія ратаваліся ў цэнтры Беларусі, каб не трапіць пад крыную шаблю крымчакоў. Ляхі (палякі) і прусы тут хаваліся ад крыжацкай няволі. А татары 600 гадоў таму пасяліліся служыць нашай краіне і цудоўна даказалі сваю адданасць ёй ужо пад Грунвальдам у 1410 годзе.

Выказалі павагу нашы продкі нават да печанегаў, якія з паўднёвых стэпаў прыходзілі разбуральнымі паходамі да нас у VIII-XI стагоддзях, захаваўшы вёску Печанеж у Касцюковіцкім раёне. Попаўцы, якія ў канцы XI стагоддзя ўдзельнічалі ў міжусобных войнах славян, засталіся ў назвах вёсак Палаўкі, Палаўковічы і Полава. Лівы захаваліся толькі ў адным тапоніме – вёсцы Лівы Дзяржынскага раёна, обры (авары) – у назвах Аброва і Абраўцы ў Іванаўскім раёне і інш. Язвягі на нашай зямлі згадваюцца часцей: вёскі Ятвэзь у розных раёнах, Ятвэзь – у Свіслацкім. Сувязі з чэхамі адлюстраваныя ў назве вёскі Чэхі Астраўецкага і многіх іншых і Чахаўшчы Валожынскага раёна.

Знайшлося месца на Беларусі і паселішчам немцаў: гэта Швабы ў Ашмянскім і падобныя ў іншых раёнах, а таксама Маёраўцы, Маёраўшчына – у многіх іншых, Рум – у Валожынскім, а Цагельня даволі распаўсюджана паўсюдна.

Сапраўды, Беларусь цалкам апраўдае званне цэнтра Еўропы, даўшы прытулак прадстаўнікам многіх плямён і народаў і ўвасобіўшы іх імёны ў населеных пунктах сваёй зямлі.

ХТО ВЫ, КРЭВЫ, ГУДЫ, РУСІНЫ?

Назва Беларусь (чыгуначная станцыя на лініі Мінск-Маладзечна) сустракаецца на карце радзімы толькі адзін раз, бо яна з'явілася нядайна. А вось крэвамі нас латышы завуць здавён, таму шырока вядомая вёска Крэва ўжо з XIII стагоддзя ў Смаргонскім раёне, Крайванцы – у Ашмянскім і старажытная назва Вільні – Крэйваліс. Таксама ёсьць шмат паселішчай, якія ўвасабляюць літоўскую назуву беларусаў – гуды: Гуды – у Валожынскім раёне, Гудзянаты – у Ашмянскім, Гудагай – у Астравецкім, а таксама Гудзевічы, Гудовічы, Гудава, Гудзелі, Гудзелішкі ў розных раёнах Беларусі.

У сярэднявеччы і пазней беларусаў называлі яшчэ і русінамі. Таму нямала паселішчай носяць у сваёй аснове корань –рус-: Русакі (Валожынскі, Мядзельскі і іншыя раёны), Русакоўцы (Валожынскі), Русалішкі (Маладзечанскі), Русачкі (Мядзельскі), Рускае Сяло (Вілейскі і інш.).

Як бачым, у гэтых тапонімах адлюстраваліся змены ў назве і саманазве беларусаў.

АДБІТАК АСАБЛІВАСЦЯЎ ПРЫРОДНАГА АСЯРОДДЗЯ

Задумаемся, якія назвы-тапонімы на Беларусі сустракаюцца найчасцей. Тыя, якія адлюстроўваюць характэрныя асаблівасці нашай прыроды. А паколькі больш за ўсё ў нас балот і лясоў, рэк і азёр, то і праносяцца міма Забалацце ў Вілейскім, Маладзечанскім і інш. раёнах, дзве вёскі Забалаць на Валожыншчыне, Ляскі, Азярэц, дзве Рэчкі і Лясная ў Вілейскім, Лясноўка ў Валожынскім, Азёркі на Мядзельшчыне і падобныя ў іншых месцах. Вельмі шануецца ў народзе хваёвы лес – бор, таму аж пяць Бароў “шумяць” у Граніцкім сельсаветe на Маладзечаншчыне, а ўсяго іх па Мінскай вобласці 27! А колькі народ увасобіў любімых парод дрэў у назвах вёсак: зноў жа толькі ў Мінскай вобласці 89 “дубовых” і “дубраў”, 28 “бярозовых”, 13 “асінавых”, па 12 “арэхавых” і “сасновых”, 5 “кляновых”. Дубкі, Дубровы, Бярозаўка, Асінаўка, Арэхаўкі, Сасноўкі, Кляноўкі і падобныя красуюцца па ўсёй Беларусі.

Бывае, што ўжо гола навокал, як бубен, але старажытныя назвы даносяць да нас шум былых лясоў, якія тут некалі поўніліся вясёлым гоманам птушак.

УРАЧЫСТЫ ГІМН ЗАЛАТЫМ РУКАМ

Наш народ-стваральнік вышэй за ўсё цаніў працу. Нездарма ж на Валожыншчыне адна вёска так і называецца – Праца. Уменне добра працаваць і розныя віды гаспадарчай дзейнасці адлюстраваны ў многіх тапонімах. Народу даводзілася многа будаваць і адбудоўваць пасля набегаў, таму так часта сустракаецца Буда (Маладзечаншчына і Валожыншчына). У Вілейскім раёне ёсьць і Будзішчы, і Будзькі, і Будкі. Толькі ў Мінскай вобласці ёсьць 4 Гуты, 22 Рудні і тапонімы з коранем -руд-. Рудзішкі ў Ашмянскім раёне маюць у сваім назове ўплыў літоўской мовы, як і слове Рудашаны на Мядзельшчыне.

Ушанавалі нашы продкі ў назвах вёсак тыя прафесіі, якія лічылі прэстыжнымі. Гэта Агароднікі, Бондары, Дзегцяры, Ганчары, Дойлідкі, Кадышы, Каўшары, Кавалі, Канюхі, Леснікі, Міснікі, Пекары, Перавознікі, Рыбакі і г.д.

Такім чынам, народ у тапонімах адлюстраваў усю шматгранную палітру жыцця, без чаго зямля наша стала б намнога бяднейшай.

ДЗЕ ТЫЯ ВУЛІЦЫ?

Цудоўная завядзенка існавала ў нашага народа – называць вуліцы ў гонар тых паселішчаў, у якія яны выводзілі падарожніка! Яскравым прыкладам гэтай мудрасці продкаў можа служыць былое мястечка Куранец. Тут ад цэнтральнай плошчы промнямі разбягліся Даўгінаўская, Вілейская, Мядзельская, Смаргонская і Касуцкая вуліцы. Тут і павага да суседзяў, і выгода для зносін. Выказвалася павага і да жыхароў-небеларусаў, якія здавёն пражывалі побач: тут былі і Татарская, і Ўйрэйская вуліцы.

Возьмем суседнюю Вілейку. Цэнтральная вуліца звалася Мінска-Дзвінская, бо выводзіла адным канцом на Мінск, а другім – на Дзвінск (цяперашні Даўгайпілс). Былі Асіпаўская, Нароцкая, Халапоўская, Парсянская вуліцы, якія адпаведна накіроўвалі ў вёскі Асіпавічы, Нарочу, Халапы, Порсу. Былі ды сплылі.

Спачатку польскія ўлады вынішчалі з памяці беларусаў іх мінулае: перайна-чвалі вуліцы на свой лад. А з верасня 1939 года савецкія органы цалкам знішчылі старажытныя назвы. Усе гарады сталі з аднолькавымі вуліцамі: Кірава, Свярдлова, Савецкімі ды Першамайскімі. Ствараецца ўражанне, што ў нас зусім няма гісторыі, слайней мінушчыны, няма старажытных гарадоў. Хаця на самой справе Дзяржынск (Койданава, Крутагор'е ў мінулым) старэйшы за Москву. Але ні адной вуліцы з раней-шай старажытнай назвай мне, на жаль, у ім не паказалі.

ІДЗІ ТУДЫ, НЕ ЗНАЮ КУДЫ

Жывучы ў бабулі ў цудоўнай малаяўнічай вёсачцы, мы грыбы збірапі ці ў Пасецы, ці ў Пярэчным Сасонніку. А па чарніцы хадзілі за Бародзіна ў Гіралтава. Арэхамі на зіму запасаліся... ў Косаве! Сенажаці касілі ў Цагельні, на Прутцы, на Шырокай. А поле апрацоўвалі на Хутары, у Лазе.

Ва ўсіх вёсках кожны лес, асепіца, поле ці выган мелі свае непаўторныя найменні.

Цяпер гэта ўсё забываецца, бо старэюць жыхары і пусцеюць вёскі. Я чую на свае вуши, як старшыня калгаса доўга даводзіў шафёру, дзе выдзелены “дзялкі” і як туды праехаць. Замест таго, каб коратка сказаць, як бывала раней: “За Паповай гарой ля Гарыдаўскага могільніка” гучала невыразнае “Там...”.

Старое беларускае мястечка.

ПАДСУМУЕМ І ПАСУМУЕМ

Мы ўжо не раз натыкаліся на незагойныя раны нашай гісторыі, нанесеныя ёй нядобраўчлівымі чужынцамі. Гэта і скажэнні старожытных назваў-тапонімаў, і наўмысныя перайначванні іх.

Першы сверб перайменаванняў пачаўся адразу пасля каstryчніка 1917 года. Бадай, кожны бальшавіцкі правадыр імкнуўся, нібы будзёнаўку, напяць сваё прозвішча на якое-небудзь паселішча. Вось і сустракаем ужо з 1918 г. Кірава замест Рыкаўкі ў Крупскім раёне, а з 1935 г. – замест Цараўцы ў Слуцкім. Імя Кагановіча ў Бярэзінскім раёне зазяяла Чырвонай Зоркай толькі з 1969 г. А як шырока разліўся і ўсё запаланіў сабою чырвоны колер! З 1922 г. Чырвоны Каstryчнік замяніў назуву Забалеўскі Двор у Пухавіцкім раёне, а Чырвоны Бераг з 1935 г. – Гнойны Рак у Салігорскім. Толькі па Мінскай вобласці з'явілася пяць Чырвоных Каstryчнікаў.

Сапраўднай элітэміяй перайменаванняў вызначыўся 1964 г. Тагачасныя буракраты палічылі сябе недасягальна разумнейшымі, чым сама Гісторыя. Тады векавечныя назвы паселішчаў нібыта “па просьбe працоўных” ператварыліся ў найменні, якія пярэцаць законам тапанімі і роднай мовы. Толькі адным указам ад 30 ліпеня ВС БССР змяніў больш за 270 гістарычных назваў Беларусі: у Маладзечанскім раёне – 9, Вілейскім – 6, Смаргонскім – 7, Мядзельскім і Ашмянскім – па адной, і г.д. Даходзіла да такога: у Валожынскім раёне Пярхайлы замянілі на Зарэчныя, у Дзяржынскім Бальдзюкі – таксама на Зарэчныя, а у Крупскім раёне дадумаліся Бібалавічы называць... Знаменская (!). Не падумалі, а як гэта будзе на роднай мове? Сцягаўская? А як жыхароў будуць зваць – зnamяничане ці сцягаўшчане? Ды заявілося з 1964 г. Знамя на Случчыне, Знаменка на Лагойшчыне. А “Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці” рэкамендует для ўсіх трох вёсак аднолькавы прыметнік – знаменскі (жыхар). Толькі жыхары вёскі Магільна, перакручанай у Нёман, 12 гадоў змагаліся, каб вярнуць сваю гістарычную спадчыну, якую “Летапісец Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага” ўпамінае яшчэ ў 1235 годзе.

І ўжо зусім анекдатычны выпадак прыгадаўся з перайменаваннем. Неяк сакратар выбарчай камісіі вазьмі ды падпраў Іханскі сельсавет у Іхскі. Аказалася – не! Заканавторцы тых часоў не маглі дараваць такой памылкі і... Напісалі гару папер, ну, колькі трэба – і падагналі назуву сельсавета пад памылку работніка Вілейскага райвыканкама! З таго часу і засвітай сельсавет сваімі зычнымі – Іхскі – ужо на законнай аснове, што зусім супярэчыць законам роднай мовы, якая не церпіц збегу зычных:жск. Праўда, людзі па-ранейшаму гавораць Іханскі. Магчыма, з падобнай нагоды “свішча” Бобрскі (замест Бобраўскі) пасялковы савет у Крупскім раёне. Добра, што да Бярозы яшчэ не дабраліся, а то, па гэтай схеме, Бярозскі як вам на слых, шаноўныя?

А якую шкоду нанесла сялу стратэгія адносін да так званых “неперспектывных вёсак”. Ім фактычна падпісваўся смяротны “прыгавор”, і толькі нямногі з іх працягваюць дыхаць на ладан.

Знікла, напрыклад, на Вілейшчыне вёска цудоўных садоў Бародзіна. Мог жа хто-небудзь назваць гэтую вёсачку ў гонар таго Барадзіна? Жыхары называлі яе Барадзіно!

Даводзіцца вярнуцца і да Залоцькаў. Вёска гэтая ўжо больш не прагучыць сваім цудоўным і мілым гістарычным сэнсам, бо яе злучылі з Касцяневічамі яшчэ ў 1975 годзе. Падобны лёс і ў вёскі Быткаўшчына. Яе жыхароў, беззямельных бурлакоў Васільевых, Гаўрылавых і Пятровых Кацярына II перасяліла пад Куранец, выдзеліўши ім аблар лесу, які яшчэ і цяпер завуць Бурлацкім. А пабудованую бурлакамі вёску “склеілі” з

Куранцом, і яна знікла разам са сваёй гісторыяй.

Даводзіца нагадаць і пра зусім страшныя страты, якія панесла Беларусь у гады фашистыкай навалы. Тады загінула 628 вёсак, спаленых разам з жыхарамі. 186 з гэтых вёсак так і не адноўленыя. Гэта бязлітасна вырваныя старонкі з Кнігі Жыцця, з нашай слайной мінуўшчыны, з нашага бясцэннага скарбу.

ЯК ВЯРНУЦЬ СТРАЧАНАЕ

Час падвесці вынікі сумеснага падарожжа, якое заканамерна выйшла за межы нашага рэгіёна. Мы імкнуліся дакрануцца да законаў тапанімі, па якіх паселішчы і мясцовасці, рэкі і азёры атрымалі пэўнае імя. На ўёс жыццё! Ні адно найменне не ўзнікла выпадкова, таму пераймянouваць цi скажаць назывы-тапонімы – вялікая шкода для Гісторыі нашай Радзімы.

Вечер так званай “народнай ініцыятывы”, які дэймуў з высокіх кабінетаў, заціх, і беганіна навыперадкі па перайменаваннях спынілася. Гэта добра. Але паселішчам і іх вуліцам, плошчам, паркам і скверам трэба вярнуць іх старажытныя імёны. Тады ў кожнага паселішча з'явіцца свая непаўторная адметнасць, зазвініць свой гістарычны лёс. Тут неабходна кіравацца прынцыпам: чым старэйшае імя, тым яно даражэйшае!

Пара вярнуць з забыцця і даць вуліцам слайныя імёны вялікіх дзеяючых нашай гісторыі: Е.Полацкай, Ф.Скарыны, К.Тураўскага, В.Цяпінскага, С.Буднага, С.Полацкага, К.Астрожскага, Л.Сапегі, Т.Касцюшкі, К.Каліноўскага, Я.Тышкевіча, Я.Наркевіча-Ёдкі, Н.Орды, А.Міцкевіча, У.Сыракомлі, М.Агінскага да шмат іншых. Маюць поўнае права на жыццё многія сотні незаслужана забытых імён гарачых патрыётаў нашай Бацькаўшчыны, у тым ліку, і князёў Палацкіх, Менскіх, Тураўскіх і інш.

Новым паселішчам, якія будуць непазбежна ўзнікаць, патрэбна даваць імёны тых вёсак іх хутароў, з якіх перасяляюцца людзі. Бо так яно было здаўна. Да старой назывы перасяленцы дадавалі слова “новы”. Напрыклад, Новы Куранец, Новыя Зімодры, Нова-Дубава. Або вёсцы давалі імя мясцовасці, на якой яна будавалася. Так, вяскоўцы, выселеныя панам у 1861 г. з Тэклінопалія ў лес на Доўгую паляну, новую вёску назвалі імем паляны – Доўгае.

Узяты курс на развіццё фермерства прывядзе да аднаўлення сяла. І не трэба напружваць бюрократычныя звіліны, каб прыдумаць мудрагелістыя назывы фермам. Ім лепш даваць імёны загінуўшых вёсак, хутароў або mest. Тады ўваскрэснуть і Бародзіна, і Кульбачына, і Косава, і імёны спаленых фашистамі вёсак. Яны паўстануць з попелу мінулага...

А каб такое стала магчымым, неабходна стварыць картатэкі тапонімаў для мясцовых Саветаў. З ахвотаю і карысцю для сябе гэта зробяць вучні: збяруць імёны вёсак, хутароў і мясцовасцяў (пагоркаў, лясоў, палёў, балот, сенажацяў), рэк, ручачёў, азёр і г.д. Назывы павінны запісвацца па-беларуску, так, як яны вымаўляюцца жыхарамі, без “літаратурнай апрацоўкі” і без перакладу на іншыя мовы.

Калі горад паглынае вялікае паселішча, то імя паселішча і трэба даваць гэтаму мікрараёну. Напрыклад, Вілейка-Халапы, Вілейка-Воўкаўшчына. Калі малое – захаваць яго назыву ў вуліцы. Калі большая вёска далучае меншую – захаваць імя далучанай у назве вуліцы. У Касцяневічах – Залоцкавайская вуліца, у Куранцы – Быткаўская, Мельніцкая і Пукенеўская. Калі далучаная вуліца перарасце ў мікрараён, то яе імя варта даць мікрараёну.

Без старажытных называў наша Гісторыя нагадвае кнігу з вырванымі лістамі. З гэтым трэба пакончыць назаўсёды. Дык давайце шчыра прымемся за захаванне гістарычнай спадчыны і адраджэнне страчанага.

ЯНКА ШУТОВІЧ

НА ВЫШЫНЯХ МАСТАЦТВА

*(НАТАТКІ ПРА САЦЫЯЛЬНУЮ І МАСТАЦКУЮ
БІЯГРАФІЮ СПЕВАКА-ТЭНАРА МІХАСЯ ІВАНАВІЧА
ЗАБЭЙДЫ-СУМІЦКАГА.)*

(Працяг. Пачатак у № 3)

КАРЭСПАНДЭНЦЫЙНЫ КАНТАКТ. СПЯВАК ПРА СЯБЕ, СВАЮ ДЗЕЙНАСЦЬ, МАСТАЦКАЕ ЖЫЩЁ Ў ЧЭХАСЛАВАКII, РЭПЕРТУАР.

Я маю гонар падтрымліваць карэспандэнцыйны контакт з слайўным спеваком. Піша ён мне паводле патрэбы, хоць рэдка, але піша. Я і яму ўзаемнасцю аплачваю. Спявак не забывае чароўнай Вільні, інфармуе мяне аб сваім жыцці, мастацкай дзейнасці. Вельмі цікавая, каштоўная ягоная карэспандэнцыя. Піша ён у роднай мове стройна, інтэлігентна, культурна, ярка, сакавіта.

17 лютага 1959 г. выслаў я спеваку пісмо з цёплымі словамі пажаданняў з выпадку ягонага юбілею 30-цігадовай мастацкай дзейнасці. Між іншым, пісаў так: "...Прыміце, мо спозненая крыху мае для Вас найшчырэйшыя пажаданні – жыць доўга-доўга, у добрым здароўі і шчасці і славіць нашу Беларусь і іншыя народы чароўнай песняй. Адначасова выказываю сардэчныя пажаданні ў найхутчэйшым часе вярнуцца на бацькаўшчыну, пабачыць ульыснымі вачымі грандыёзнную перабудову яе, пабачыць наш красачны Мінск, а таксама іншыя гарады Беларусі, наогул пабываць у нашым магутным Савецкім Саюзе, дзе пульсует творчае жыццё, дзе творацца цудоўнія, - вечна стройныя, вечна добрыя справы, у якім наш слайўны, герайчны і ўтalenітаваны народ займае пачэснае месца і адзначаеца выдатнымі плёнамі працы ў пабудове магутнасці Краіны і шчаслівага жыцця ў ёй. Ды не толькі пабываць у гасцях, але пажадаю сардэчна ўліца ў жыццё, творча паказацца, узмацняць і далей развеіваць мастацкае жыццё нашай Беларусі..."

Хутка ў адказ атрымліваю ад мастака вельмі цікавае для яго жыццёвай і творчай біяграфіі змястоўнае пісмо ад 23 лютага 1959 г., у якім, між іншым, піша: "Шчыра дзяякую за пажаданні ў сувязі з май юбілеем 30-цігадовай дзейнасці. Меў бы яшчэ 20 лет перед сабой. А цяпер? Маю хворае сэрца і як доўга яшчэ вытрымае, невядома. Але пакуль што працую і з працы маю радасць. Канцэрт (юбілейны – адбыўся 20.11.59

г. – дап. Я.Ш.) прайшоў вельмі добра. Поне спех быў вялікі. Програма была багатая, і я шмат рэчаў быў змушаны паўтараць... Я тут спяваю і вучу спяваць іншых. Жыццё музычнае тут вельмі развітае і багатае. Сюды прыязджаюць найлепшыя мастакі і цэлыя ансамблі, як з заходу, так і з выхаду (чэхізм, па-беларуску з усходу – Я.Ш.). Толькі з Беларусі пакуль што нікога не было. Жыццём Беларусі і агулам СССР дужа цікаўлюся і слухаю часта Москву і Кіеў па радыё (Мінск, на жаль, у нас ня чутна) і радуюся кожнаму дасягненню, кожнаму поспеху. Хацеў нават паехаць туўды з экспурсіяй, якія ў нас арганізуюцца, але няпэўнае здароўе змусіла мяне адмовіцца ад гэтага жадання.

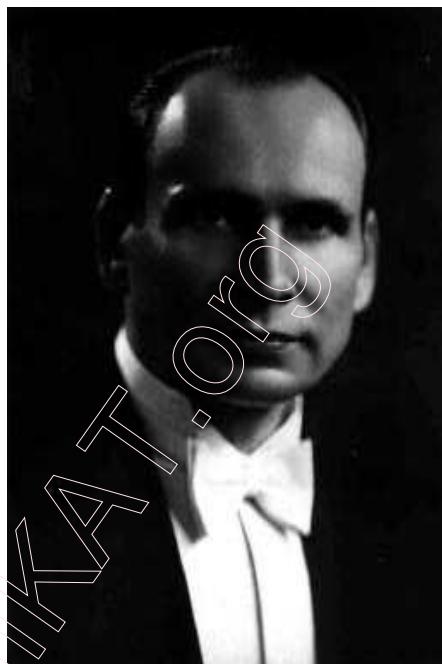
За многа гадоў мастацкай працы я здабыў тут у музычным свеце прызнанне, і гэта дае мне маральнае задавальненне...

Пазаўтра ў нас пачынаецца з'езд кампазітараў Чэхаславакіі, на які і я выбраны дэлегатам. Гэта вялікая чэсць. Зразумела, што ў мяне, як у жыцці агулам, ня ўсё ідзе гладка, але што труднасці ўдавалася пераадольваць".

У допісе да пісьма, датаваным трэцім сакавіком 1959 г., піша: "Дапісваю гэта пісьмо па з'ездзе кампазітараў ЧСР, аб якім даведаецца, напэўна, з савецкіх газет, бо былі між іншымі і кампазітары СССР. Скажу толькі, што мне гэты з'езд даў многа ў тым сэнсе, што пацьвердзіў спраўчасць мае мастацкай дэйнасці. З'езд заклікае тварыць і выконваць творы так, каб ня толькі даваць радасць слухачам, але і паўзбуджваць іх да далейшай працы і барацьбы за лепшае жыццё. А гэта я сваімі песнямі стараўся рабіць заўсёды (хочу аб гэтым і не гавару)...

...Паўглядайцесь на праграму мойго юбілейнага канцэрту, і яна Вам многа скажа. Яшчэ дадам, што я першы заграніцоу выканану 10 санетаў Шэкспіра муз. Кабалеўскага (нядаўна іх высыпалі па радыё ў научным канцэрце з слайным піяністам Гільельсам і самім Кабалеўскім), далей песні Шостаковіча, Шапорына, Хачатуряна, Чуркіна і інш. Як бачыце, у творчве мастацкае музычнае жыццё як Беларусі, так і Вялікага Савецкага Союза нааугл я ўжо даўно ўліўся. Раблю гэта без шуму... Мояшчэ калі ўбачымся, дык аб многім паговорым. А пакуль што бывайце здаровы і шчаслівы. Пішице. Ваш М. Забэйда".

Да пісьма мастака далучана праграма юбілейнага канцэрта. Яна багатая і вельмі інтэрнацыянальная. Юбіляр выканану творы слайных кампазітараў: А. Кальдара, С. дэ Люка, Х.В. Глюка, Д. Шостаковіча, А. Туранкова, К. Шыманоўскага, П. Владігераўа, П. Эбэна, М. Шліка, Я. Капра, Ф. Броха, І. Гурніка, народныя песні (у арыгінале) такіх кампазітараў: К. Бухарда (аргенцінская), М. Дэ Фалія (іспанская), А. Пэка (беларуская, "Малады дубочак", са збораў М. Забэйды), Н. Рэчменскага (украінская), Н. Іванова

Mihail Zabéjda-Sumicki.

(руская), Я. Лефельда (польская), Э. Сухоня (славацкая), Л. Янчэка (мараўская), Я. Малята (чэшская).

Вельмі багате інфармацыямі пісьмо ад 28.03.61 г. Яно пачынаецца харктэрным для нашага неспакойнага часу, насычанага ўзмоцненай барацьбой усіх чесных людзей на свеце за мір, лозунгам: "Мастацтвам за мір".

Трэба сказаць, што спявак, патрыёты і міралюбец, жыве і працуе пад гэтым гуманным лозунгам, яго, як і ўсіх чесных людзей на свеце, хвалюе заўсёды актуальная і першародная патрэба барацьбы за мір, за супакой на нашай планете.

Спявак піша: "Калі б Вы змаглі пазнаёміца з думкамі, якія зрадзіліся ў маёй галаве па атрыманні Вашага пісьма, Вам хапіла б матэрыялу для артыкулу на мно-га гадоў. Мо нават кнігу напісалі б. Але чытаць чужыя думкі яшчэ ня можам (ды ці калі зможам), а пісаць, як хацей бы, я ня умею і таму стараюся пісаць як найменш... Разумееце, што я з Вамі і душой і сэрцам радуюся з усяго таго добра, што расце і развіваецца на Беларусі і наогул у Савецкім Сюзе. І калі б здароўе было лепшае, даўно ўжо там пабываў бы. А так слухаю радыё і чытаю газеты. А сеяю масташкау працаю стараюся паглыбляць дружбу між народамі Савецкага Союза і Чэхаславакіі. Дагэтуль спяваў у канцэртах і ў радыё творы Шостаковіча: 5 рамансаў на слова Далматоўскага (День встречі, День прощаній, День обид, День радосці, День вос-помінаний), Кабалеўскага: 10 санетаў Шэкспіра ў перакладах С. Маршака: 1. Тебе ль меня придётся хороніць. 2. Трудами изнурён, хочу уснуть, 3. Люблю, но реже говорю об этом, 4. Когда на суд безмолвных, тайных дум, 5. Бог Купидон дремал в тиши лесной, 6. Не изменяйся, будь самим собой, 7. Ты – музыка, 8. Ты погрусти, когда умрёт поэт, 9. Уж если ты разлюбишь... 10. Увы, мой стих не блещет новизной. – Далей песні і рамансы Шапорына, Хачатуряна, Макраусава, Салаўёва-Сядога, Туранкова, Чуркіна, Багатырова, Пукста і, натуральна, Глінкі, Рымскага-Корсакава, Барадзіна, Мусарскага, Гліера, Рахманіна і іншых кампазітараў.

Кабалеўскі напісаў мне прагожую дэдыкацыю на сваіх санетах, як іх першаму выкананцы заграніцаю..." (У альманаху "Белавежа" № 1, Беласток, 1965 г. стар. 313-314 падаецца поўны тэкст яе на рускай мове: "Первому исполнителю этого цикла за пределами Советского Союза – товарищу Михаилу Забейде на добрую память о встрече в Праге. 16.05.1957 г. Д. Кобалевский" (дап. Я.Ш.).

Далей чытаем у гэтым жа пісьме: "Лягчэй атрымаць адгэтуль запісаныя на плёнку песні, але такжа не прыватна. Дзяля гэтага трэба, каб нейкая дзяржаўная інстытуцыя з Мінска (напр. Мінскае радыё) звярнулася да радыё пражскага з жаданнем аб пазыцыі такіх плёнак. Для пражскага радыё наспяваву на плёнкі Шостаковіча, Кабалеўскага, Хачатуряна, Шапорына, італьянскія песні, іспанскія, польскія і народныя беларускія. Між СССР і ЧСР ёсць культурная ўмова (дагавор), на аснове якой такая пазычка робіцца. Адрас пражскага радыё: Прага 2-Вінаграды, Сталінова 12. Мінск можа пазычыць і плёнкі з грамафонных заводаў у Празе з тым, каб у сябе зрабіць пліткі..." У гэтым жа пісьме знаходзім і біяграфічныя дадзеныя, якія ўдакладняюць біяграфію спевака, пададзеную ў пачатку артыкула. Спявак піша: "Я і раней ня быў сілачом: рос без доктарскага дагляду ды й агулам часта без ніякага дагляду. Дзіўлюся сам, як яшчэ выжыў. Хопіц сказаць, што з семярых дзяцей у на-шай сям'і адзін я дажыў да старця. Ужо ў першую вайну ў 1915 годзе мусіў пакінуць бацькаўшчыну, а ў 1919-20 гг. ужо быў у Харбіне. Потым прыйшла Італія, і толькі ў 1935 г. вярнуўся на бацькаўшчыну, якая тады была, як ведаеце, акупаваная Поль-шчай. Меў перад сабою дзве дарогі: адну шырокую з кар'ерай, якою ішоў Кепура (мяне называлі яго небяспечным канкурэнтам), а другую – вузкую, цярністую, якая

мяне прывяла ў Вільню... Прайшоўшы па другой дарозе, не нажыў багацца, але перажыў хвіліны, як першае выступленне ў Вільні, на якія не забудуся ніколі. Цяпер жыву вельмі скромна (не маю нават самастойнай кватэры), але працаўца магу і магу даваць людзям прыгожыя і нават, як пішуць, шчаслівя хвіліны. Ці можна ня мець з гэтага радасці?...

Маю вялікую радасць. Атрымаў ад Танка яго творы з вельмі дарагой мне дэды-кацыяй. Чытаю яго вершы і паэмы і захапляюся. Для мяне гэта найбольшы падарунак, які я ў сваім жыцці атрымаў. Танка я палюбіў ад першага спаткання (25 лет таму назад). Ня ведаю, як маю яму падзякаваць. І Шырму прыслалі вельмі прыгожую прывітальнью тэлеграму на мой юбілей. Віталі мяне і з Вільні, і з Варшавы, і з іншых мест. Было прыемна пераканацца, што не спяваў надарма, што яшчэ звіняць тыя струны, якія закранаў сваімі песнямі... Шлю Вам, Вашай жонцы і ўсім, хто мяне яшчэ памятае, найшчырэйшыя прывітанні і найлепшыя пажаданні. Калі здароўе ня згоршыцца, мо яшчэ ўбачымся. Пішице. Бывайце шчаслівы, жывіце багата... Ваш Міхась Забэйда.

П.С. Як ужо ведаецце, напэўна, з Мінска выйшла тут доўгаграюча плітка са мною. З аднаго боку 6 іспанскіх нар. песень у апрацоўцы слайнага іспанскага кампазітара Мануэля дэ Фалы, а з другога боку 6 народных песен беларускіх: 1. Свадзьба камара і мухі, 2. Кальханка, 3. Зялёны дубочак, 4. Ці ня дудка мая, 5. Свеціц месяц, 6. Ляціц сарока. Плітка карыстаецца вялікім поспехам і ўжо трудна яе знайсі, бо ідзе заграніцу. Калі знайду, прышлю Вам. Між іншым і матрыцы гэтае пліткі Мінск мог бы пазычыць у Празе. Яшчэ раз бывайце. У цікаёвасі час жывём. Цяпер добра было бы толькі пачынаць жыць, а не канчаць... М.З."

Таксама вельмі цікавае зместам, пераважна бытавога характару, з чэрвеня месяца 1961 г. У першую чаргу Забэйда ўсхвалявала радасна піша пра Танка і яго творы, успамінае Шырму, Кабалеўскую, гаворыць пра цяжкія перажытыя моманты ў жыцці, раўняе свае цяжкія ўмовы жыцця да шырокіх магчымасцяў і ўмоваў, з якіх карыстае сучасная шчаслівая моладзь, дзякуючы дбайнасці пра гэтую моладзь з боку дзяржаўной улады.

"...Творы Танка, – піша Забэйда, – сталіся маёю настольнаю кнігаю, у якую заглядваю ў кожную хвіліну... Танка ня толькі шаную, але і вельмі люблю. А яго вялікі талент адчуў ад першага спаткання 25 лет таму назад, калі ён толькі пачынаў пісаць, так ён адчуў нешта асабліве ў майм выкананні беларускай народнай песні. Шкада, што вайна нас параскідала. Параскідала, але ён мне застаўся блізкім..." Аб цяжкасцях жыцця, якія не дазвалялі спеваку зрабіць больш, чым зрабіў, піша:

"На жаль, зрабіць удалось вельмі мала ("Человек – раб обстоятельств"). А сколькі трэба было працы, каб ад неграматнага сіраты не толькі не загінуць, але і недзе дайсіці, нечаму навучыцца. Хопіць сказаць, што каб паехаць у Італію, я дзесяць лет стараўся як найскрамней жыць і ўсё адкладваць (зберагаць) на дарогу і на вучобу там. І гэта ня йшло гладка. Верый людзям і грошы не замыкаў, а потым пераканаўся, што мяне сістэматычна абрарадалі. Тады палажыў грошы ў банк. У Японіі настала землетрасенне, і грошы (былі ў японскіх енах) на 50% страцілі на вартасці. Тады перавёў у амерыканскія долары. Прышоў крызіс, і грошы страцілі на курсе. І ўсё ж ад сваёй мэты не адказаўся. Пішу гэта дзеля таго, каб Вы бачылі, што цярплювасці я ўжо дайно навучыўся. Скажу больш: і смерці ў очы не раз глядзеў. А "лідска слова – полкі трава", кажуць у нас, і гэта праўда. Шкада, што не нарадзіўся лет на сорак пазней. Якія магчымасці даюцца цяпер маладзёжы. Як выбіраюцца таленты, як аб іх стараюцца, апякуюцца імі. У нас на Пражскім фестывалі 1 месца заняла савецкая віяланчэлістка Наташа Гутман. Ёй 18 лет. Сколькі яна можа зрабіць! (Я ў 19 лет першы раз пачуў оперу!)...) Прыкладаю

яе фатаграфію. Вельмі мілая дзяўчына і пры гэтым надзвычайны талент. Я ад души яе віншаваў і веру, што пойдзе далёка... Канчаю. Прывітанне супольным знаёмым. Ваш М.Забейда.

П.С. 12 гэлага месяца ізноў спяваў цэлы цыкл Шостаковіча (у даме культуры ў Празе). 18-га г. м. Пражскае радыё высыпае песню Кабалеўскага ў майвыкананні».

Пісъмы – чарговыя. Інтэрв'ю. Каб атрымаць ад выдатнага спевака як найболей канкрэтных дадзеных з жыцця і мастацкай ягонай дзеянасці, я ў чарадзе пісьмай ад яго прасіў даставіць гэтыя дадзенія. Дастойны спявак спаўняў па магчымасці маю просьбу.

У пісьме ад 5-га красавіка 1961 г. я пісаў спеваку: «Надовечы атрымаў ад Вас пісьмо (тое, з дня 28.03.61 г., аб якім гутарка вышэй, з якога ўзяты шматлікі цытаты) – змястоўнае, багатае, цікавае. Дужа, дужа дзякую за яго. Маю матэрыйял дзеля папаўнення артыкулаў пра Вас, дарагі Маэстра, вялікага, таленавітага, незраўнанага. Магчыма, ў будучыні напішу пра вас манаграфію... Дзеля гэлага не паскупіцесь напісаць мне пра сваё жыццё, схарактарызаваць свае сцежкі-дарожкі жыцця, а таксама свой творчы знамяніты шлях, прадстаўляючы ў храналагічным парадку выкананы рэпертуар. Мо маецце фотаздымкі з сваіх артыстычных выступлэнняў... Дашиліце...

Маё жаданне – як найбольш поўна прадставіць і Вашае жыццё, і Вашую таленавітую дзеянасць. Будзе гэта з маёй стараны скромным падарункам як для Вашай дастойнай асобы, так і для нашага народа, якога Вы добрым сынам з'яўляецеся...»

У чарговым пісьме ад 19 красавіка, каб аблегчыць спеваку спаўненне маёй просьбы, я сфармуляваў чарод пытанняў, на якія прасіў адказаць. Гэта выглядала на свайго роду «інтэрв'ю», якое і атрымаў у спевака.

Спявак быў ласкаў адказаць на мае пытанні. Напісаў ён мне абышырнае пісьмо ад 27.04.61 г. Яно шчыра, прыгожа, бліскуча напісаны стройнай, сакавітай беларускай мовай. Апроч адказаў на мае пытанні (а пытанняў тут не падаю, бо яны будуть ведамы з адказаў на іх), у ім на пачатку знаходжу каштоўную інфармацыю пра, сказаў бы, тэхнолагію спявацкага «вытворчага» практэсу, пра тое, як спявак адносіцца да свайго рэпертуару, як яго асвойвае і падае на публічнае карыстаннне. Спявак і ў гэтым, як пабачыце, годзен наследавання многімі спевакамі...

*Падаю амаль поўнасцю гэтае пісьмо:
«Искусство не любит спешить».
(Станиславский)*

Дарагі сябра Іван.

Гэта праўда, што Вы нецярпіўвы. Мусіць усе рэпартэры такія. У мяне ўсё інчай. Каб нешта заспываць я так доўга над гэтым пракацу, так доўга з гэтым хаджу, так доўга гэтым жыву, што потым трудна распазнаць, дзе спявак, а дзе кампазітар, бо кампазітар, калі спяваю, ажыве (ды і жыве) ува мяне. Тое самае і з народнаю песняю. Ёсць лепшыя галасы, чым у мяне, ёсць большыя таленты, але мала хто пракацуе столыкі, сколькі пракацу. Я хаджу па вуліцы, ці цяпер вясной гуляю ў парку, але не проста хаджу, не проста гуляю, як гэта робяць іншыя, але ходзячы пракацу, выношаю песню, якую маю спяваць. Чакаю, пакуль яна ўва мяне ажыве. Раблю гэта і тады, калі гэту песню ўжо спяваў, калі яна для мяне старая, бо інчай яна не скалыхне, не захопіць слухачоў. Але ці Вы можаце ўяўіць сабе, сколькі для гэлага трэба часу? Вось цяпер на восень я падрыхтоўваю мала знаныя тут песні і рамансы Чайкоўскага. Я іх ужо даўно

навучуўся спяваць напамяць (а для гэтага ж тако ж трэба многа і часу, і працы і таму большасць спевакоў тут спяваюць з нотаў), але ж гэта яшчэ ня ўсё. Трэба, каб гэныя песні ўва мне нарадзіліся, каб жылі ўва мне, як частка мяне і тады ўва мне будзе жывы Чайкоўскі, будзе сам спяваць. Але гэтак працуочу, я змушаны забываць аб іншых рэчах, нават аб рэчах мне патрэбных і часта для мяне вельмі важных. Нічога не зробіш, гэта мая натура. А цяпер паспрабую адказаць на Вашае пытанне, хоць вельмі не люблю ні гаварыць, ні, тым больш пісаць аб сабе, бо ёсьць столькі на свеце цікавейшага і важнейшага, і патрэбнейшага. Ітак.

1. Сям'я ня маю. Жыву адзін. Бацька называўся Jan (Іван). Памёр гадоў 60 таму назад. Матка называлася Алеся (Аляксандра), дзявоначе прозвішча – Суміцкая. Памे́рла ў 1948 годзе. Абое паходзілі з бедных сялян. Бацька, як беззямельны, працеваў як і дзе мог: дзе парабкам, дзе рабочым, нават, казалі, быў млынаром. Брэты і сёстры паме́рлі малымі. Найстарэйшы дажыў да 22 год і памёр на сухоты. Па смерці бацькі ў маткі не было нічога апрача двух дзяцей – мяне і таго брата, які потым памёр на сухоты. Каб нас пракарміць пайшла працеваць у майданак Шэйпякі (каля вёскі Шэйпякі). Жылі ў чвараку. Цяжка было. І я 8-9 год пачаў хадзіць на заробкі...

2. Матка, хоць неграматная, старалася нас вучыць. Была адна дарога: настайніцкая семінарыя, бо там была надзея атрымаць прыватную ці нават казённую стыпендыю. Спачатку ў Маладэчанскую семінарыю дастаўся брат Валодзя. Потым за ім пайшоў туды і я, дзе пасля экзамена атрымаў прыватную стыпендыю (45 рублёў у год!), а потым і казённую. Трэба было памагаць сабе заробкамі.

3. У 1915 годзе семінарыя была эвакуяўская ў г. Смаленск, дзе я і кончыў яе ў 1918 г. Адтуль пaeхаў у Сібір, куды эвакуявалі нашу вёску і маю матку. У 1918-19 годзе працеваў як настайнік у сяле Калманское Барнаульскага ўезду. У канцы 1919 года ў сувязі з грамадзянскай вайной апынуўся ў Харбіне. Там ізноў пачаў працеваць як настайнік у розных школах кітайскай усходніх жалезнай дарогі.

4. Спяваць пачаў змалку. Матка мела вельмі прыгожы голас. І вось мы з ёю, калі не плакалі, дык разам спявалі. Потым спяваў у школьніх хорах, а ў 1922 годзе у Харбіне пачаў вучыцца сістэматычна ў старое артыстыкі Юліі Плотніцкай, якая калісъці спявала з вялікімі артыстамі і нават з маладым Шаяліным. У канцэртах пачаў выступаць ужо ў 18-19 годзе, спяваочки папулярныя песні рускія і украінскія.

5. У оперы першы раз выступіў у 1929 годзе, нечакана. Спяваў Ленскага (з "Евгения Онегіна" Чайковскага). Крытыка вельмі пахваліла (дакладнейшую справу знайдзеце ў брашуры, выдадзенай у Вільні, "Забэйда-Суміцкі і беларуская песня"). За першы рок заспіваў 8-10 першых тэнаравых роляў. Гэты поспех дадаў мне адвагі пaeхаць у Італію здасканальвацца. Аб гэтым прыкладаю справу ў Чэскай мове. Думаю, што зразумееце (Divadlo – гэта тэатр. Як бачыце, чэхі знайшлі замест "тэатр" сваё (славянскія) слова).

Па-беларуску "па-сапраўднаму" пачаў спяваць у польскім радыё, калі вярнуўся на бацькаўшчыну ў 1935-36 годзе. Гэта быўлі народныя песні заходніх Беларусі, якія запісаў ад маткі або іншых, напр.: Малады дубочак, Чаму мне ня пеець і г. д. на гэтыя песні адклікнуўся Шырма, а далей ўжо ведаеце, як было.

7. Мне трудна называць свой любімы рэпертуар: я люблю тужлівага Чайкоўскага і радаснага, сонечнага Моцарта. Кожны даравіты кампазітар мne становіцца блізкім, як толькі я пачну яго спяваць. Можа найцяжэй мне было звыкаць на іспанская песні. Але, калі я навучуўшыся, іх заспіваў, то дзе хто пачаў думаць, што я іспанец! Тут мне ўспомніўся адзін анекдот. Калі я 21 год таму назад прыехаў у Прагу і на пытанне, хто я, адказваў, што я беларус, мне казалі "мы ўжо маем аднаго белагвардзейца". Трэба

было выясняць, што гэта зусім нешта іншае. Цяпер гэтае мылкі ўжо ня можа быць.

8. Мае выступленні мелі заўсёды добрую крытыку. Вось адна з 1940 года. Мой першы канцэрт у Празе.

“Národní (Народні) střed (стржет)”, 18.X.1940.

“Сапраўдным мастацкім здарэннем было канцэртнае выступленне беларускага спевака Міхала Забэйды-Суміцкага, каторы ізноў, як нядаўна ў ролі Ленскага ў оперы Чайкоўскага “Евгений Онегін”, паказаў сябе спеваком сусветнага фармату. Валодае сваім сачыстым і гібкім тэнарам з віртуознай дасканаласцю. Захопіць буйной сілай і надзвычайнімі pianissimi (ціхімі нотамі) і заўсёды дасканала разумееш кожнае яго слова, ці спявае ў сваей роднай мове, ці з прыкладнаю ўважлівасцю па-чэску. Стылёвая інтэрпрэтацыя італьянскіх майстраў, так як і Моцарт і Шубэрта находитца (у яго) заўсёды арыгінальнае паняцце. Чайкоўскага спявае праста непераможна (непараўнальная), таксама як і Рымскага-Корсакава. З чэскіх песняў яму разам з Дворжакам і Новакам найбольш надарылася Сметанава “Хто на залатых струнах” (зайграць умее). Найбурлівейшага поспеху натуральна дасягнуў непараўнальная дасканалаю інтэрпрэтацыя украінскіх і беларускіх народных песняў, незвычайнай, цудоўнай красою каторых (Забэйда) патрапіць захапіць уважлівага слухача і становіца так сапраўды будзіцелем, прапагандуючым вечныя вартасці народнае творчасці з поўным поспехам”.

Трэба сказаць, што Сметанава песня, аб якой тут ідзе рэч, канчаецца словамі: “той народ яшчэ не загінуў, пакуль яму вяшчун (прапрок) спявае, бо песня ў небе зроджана, а ў смерць жыццё ўлівае”. Потым мяне клікалі ў гастапо, што раблю славянскую прапаганду. Меў непрыемнасці... Но, як ведаецце, немцы тады стараліся натраўляць адзін народ на другі, раздзеляць і панаваць, а я сваімі канцэртамі людзей з’ядночваў... А вось яшчэ кусок крытыкі на 18 год пазнейшага. Орган чэхаславацкіх кампазітараў “Нудебны розгледы” № 5, 1958 г., піша аб адным з маіх пражскіх канцэртаў: “Міхась Забэйда ўмее спяваць песні лепш, чым аграмадная большасць тых, хто ў нас на працягу года за гэта бярэцца. Забэйдава інтэрпрэтацыя мае выражэнне і меру, ачараванне і смак, і ўсё гэта ў згодзе, якая між нашымі канцэртнымі спевакамі бывае даволі рэдкая. Забэйда, апрача таго, умее многа з спявакага рамяства. Я зусім не дзівіўся (піша крытак), што яго (Забэйду) прыйшло паслушаць столькі спевакоў, хутчэй дзіўлюся таму, што Забэйда не вучыць канцэртнаму спеву на консерваторыі. Забэйда ёсць сапраўдным майстрам у галіне песні ў народным тоне, асабліва рускіх і славянскіх наогул...”

З думай аб Радзіме.

“

9. Што найграна на грампласцінкі перад вайной напэўна ведаеце. Калі не, запытайцеся ў сястры пані Марысі. Гэта былі наогул першыя пліткі з беларускім народнымі песнямі ў Заходній Беларусі (якая тыды была акупавана Польшчай). Між іншым, тады ж наспяваш на плітку дзве польскія народныя песні: "Куявяк" і "Одэйдзь Ясю од окенка", якія былі выбраны японскаю этнографічнау камісіяй, як найлепш рэпрэзэнтуючыя польскі фальклор. У Празе наспяваш, як ужо Вам пісаў, 10 італьянскіх старых арый (Arie antiche) з т. зв. Belcanta – прыгожага спеву. Адна з гэтых плітак (Mozart – "Ridente la calma" і Glück – "O del mio dolce ardore) была прагалошана дырэкторам грамфабрыкаў за найлепшую ў гэтай галіне плітку за апошніх 5 год. Далей наспяваш 9 беларускіх нар. песняў, 7 іспанскіх і перад тыднем наспяваш адну індыянскую і адну неапальскую песню. Калі б Вам пачаў пералічваць усё падрабязна, то гэтае пісьмо не было б гатова і за некалькі месяцаў. Такія інтэр'ю даюцца вусна, а не пішуцца, бо гэта ўжо выходзіць "устламіны", а да гэтых пакуль што ня маю ахвоты. Лепш заспіваць людзям адну песню, чым напісаць старонак (бачын) устламінаў. І за гэты час, пакуль пішу Вам гэта пісьмо, ужо два разы выступіў: адзін раз співаў у Тэпліцах над Бэрвоў, а другі раз учора ў Францішковых Лазнях. Гэта курорты, на якіх звычайна і сам лячуся. Канцэрты прайшлі з вялікім поспехам. Співаў там, зразумела, і савецкія песні.

11. Савецкіх песняў співаў больш, чым Вам напісаў (напр. Каца "Дай руку, това-риц далёкий", Шастаковіча "Песня о фонарике" і інш. т. зв. "масоўкі"). Справа, аднак, ня ў тым, каб як найбольш, а ў тым, каб як найлепш заспіваць. Ды і з боку колькасці я адзін наспіваў тут больш, чым усе іншыя заспівалі разам. Ды яшчэ співаў у арыгінале (па-расейску) ды напамяць. Калі я заспіваў першы раз 10 санетаў Шэкспіра музыкі Кабалеўскага (тако ж напамяць), адзін тутэйшы кампазітар сказаў, што гэта геройства, бо разумее, колькі трэба ўлажыць працы (ахвярнае), каб гэта выкананаць. Але, на мой погляд, альбо рабіць добра, альбо зусім не рабіць. Каб гэтак думалі да рабілі і іншыя, жыццё было б і лягчайшае і прыгажэйшае.

12. Фотаздымкі за вайну пагубляліся, што найду – прышлю.

13. Пытанне трывацця гэта ж пытанне 7-ае.

14. Беларускаму народу жадаю тое, што яму пажадаў вялікі беларускі паэт: "Падымайся з нізін сакаліна сям'я над крыжамі бацькоў, над нягодамі, занімай, Беларусь маладая мая, свой пачэсны пасад між народамі" (Янка Купала), а Савецкаму Саюзу – дабіцца як найхутчэй перамогі ў барацьбе за мір на цэлым свеце ды небывалага гаспадарчага і культурнага развіцця ўсіх народаў СССР. Адным словам, каб век астра-

Шчаслівия хвіліны жыцця.

наўтаў быў векам міру.

15. Я ўжо Вам пісаў, што здароўе маё, на жаль, кепскасе. Не хацелася Вам гаварыць, што мяне чакае вельмі сур'ёзная аперацыя прастаты, якая трывае аж 4-5 гадзін. З майм сэрцам гэта трудна вытрымаць. Нядайна аднаго знаёмага па гэтакай аперацыі праводзілі ў крематорый. Вось і я лячуся як магу. Прабавалі нават лячыць лукішкінымі зёлкамі (травамі), але ад гэтага здароўе яшчэ пагоршылася. Ўсё ж тутэйшыя дактары ўжо больш-менш мяне знаюць, дык як могуць памагаюць. Не было дня і нават ночы, каб я не палыхаў нейкіх парашкоў. Так і адцягваю аперацыю. Але, як доўга так вытрымаю, хто яго ведае. Аднак жа маю шчасце, што ўсё яшчэ добра спяваю. Інайч ня было б сэнсу і жыць. Але ехаць з такім здароўем было б неразумна. “Не так жыві, як хочацца, а так жыві, як можацца!” 2-3 гады таму назад мне прапанавалі пераехаць на працу ў Варшаву ці ў Кракаў, кажучы, што “маю былую славу” ня трудна было б абнавіць, але, як бачыце, я астаўся ў залатой Празе. Лермантаў піша: “И хоть бесчувственному телу равно повсюду истлевать, но ближе к милому пределу мне всё б хотелось почивать”. Гэта праўда, але “по одёжке протягивай ножкі”, а мая “адзёжка” – гэта маё здароўе – моцна знасілася. Прыемна, аднак, што маю працу, хоць і вельмі скромную, асанлі і на бацькаўшчыне, і калі “паче чаяния” здароўе пазволіць, дык вельмі рад паспяваю і на бацькаўшчыне. У вайну чую свае пліткі і з Масквы, і з Лондана. Нядайна іх высыпалі з Варшавы... Але трэба канчаць, бо ізноў не адашлю пісьма. Стараўся адказаць на ўсе ваши пытанні. Аднак, гэта толькі касцяк (скелет), самыя факты, а афарбóўка часта бывае важнейшая, чым голы факт. Але для афарбóўкі трэба з чалавекам гаварыць. Прыйзджайце ў Прагу. Пагаворым, калі Вас цікавіць мая праца і маё жыццё. А цяпер перадайце шчырыя прывітанні мастаку Сергіевічу. Радуюся яго поспехам (атрымаў каталог выстаўкі – вельмі прыгожы – дзякую шчыры) і жадаю яшчэ большых. Не пісай яму, бо трэба было адказаць на вашыя пятнаццаць (!!!) пытанні. То саме перадайце і сваёі сіяты пані Марысі. Часамі чытаю яе простирая радкі, як вершы Коласа, якога вельмі моцна люблю. Калі здароўе паправіца (“Дай Бог нашаму цяляці ды воўка з’есці!”), то прыеду ў Вільню і заспяваю ўсім Вам “Ты прыдзі” Чуркіна і інш. рэчы. На канец яшчэ хачу дадаць, што хаця ў крытыках, якія прыкладаю, мяне вельмі хвалаюць, сам я ніколі не быў задаволены сабою, заўсёды хацеў заспяваць лепш, ведаў, што гэта магчыма і працаваў, і яшчэ працу ў гэтам напрамку. Але навучыўся радавацца з радасці іншых, якім мой спеў гэту радасць даваў...

Прывітанне ўсім, хто яшчэ мяне памятае. Канчаю лозунгам: “Мастацтвам за мір”.

Ваш М.Забэйда

ПЕРСАНАЛЬНЫЯ И ЗБОРНЫЯ (КАЛЕКТЫЎНЫЯ) КАНЦЭРТЫ. ВОДГУКІ Ў ПРЭСЕ И Ў ПРЫВАТНЫХ ПІСЬМАХ.

Пражскі перыяд спявацкай дзеяніасці Забэйды ў паваеннную пару адзначаеца бағатымі плёнамі мастацкіх прайўленняў, выдатнымі дасягненнямі. Спявак, грамадзянін, беларускі патрыёт і інтэрнацыяналіст, фанатычна верны сваёй музе. Ён лёгка, плаўна, шырокая і маштабная плавае па акіяне класічнага сусветнага рэпертуару, дапаўняючы яго рэпертуарам песняў беларускіх кампаўнітаў і роднай беларускай песняй.

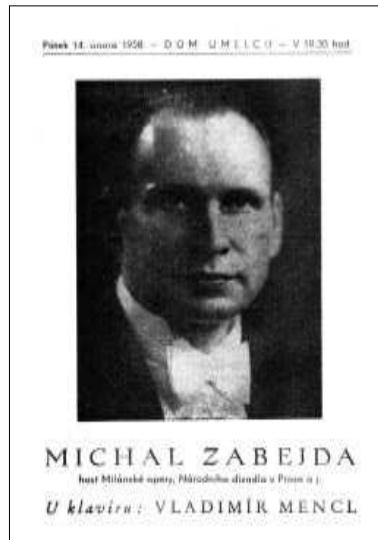
Падам у храналагічным парадку некаторыя персанальныя канцэрты Забэйды,

а таксама калектыўныя (зборныя – канцэрты з удзелам нашага спевака).

З персанальных – юбілейныя: яны ўрачыстыя, святочныя, з багатай – у гэткім выпадку – праграмай. Вось некалькі з іх. 20-цігадовай мастацкай дзеянасці спевака: у Празе, у доме мастакоў, у нядзелю 26 сакавіка 1950 г. адбыўся вялікі вечар песні і арыяў у выкананні юбіляра. У праграме вечара творы І.Каччыні, Ст.Донауды, В.Сметаны, А.Дворжака, В.Новака, Н.Рымскага-Корсакава, П.І.Чайкоўскага, народныя песні кампазітараў С.Трайліна, З.Лысько, В.Зарэмба, А.Грэчанінава, А.Туранкова, К.Главічка, Я.Лефельда, Я.Індржыха, Ф.Слядэка. Арыі і песні выкананы ў мове арыгіналу. 5-га лістапада 1954 г. адбыўся ў тым жа доме мастакоў у Празе юбілейны канцэрт (з выпадку 25-тай гадавіны мастацкай дзеянасці Забэйды). Канцэрт “Бэль канто” і народныя песні розных народаў”. У праграме класічныя арыі кампазітараў Каччыні, Жыардані, Скарлетті, Моцарт, Пергалеса, Кальдара, Донаўды, Глюка, Карісімі і інш., народныя песні – іспанская, рускія, беларускія, украінскія, польскія, чешскія, славацкія, спяваныя ў мове арыгіналу. 04.XII.55 г. – у доме мастакоў – адбыўся вечар мастацкіх песняў з праграмай: Каччыні, Моцарт, Бетховен, Шуберт, Манюшка, Чайкоўскі, Салаўеў-Сядой, Сметана, Фібіх, Новак, Вомачка, народныя песні іспанская, рускія, беларускія, украінскія, польскія, чешскія, славацкія. У тым жа памяшканні адбыўся 14 лютага 1958 г. спявакі канцэрт. У праграме: Ц. Монтэ Вэрдэ, Андрэа Фальконеры, В.А.Моцарт, Л.Ван Бетховен, Н.Лысенка, М.Чуркін, М.Карловіч, Я.Шапырына, В.Сметаны, В.Новака, Ф.Броха, У.Гурніка. Народныя песні, спяваныя ў мове арыгіналу кампазітараў М.Дэ Фалля, Я.Шапырына, К.Галкоўскі, З.Лысько, К.Главічка, Л.Яначак, М.Вігнат і інш.

З выпадку 30-цігадовай мастацкай дзеянасці Забэйды 17 лютага 1959 г. адбыўся юбілейны канцэрт. Юбіляр выканаў творы кампазітараў А.Кальдара, С. дэ Люка, Х.В.Глюка, Д.Шостаковіча, А.Туранкова, К.Шыманоўскага, П.Владігераўва, П.Эбена, М.Шліка, Я.Капра, Ф.Броха, І.Гурніка, народныя песні ў арыгінале – кампазітараў К.Л.Бухарда (аргенцінская), М. Дэ Фалія (іспанская), А. Пэка (беларуская – “Малады дубочак” – са збораў М.Забэйды), Н.Рэчменскага (украінская), Н.Іванова (руская), Я.Лефельда (польская), Э. Сухоня (славацкая), Л.Яначэка (марыйская), Я.Малята (чэшская).

З калектыўных канцэртаў з удзелам нашага спевака адзначым такія. Цікавы канцэрт, арганізаваны Уніяй чешскіх музычных мастакоў 4-га лютага 1947 г. у вялікай залі гарадской бібліятэкі ў Празе. Канцэрт меў назоў “Чалавецтва і свабода”. У першай частцы канцэрту – “Змаганне за свабоду” – Забэйда выканаў у дуэце з Урбанам “Гімн сонцу” кампазітара М.Бэкляру – д’Гаркурта (песня паўднёвых індыян), соло – “Ружу” (пераклад Я. Урбан) – кампазітара Т.Леўранса (песня паўночных індыян), камп. А.Робінсона – песню неграў Паўночнай Амерыкі – Гайль дэ Кроун (духоўную песню), у дуэце з Урбанам камп. Г.Т.Бурдэйга – песню неграў Паўночнай Амерыкі, соло – іспансскую песню з XVI

Канцэртная праграма
М.Забэйды-Суміцкага на
чэсской мове.

стагоддзя камп. Я.Ніна-Канціон дэ Вальдовінос, грэцкую партызанскую песню камп. А.Хэну – пад назовам “Даль апражэд” (“далей наперад”). У другой частцы канцэрту – “Перамога свабоды” – прадстаўлены песні СССР, Польшчы, Югаславіі, Байгарыі, Чэхаславакіі. Забэйда выканалаў (у дуэце з Урбанам) “Партызансскую” камп. Атурава – А.Б. Александрава (СССР), у сольным выкананні “Куявяка” камп. Ф.Новавейскана (Польшча), “Гусляра” камп. Д.Христова (Байгарыя).

Саюз чэхаславацкіх кампазітараў у сваім клубе 4-га лістапада 1959 г. наладзіў вялікі калектывны канцэрт-вечар, прасвечаны ўшанаванню гадавіны Вялікай каstryчніцкай рэвалюцыі. Mixась Забэйда пры акампаніямэнце Уладзіміра Менцля і пры рэчытаціве лаўрэата Уладзіміра Шмерля – выканалаў у перакладзе на чэшскую мову Пяць песень оп.98 савецкага камп. Дзімітрыя Шостаковіча, на слова паэта Е.Далматоўскага (“День встречі, День прощаній, День обид, День радости, День воспомінаній”).

09.XII.1959 г. у рамках серадаў адбыўся “Вечар савецкіх навінак”, наладжаны Саюзам чэхаславацкіх кампазітараў і прысвечаны ўшанаванню Месяца чэхаславацка-савецкай дружбы. Забэйда выканалаў на гэтым вечары чатыры песні камп. Арама Хачатуряна на тэксты Ашота Грашы: “Армянскую застольную”, “Песню пра Ерэвань”, “Кілім шчасця”, “Аб дзеўцы”.

З канцэртаў вялікага артыста, ладжаных у 1960 г., адзначым незвычайны канцэрт, які адбыўся ў Доме мастакоў 29 сакавіка. На ім спявак выканалаў творы А.Фальконеры, Г.Ф.Гендэля, В.Я.Моцарта, Г.Вольфа, Д.Шостаковіча, А.Спаскага, К.Шыманоўскага, М.Лысенкі, Ф.Брожа, Я.Капра, В.Трояна, Я.Сэйдля, Б.Добіяша, І.Гурніка. Народныя песні ў апрацоўцы кампазітараў Г.Генгельвельда – па-французску, М.Дэ Фалля – па-іспанску, Т.Леўранса – індыйскую, В.Каратыгіна – па-руску, М.Лысенкі – па-украінску, А.Пэка – калыханку (з запісу М.Забэйды) па-беларуску, К.Главічка (прысвеченая спеваку) – па-польску, Е.Сухона – па-славацку, З.Фольпрэхта – па-славацку, Л.Яначак – мараўская, Я.Малята – па-чэшску. Прыйомнім таксама вялікі канцэрт – юбілейны, наладжаны ў Доме мастакоў у Празе 29 лістапада 1960 г. з выпадку 60-годдзя ад дня нараджэння і 20-ці год мастацкай дзейнасці Забэйды ў Чэхаславакіі. Юбіляр выканалаў творы кампазітараў А.Скарлетті, Ф. Г.Гендэля, Л.В.Бетховена, Фр.Шуберта, Ф.Шапэна, С.Рахманіна, Р.Пукста, Ф.Харына, В.Мартіну, В.Трояна, Ф.Брожа (прысвечены спеваку) Я.Сэйдэля, В.Добіяша, Я.Капра, І.Гурніка, народныя песні ў апрацоўцы кампазітараў Генгельвельда – чарнагорская, М. дэ Фалля – іспанская, В.Волковая – руская, А.Гнатышына – украінская, К.Галкоўскага – “Ці ня дудка мая” – беларуская (прысвеченая спеваку), В.Іваннікова – польская, Л.Яначэка – мараўская, Я.Інджыха – чэшская (дъёве песні). Усе народныя песні выкананы ў мове арыгіналу.

З канцэртаў 1961 г. успомнім пра канцэрт калектывуны, названы Вясняным, наладжаным у сувязі з 40-вой гадавінай камуністычнай партыі Чэхаславакіі. Яго арганізаваў Цэнтральны культурны дом лучнасці 28 мая ў Празе. На ім спявак выканалаў успамінаныя ўжо намі Пяць песень Шостаковіча на слова Далматоўскага, па адной песні кампазітараў Добіяша, Капра, Гурніка і чарод песень славянскіх народаў.

З рэпрэзэнтатыўных канцэртаў 1962 года адзначым такія. Зборны канцэрт “VIII агляд Чэхаславацкага канцэртнага майстэрства”. Адбыўся ў Празе, у Доме мастакоў 14 красавіка. На ім выступалі найвыдатнейшыя майстры музыкі і спеву, яны ж таксама і выдатныя педагогі, у гэткіх галінах: саліст-флейтыст Ольдржых Славічак, камерны музыкант, ад 1948 г. прафэсар у Брне, а пазней і на ІАМУ, Богуш Геран – носьбіт університета за найлепшыя працы, доўгагоддзі канцэртны майстрап-віяланчаліст пражскага радыё, прафэсар пражскай кансерваторыі, ад 1961-1962 г г. – парапрафэсар Яначкавай акадэміі музычнага мастацтва у Вене. У Маскве выдана ягоная кніга “Основы этюда

на виолончели”; доктар Ольдржых Крэдба – піяніст і цымбаліст, ён жа і тэарэтык інструментальнай музыкі, напісаў чарод выдатных прац, прафэсар пражскай кансерваторыі. Карл Шроўбэк – належыць да першакласных артыстаў, канцэртны майстра чэшскай філармоніі. Часта выступае салістам, а таксама і дырыжорам пражскага радыё. Сімфаніст-інструменталіст. Славу атрымалі ягоныя канцэртныя турнэ заграніцу. Ян Эрмль – акампаніятар-піяніст, ад 1938 г. – піяніст брноўскага радыё, прафесар фортэпіяннай музыкі на ЙАМУ. Праславіўся сваімі гастрольнымі загранічнымі падарожкамі, між іншымі ў Манголію і Кітай. Вось з такімі выдатнымі майстрамі выступаў і наш спявак на гэтым канцэрце. Ён выкананы Пяць песень оп. 98 Д.Шостаковіча на слова Долматоўскага.

Дзеля ўшанавання Міжнароднага дня жанчын 11 сакавака адбыўся ў Празе вялікі зборны канцэрт, на якім побач з іншымі выдатнымі спевакамі выступіў з цікавай праграмай і беларускі спявак. Ён выкананы чарод песняў адзінаццаці кампазітараў: Г.Гіордані, Б.Сметаны, А.Дворжака, З.Фібіха, Д.Шостаковіча, Р.Пукста, Д.Кабалеўскага, Я.Станіслава, Я.Добіяша, Я.Гурніка.

З наступных гадоў вялікай ўвагі заслугоўвае вялікі канцэрт песні на Вечары сучаснай беларускай літаратуры 13.IV.1966 г. у Доме ЧСП (Чэшскага Саюза Пісьменнікаў) у Празе. У праграме вечара:

1. Агляд сучаснай беларускай літаратуры -- дакладчык Вацлаў Жыдліцкі, прафесар Карлавага ўніверсітэта,

2. Канцэрт беларускай песні ў выкананні Забэйды. Адрыўкі з паэзіі Янкі Непачаловіча і Эдзі Агняцветаў рэчытавала Людміла Дурчакова-Феркова, адрыўкі з твораў В.Быкава і І.Шамякіна чыталі Тэрэса Шаблова і Юры Сарваш. Канцэрт песні складаўся з дзявёх частак:

I. Песні на слова беларускіх паэтаў: 1. М.Аладаў – “Сасонка” сл. Я.Купалы, 2. М.Аладаў – “Лета” – на слова Я.Купалы, 3. А.Туранкоў – “Вечар” – сл. А.Гурло, 4. П.Падкавыраў – “Ходзіць дзеёўка па ваду” – сл. А.Русака, 5. А. паскі “Ноч” – сл. М.Багдановіча, 6. М.Чуркін – “Ты прыйдзі” – сл. Я.Купалы, 7. А.Багатыроў – “Пад цёмным ляском” – сл. П.Глебкі, 8. К.Галкоўскі – “Ці грэх цябе любіць” – сл. Зм.Бядулі, 9. М.Забэйда – “Ціха, так ціха” – сл. М.Танка, 10. Р.Пукст – “Любы мой, прыйдзі” – сл. М.Машары, 11. А.Туранкоў – “Маладыя гады” – сл. М.Багдановіча, 12. А.Туранкоў – “Летам за парканам” – сл. М.Танка.

II. Народныя песні: 1. А.Туранкоў – “Ай, мама, мама, чаго я плачу”, 2. А.Грэчанінаў – “Ляціць сарока”, 3.А.Пэк – “Ды ўжо сонейка за горы заходзіць” (запіс М. Забэйды), 4. К.Галкоўскі – “Кукавала зязюленька” (прысвечана М.Забэйдзе), 5. А.Грэчанінаў – “Шчука ў моры”, 6. А.Пэк – “Зялёны дубочак” (Запіс М.Забэйды), 7. М.Шчаглоў – “Ох, арол, арол”, 8. К.Галкоўскі – “Цераз сад-вінаград” (прысвечана Забэйдзе), 9. А.Грэчанінаў – “Ой рана, куры запелі” (беларуская калядка), 10. А.Туранкоў – “Калыханка”, 11. К.Галкоўскі – “Ці ня дудка мая”, 12. А.Туранкоў – “Ляўоніха”.

Як бачым з праграмы Вечара, ён – нязвычайная падзея ў культурным жыцці братнай Чэхаславакіі, адначасна з'яўляючыся яркім сведчаннем садружніцтва і супрацоўніцтва творчых сіл чэхаславацкага і беларускага народаў. Дадамо, што Прага ў сваёй даўгавечнай гісторыі, і ад часоў славутага Скарэны да нашых дзён, наўрад ці чула такое багацце індывідуальнага і народнага беларускага музычна-песеннага і літаратурнага мастацтва ў перадачы нашага спевака і іншых удзельнікаў вечара.

Адзначым таксама з вялікім празніннем заслуг Забэйды і той факт, што спявак выступаў не як па запрашэнні вылучаным выканануцам багатай на рэдкасць праграмы канцэртаў беларускай песні, але ён быў душой Вечара, яго ініцыяタрам і арганізатарам

у супрацоўніцтве з чэшскай творчай інтэлігэнцыяй.

З іншых канцэртаў нашага спевака апошняга дзесяцігодзя і пачатку бягучага дзесяцігодзя адзначым юбілейны з выпадку 65-цігоддзя ад дня нарадзін спевака і персанальны канцэрт на курорце Лугачовіцы ў ліпені месяцы 1971 г. На жаль, праграмы канцэртаў я не маю. Маю толькі ў сувязі з юбілейным канцэртам напісаны абагульняючы, вельмі цікавы артыкул пяра выдатнага чэшскага кампазітара і дырыжора д-ра Рудольфа Фікрле, а таксама копію пісьма-рэцензіі дра Індржыха Вольфа на канцэрт у Лугачовіцах. Гэтых двух аўтараў водгукі на канцэрты Забэйды падаю на іншым месцы майго “доўгага” артыкулу.

Хіба не варта далей падаваць рэпертуар Забэйдовых канцэртаў, якія ён меў ў Чэхаславакіі за ўвесь перыяд і ў апошнім дзесяцігоддзі ў асобнасці. Канцэртаў было многа і гастрольных і па месцы жыхарства спевака (пражскіх), аднак, колікі іх было дакладна мне няведама. Спявак не падаў мне ліку. Шкада. Адзначым, што рэпертуар канцэртаў паступова пашыраўся ў географічных адносінах, у ім выдатнае месца займаюць творы савецкіх кампазітараў, у тым ліку і беларускіх. Больш таго, аўтары твораў, кампазітары, пераходзяць межы эўрапейскага кантыненту і такім чынам канцэрты Забэйдавы набіраюць сапраўды інтэрнацыянальныя характеристы. Відаць гэта і з таго, што спявак выконвае песні аж у 17 мовах, пры гэтым у мове арыгіналу песень.

Цікава тут адзначыць здзіўляючу актыўнасць спевака, міма пажылога ўзросту. Летась яму споўнілася 70 год, сёлета – 71. А ён яшчэ выступае з поспехам на канцэртах. Іншыя спевакі на 10, а нават на 20 год раней ад яго спыняюць сваю мастацкую дзейнасць, выходзяць, зразумела, па сваёй волі “у адстаўку”. Забэйда не даў сабе “адстаўкі”... Сапраўды, дзівосная наша родная зямля – Беларусь, якая абдарыла спевака магутнымі патэнцыяльнымі сіламі, фізія-бялагічнымі асаблівасцямі, ускарміла сваімі жыццядайнымі і творчымі сокамі, сваімі “генамі-хромосомамі” многіх выдатных людзей нашага багаслаўленага краю, у тым ліку і славнага Забэйду.

Не забывайма і таго, што жыццёвы шлях спевака пакутны: нарадзіўся ў беднай, сапраўды пралетарскай сям'і, жыў у кепскіх няспрыяльных матэрыяльных умовах, нярэз заглядаў смерці ў очы (прыгадаем тут, дарэчы кантузію, атрыманую ў варшаўскім пекле ў 1939 г., арышт, кайданкі, допыты ў гестапо ў Празе, калецтва, атрыманае ў аўтамабільнай аварыі і пазнейшым часе, з даўніх часоў хвароба сэрца, урэшце перажытыя два інфаркты) – усё гэта, зразумела, аслабіла арганізм спевака, але, як сказана вышэй, гэты арганізм з сильнымі патэнцыяльнымі бялагічнымі свомасцямі не паддаецца бялагічнай смерці, утрымлівае спевака-мастака на гарызонтах музыкі і песні да апошняга часу дзейсным, актыўным. Відавочна, дазваныя пакуты, цярпенні і матэрыяльнага і духоўнага характеристу – загартавалі спевака. Не гавару тут аб ролі ў Забэйды разумнага самакіравання сабой, аб дысцыпліне духа, пра культуру і гігіену жыцця і быту... Сапраўды ЭГЭСТАС АРТІС ДОЦЭТ.

ВОДГУКІ Ў ПРЭСЕ, АПУБЛІКАВАНЫЯ И НЕАПУБЛІКАВАНЫЯ...

Я ўжо гаварыў на бачынах 25-26 пра водгукі ў чэшскай прэсе на канцэрты Забэйды ў Чэхаславакіі. Нават цыціраваў адзін з іх, надрукаваны ў часопісе “Народні стршэд” у каstryчніку 1940 г. Водгукі, як правіла, пахвальныя. З радасным пачуццём іх чытаеш. Пераважна змешчаны яны ў фаховых органах чэхаславацкіх кампазітараў:

“Гудэбні разгледы” (1954, 1956, 1958, 1961 гадах), таксама ў “Пржэглідка концэртніго умені” – у гадах 1956, 1957, 1062. Як бачым, гэтыя водгукі адносяцца да канцэртаў, арганізаваных да 1962 года. Прызнаюся, што вельмі прыемна мне іх чытаць. Яны праўдзіва харктарызујуць спевака, яго мастацкую дзеінасць. Напісаны на высокім інтэлектуальнym узроўні, граматна, кампетэнтна. Вось некаторыя з іх:

Орган чэхаславацкіх кампаўзітараў “Гудэбні разгледы” (“Музычныя агляды”) у № 5 з 1958 г. піша пра адзін з пражскіх канцэртаў Забэйды: *“Mixася Забэйда ўмее спяваць песні лепш, чым аграмадная большасць тых, хто ў нас на працыгу года за гэта бярэцца. Забэйдава інтэрпрэтацыя мае выражэнне і меру, ачараванне і смак, і ўсё гэта ў згодзе, якая між іншымі канцэртнымі спевакамі бывае даволі рэдкая. Забэйда, апрача таго, умее многа з спявацкага рамяства. Я зусім не дзівіуся, – піша крытык, – што яго (Забэйду) прыйшло паслухаваць столькі спевакоў, хутчэй дзіўлюся таму, што Забэйда ня вучыць канцэртнага спеву ў кансерваторыі. Забэйда ёсць сапраўдным майстрам у галіне песні ў народным тоне, асабліва рускіх і славянскіх наогул…”*

Вельмі пахвалыны водгук на юбілейны канцэрт Забэйды з 1960 г. (Юбілей 30-цігадовай мастацкай дзеінасці спевака) даў чэшскі кампаўзітар Францішак Брож, а таксама – з выпадку юбілею 60-цігоддзя ад дня нарадзін і 20 год спявацкай дзеінасці Забэйды ў Чэхаславаччыне – дырэктар народнага тэатра Карл Недбал.

На 48-ай сторонцы гэтай маёй манографіі я ўспамінаў ужо пра баагульняющую харктарыстыку дзеінасці нашага спевака дра Рудольфа Фікрле. Ягоны артыкул надрукаваны ў беластоцкай беларускай газэце *“Ніва”*. Напісаны з выпадку 65-цігоддзя ад нарадзін Забэйды. Цікавы гэты артыкул падаю поўнасцю, перапісваючы яго з *“Нівы”*:

“ВАКАЛЬНАЕ МАЙСТЭРСТВА МИХАСЯ ЗАБЭЙДЫ.”

Цяжка даць канчатковую харктарыстыку артыста, які яшчэ прадоўжвае свой творчы шлях. Невядома, што ён можа нам яшчэ паказаць. Асабліва ў спевакоў мы сустракаем вялікія цяжкасці, таму што няма інструмента больш тонкага і больш паддаючагася зневажлівым, чым чалавечы голос. Толькі нямногім дадзена захаваць на працыгу доўгіх гадоў свежасць, бляск, афарбоўку, гучнасць голасу.

Вакальнае майстэрства Mixася Забэйды мы ня можам ахарактарызаваць у некалькіх фразах. Трэба было – усебаковы разбор, каб атрымаць суцэльны, праўдзівы, маляўніча-выразны партрэт артыста.

У кожнага вялікага артыста дапускаецца тэхнічная суверэннасць валодання голасам. Тэхніка-падстава, шлях, без якога нельга дабіцца дасканальнага, поўнага вакальнага выканання. Зразумела, што тэхнічная суверэннасць Забэйды, выдатнага і вопытнага спевака, без усялякага сумнення, і таму звернем увагу на дыкцыю, музыкальнасць і багацтва праграмы – ўсё тое, што неабходна для беззаганнай інтэрпрэтацыі і што дадзена далёка не кожнаму спеваку. Дыкцыя Забэйды незвычайна дакладная. Ён шчасліва спалучае кантылену з выразнасцю слова. У спевакоў, якія строяць сваю артыстычную інтэрпрэтацыю на Бэль канто, мы часта сустракаем аднабаковае захапленне прыгажосцю меладычных фраз, пры чым зразумеласць і выразнасць слова застаецца без увагі. Забэйда, які спачатку свайго пеўчага шляху з'яўляеца прадстаўніком Бэль канто, прысыціў усе свае сілы і здольнасці прыгажосці гука. Ён заўсёды быў паслядоўнікам свежай, лъючайся і прыгожа нарастаючай кантылены. Але ён не абмяжоўваецца адным Бэль канто. Гэтую лінію Забэйда заўсёды вёў да канца, на якой

мове ён не спяваў бы. Гэтая надзвычайная якасць добра і тым, што Забэйда, які ведае некалькі моў, заўсёды падыходзіць да тэксту з боку музыкальнасці мовы, на якой ён спявае. Ён адасаблівае меладычнае цячэнне, музыкальнасць слова і цэлых фраз, яе знешні і ўнутраны рымт. Меладычная лінія, выразнасць якой заўсёды знаходзіцца ў поўнай згоднасці з намерам аўтара, не можа быць аслаблена якасцю дэкламацыі.

Канстантай вакальнага майстэрства Забэйды з'яўляецца стыльнасць спевака. Багацце выяўлення, паказу, якое выцякае з ведання стылю кампазітараў і нацыянальнай культуры, адлюстроўваецца ў стыльнасці інтэрпрэтацыі Забэйды. Ён умее вельмі чула і тонка разбірацца ў музыкальных эпохах, стылях і паасобных аўтарах, ён ведае тыповыя для кожнага з іх творчыя рысы і сваім майстэрствам дае ўласцівыя ім харкітар і сапраўдную форму. Ён ахоплівае музыку ўсёй сілай сваёй гарачай натуры, а музыка, у сваю чаргу, ахутвае яго сваім нябачанымі сеткамі, паглынае яго і нясе ў свае непранікальныя глыбіні. Так узімае выключнае зліццё музыкі і артыста, зліццё, якое знешне праяўляецца ў пакараючай артыстычнай інтэрпрэтацыі.

Забэйда ніколі не стараецца аблегчыць сабе свае выступленні. Ён не гнаўся за папулярызацыяй сваёй міты, за маментальнымі поспехамі або таннымі эфектамі. Ён заўсёды ставіў перад сабой вялікія заданні. Чым больш яны былі цяжкімі, з тым большым натхненнем, энергіяй і запалам ён браўся да іх – якасць, уласцівая толькі вялікім артыстам. Працу ён вёў заўсёды ўсебакова, не забываючы ні найменшых деталяў.

Рэпертуар Забэйды амаль бязмежны. Ён уключае вакальную літаратуру шматлікіх нацыянальных культур ад мастацкіх кампазіцый да народнай песні. Дзякуючы яму мы маём магчымасць знёманіца з майстэрствам песні не толькі ўсіх славянскіх народаў, але таксама з песнямі паўночных і раманскіх народаў.

Др. Рудольф Фікрле".

Ад сваіх слухачоў (незнаймых) спявак атрымлівае шмат пісьмаў, выказываючых прызнанне для завіднага незвычайнага таленту. Аўтары іх – людзі розных професій, без музычнай адукцыі, але з высока развітым эстэтычным густам. Змест іх пісьмаў поўнасцю пацвярдждае думкі і ацэнку фаховых музычных крытыкаў і рэцензентаў канцэртных выступленняў нашага спевака.

Пражскі жыхар Владыслав Марцінец вось што пісаў Забэйдзе ў 1960 г.:

"ПАВАЖАНАМУ МАЙСТРУ МІХАЛУ ЗАБЭЙДЗЕ. ДАРАГІ МАЭСТРО,

Сапраўды не ведаю, як змог бы Вам падзякаўць за цудоўны Ваш вечар песні ў першых днях гэтай вясны (1960 года – дап. Я.Ш.). Як адзін з Вашых натхнёных слухачоў, чуюся нязмерным даўжніком за столькі красы і радасці, якімі Вы нас усіх так шчодра абдарылі. За дойгія дзесяцігоддзі Вашай мастацкай дзейнасці пры нашай народнай уладзе, сталіся нам Вашыя спіявацкія вечары незабытнымі святамі, на якіх мы перажывам узвышанае ачараванне і заўсёды зноў радасна здзіўлены Вашай незвычайнай творчай свежасцю, хвіліны шчаслівага ўзрушання, якімі так асабліва, непаўтаральна адрозніваюцца Вашыя выступленні ад канцэртаў іншых спевакоў. Думаю аб той спецыфічнасці, якая наўрад ці знойдзе падабенства ў цэлым свеце, Вашага выканання народных песен іншых народаў – перадусім славянскіх у арыгінальным гучанні.

Характар народу дасканальная пазнаём з песняй лірыкі, якую (народ) стварыў і ўзяў да сваёй культурнай традыцыі, каб наследаваў яе з пакалення ў пакаленне. Народная песня ёсць сапраўдным люстэркам духоўнага жыцця народа. Паходжанне яе лірыкі – слайнае і меладычнае знаходзіцца ў самой сутнасці душы чалавека. А якраз

у Вашым недасягальным, так шчыра перажытым выкананні выяўляюца істотныя часткі кожнай песні...

Не з'яўляюся спецыялістам ні філалагічным, ні спявакім, перажываю музыку, яе радасці і смуткі як чалавек самы просты. Таму перамагающую красу і захапляюча ачараванне Вашых песень магу выказаць толькі так: тыя цудоўныя музычныя вершы-пэмы перажывае, адчувае і творыце шляхотным духам і гарачым сэрцам мастак, чала каторага дакрануўся геній.

Ад шчырай душы жадаю Вам, дарагі Маэстро, яшчэ многа-многа прыгожых і шчаслівых вёснаў, аб якіх горача спяваеце.

Удзячны, захапленнем Вам адданы.

(Подпіс).

Падаем з чаргі водгук д-ра Індржыха Вольфа на канцэрт Забэйды на курорце Лугачовіцы у ліпені месяцы 1971 г. Пераклад з чэшскага.

Гэты водгук з'яўляецца зместам пісьма д-ра Вольфа да Забэйды.

“Маэстру Міхаілу Забэйдзе. Прага 2, Польска 12.”

Паважаны Маэстро, магчыма, што мае слова пакажуцца Вам лішнімі, таму што аб кожнай мастацкай інтэрпрэтацыі можна судзіць па апладысментах. Але яны могуць быць толькі фармальнымі, праста хлопаннем дзялія ветлівасці альбо могуць нарадзіцца праста з сэрца, і тады яны з'яўляюцца выразам непадробленага захаплення і ачаравання. І гэта апошняе было на Вашым канцэрце. Сваім выкананнем Вы захапілі слухачоў да такой ступені, што праяўленае імі поўнае разуменне і зліццё з Вамі сведчыла аб адзінстве сэрца і духа спевака і слухачоў.

У Вашых песнях сапраўды ня было аніводнага глухога месца, аніводнага намёка на пафас альбо позу. Наадварот, гэта была найвышэйшая канцэнтрацыя пачуцця і мыслі, якія выплываюць з самых глыбінь чалавечай душы. А як дакладна Вы выказалі і падкрэсліў стыль асобных песняў, як у іх адбіліся час і месца іх з'яўлення. У Джыордані, Кальдары, напрыклад, слухач мог пачуццёва ўяўіць над собой блакіт пайднёвага неба, сонца італьянскіх гор, шум мора і спецыфічную ментальнасць цудоўнага пайднёвага народа, у Шуберта – кволую, чаруючую гульлівасць і пяяучасць венскай атмасферы, у Бетховена – філасофскую, бязмежную глыбіню (наватарскі зонд у глыбіню чалавечага быцця).

Нягледзячы на тое, што Вы спявалі песні ў арыгінале, я ўпэўнены, што для ўспрымальнага слухача, які ня ведаў той ці іншай мовы, у Вашай інтэрпрэтацыі было ўсё зразумела, бо тут гаварыла Ваша сэрца сваёй непасрэднай міжнароднай мовай.

А якія цікавыя былі песні з творчасці нашых сучасных кампазітараў! Як Вы змаглі ад старых часоў класічнай песні перанесцесь да самай сучаснай сучаснасці і дакладна выказаць яе спецыфічнасць і новы дух чалавечага быцця, пачуццяў, імкненняў і надзеі.

Адным словам, гэта быў незабыўны вечар у чароўных абставінах курорта Лугачовіцы. Ён будзе доўга жыць у памяці ўсіх слухачоў.

Др. Індржых Волф. Прага. Жіжков, Коневова 16.

У Лугачовіцах, 10 ліпеня 1971 г.”

Зразумела, нам радасна, прыемна чытаць такія хвалюочыя, рачовыя, адна-часова паэтыцкія рэцэнзіі і водгукі чэшскіх крытыкаў і слухачоў канцэртаў нашага спевака, патрыёта, вернага сына беларускага працоўнага народу. Напаўняюць яны нас пачуццём нацыянальнай годнасці і гордасці і адначасова пачуццём глыбокай удзячнасці для самога спевака, для слайнага Забэйды. Годна, дастойна, прыгожа

рэпрэзэнтуе ён на загранічным форуме і беларускую песеннную культуру і, сказаць трэба, што там, у брацкай Чэхаславакіі, Беларусь. А яна ж, як кажа народны паэт Я. Купала, “з мужыкоў”, а як выйшла ў людзі. Беларусь, рэпрэзэнтаваная ейным добрым сынам – Міхасём Забэйдам Суміцкім.

ГАСТРОЛІ Ў БЕЛАРУСЬ І ПОЛЬШЧУ.

… Забэйда ў 1963 годзе ў май месяцы па запрашэнні Міністэрства культуры БССР прыязджале на гастролі ў Беларусь, у родны край, любы і дарагі ягонаму пальміяну сэрцу. Тут, у роднай Беларусі, выступае з канцэртамі песняў: трывалісці канцэрты адбыліся ў Мінску, па адным у Гродне, Ваўкавыску, Слонімі, Лідзе, Баранавічах, Віцебску, Магілёве, Гомелі – усяго 11 канцэртаў. Спявалі песні ў 10-цёх мовах: італьянскай, нямецкай, іспанскай, англійскай, чэшскай, славацкай, рускай, польскай, украінскай, а найбольш – на беларускай. На жаль, міністэрства культуры БССР, а дакладней беларуская філармонія, якая афіцыйна фармавала і арганізавала канцэрты Забэйды, не паруцілася нават надрукаваць праграмы канцэртаў. Так што па віні гэтага міністэрства нашыя нашчадкі ня знайдуць і следу ў бібліографічных выданнях БССР пра Забэйдавы канцэрты ў Беларусі.

Усе канцэрты, як правіла, прайшлі з поспехам і атрымалі высокую ацэнку ў беларускім савецкім друку. Газета “Літаратура і мастацтва” надрукавала шырокую рэцензію на канцэрты пад заг. “З вялікім посьпехам”.

Спявак прабыў у Беларусі кароткі час – ад 11-га мая па 4-га чэрвеня 1963 г. Гастролі ў Беларусі зрабілі на спевака вялікае ўражанне. Пасля павароту ў Прагу Забэйда добрым словам успамінае пра іх. У пісьме да маёй сястры Марыі Язэпаўны Шутовіч (пісьмо ад 31.10.63 г.) ён адзначае: “Я ўспамінаю аб канцэртах на Радзіме. Гэта падарожжа дало мне столькі ўражанняў, сколькі не кожнаму ў жыцці дастаецца. Столькі цяпла, шчырасці і сардэчнасці пры спатканнях з суайчыннікамі і сябрамі. Усюды сустракалі як блізкага, роднага і дарагога чалавека. Сапраўды можна сказаць, што я шчаслівы, што дажыў да гэтакіх хэлпін. І дагэтуль дасылаюць прыгожыя-пригожыя пісьмы ўсе тыя, хто шчыра любіць нашу песню. Зразумела, не ўсе яе любяць. І цяпер ёсць людзі, для каторых яна, наша песня, як і наша мова, астaeцца мужыцкай. Але змяніліся абставіны, бо сам урад стараеца аб развіцці народных (нацыянальных) культур. І цi каму падабаеца, цi не, а наша песня і наша мова, і ўзвес наш народ займаюць “свой пачэсны пасад між народамі” (Янка Купала)”.

Спявак сваімі гастролямі ў Беларусь здабыў многа сімпатыкаў і паклоннікаў свайго таленту. Яны пішуць яму, як назначае ён сам, прыгожыя пісьмы, і ня толькі пісьмы, але высылаюць яму і кветкі з роднага краю і мёд з іх для падтрымання здароўя... Незабыўныя ўражанні пакінулі ў іх Забэйдавы канцэрты ў Мінску. Нехта Л.М. пісьмом ад 17.08.71 г. піша спеваку:

“Успаміналіся Вашы гастролі на Беларусі ў 1963 годзе, выступленне ў Мінскай кансерваторыі, калі ўпершыні меў шчасце слухаць спевы, якія чаравалі людзей сапраўдным мастацтвам, нясучы ім радасць і хараство, будзячы ў іх добрыя пачуцці, захапляючы меладычнай красой. Пашчаслівіла пачуць песні свайго народа, якія дзяякуючы Вам яшчэ ў давенныя гады выйшлі на сусветную эстраду...”

Шкада, што гастролі спевака ў Беларусі ў 1963 годзе былі першымі і, здаецца, апошнімі. Спявак спадзяваўся і горача жадаў гастроліраваць у Беларусі найчасцей... ён надзеяўся часцей наведваць Беларусь, каб выкарыстаць ягоныя мастацкія багаж

дзеля ўзбагачэння песеннай культуры на-
шага народу, больш таго – спявак рыхтаваў
новы рэпертуар песні для запісу іх на
грампласцінкі ў сваёй Беларускай савецкай
рэспубліцы. На жаль, гэта не сталася...

На запрашэнне Галоўнай управы
Беларускага Грамадска-культурнага Таварыства ў Беластоку і з дазволу Міністэрства
культуры Польскай Народнай Рэспублікі,
Забэйда ў каstryчніку месяцы 1965 года
наведвае Польшчу, выступае з канцэртамі
песні ў беларускіх асяродках Беласточчыны.
Спявак даў тут 8 канцэртаў: па аднаму
у Міхалове, Беластоку, Гарадку, Саколцы,
Гайнавуцы, Мілейчыцах і два ў Беластоку.

Беларуская газета "Ніва" ў Беластоку
высока ацаніла спявакую дзеянасць За-
бэйды на Беласточчыне. "Беларускі каляндар" за 1966 год таксама змяшчае цікавыя
інфармацыі пра канцэрты Забэйды на Беласточчыне (стар.135-137):

"Беларускі спявак 24 каstryчніка таго ж года ўдзельнічаў у пленарным пасед-
жанні Галоўнага праўлення БГКТ, прасвечаным падрыхтоўцы да V з'езда Таварыства,
займаючы пачэснае месца ў прэзідымуме пленума. З гэтага календана даведаемся,
што спявак наспяваяў на грампласцінку 11 беларускіх песні: 1. А.Туранкова "Ай, мама,
мама, чаго я плачу", 2. А.Грэчанінава "Ой, рана, рана куры запелі", 3. С.Казуры "Чы-
рвоная калінанка", 4. А.Грэчанінава "Конь бяжыць, зямля дрыжыць", 5. К.Галкоўскага
"Ой, дожджык ідзе", 6. А.Туранкова "Рабіна", 7. К.Галкоўскага "Кукавала зязюля", 8.
А.Пэка "Калыханка", 9. М.Карасёва "Хлопец пашаньку пахае", 10. С.Казуры "Малады
дубочак", 11. А.Грэчанінава "Шчука-рыба ў моры".

Забэйда выканала пералічаныя песні ў суправаджэнні ведамага ў Польшчы ар-
кестра мандаліністаў Эдуарда Цюкшы. У 1968 г. выдавецтва Беларускага Таварыства
выдала пласцінку тыражом у 5 тысячай экзэмпляраў. Назоў грампласцінкі "Беларускія
народныя песні".

Газета "Ніва" ад 09.11.69 г. піша: "Грампласцінка... была зроблена з падвойнай
думкай: першая, каб запісаць найпрыгажэйшыя беларускія народныя песні ў непаў-
торным выкананні саліста і знаўцы гэтых песні М. Забэйды-Суміцкага. Другая думка
такая, каб падараўваць слухачу і любіцелю народных песень гэтыя песні для памяці і як
найлепшага выкарыстання... Песні выконваюцца на добрай беларускай мове, аддае
добра спецыфіку беларускай народнай песні, як дух, яе дасціпнасць, фантазію, сум і
радасць, чаканне і сустрэчы. Грампласцінка прадстаўляе сабой вялікую цікавасць з
навуковага боку, як аргінальны запіс знікаючай народнай культуры.... Грампласцінка
"Беларускія народныя песні" выдадзена прыгожа, калярова: чырвона-зялёныя літары
напісаны на кавовым фоне канверта, з левага боку беларускі народны арнамент..."

Польскае радыё карыстае з грампласцінкі. 4-га снежня 1966 г. у першай праграме
яно перадавала канцэрт аркестра мандаліністаў Э.Цюкшы. На хваліх эфіру прагучалі і
беларускія песні ў выкананні Забэйды ў суправаджэнні аркестра мандаліністаў Цюкшы
з запісу на грампласцінку.

*М. Забэйда-Суміцкі сядро
беларускіх школьнікаў*

Беласточчыны.

ЯШЧЭ ПРА КАНЦЭРТЫ. ПЕДАГАГІЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ. БЫТАВЫЯ ЎМОВЫ ЖЫЩЦЯ СПЕВАКА.

Раней было сказана, што пражскі перыяд дзейнасці спевака быў найбольш плённы, інтэнсіўны. Сведчаць аб гэтым сотні Забэйдавых канцэртных выступленняў у шматлікіх гарадах, мястечках Чэхаславацкай рэспублікі, а таксама шматлікія выступленні Забэйды ў пражскім радыё. Найчасцей спявак выступаў з канцэртамі ў гарадах Прага, Брно, Пільзень, Оломоуц, Браціслава, на курортах Карлавы Вары, Мар'янскія Лазні, Францішкавы Лазні, Лугачовіцы, Тэпліц і інш. Канцэрты, як заўсёды, прыходзілі з вялікім поспехам і атрымлівалі высокую ацэнку ў слухачаў і ў прафесійнай крытыцы.

Побач з канцэртнай дзейнасцю спявак плённа працаўваў у галіне педагогічнай, даючы лекцыі спеву і музыкі моладзі рознага ўзросту і асветнага цэнзу. Вучняў у Забэйды было многа, так пачаткоўцаў, як і тых, што закончылі кансерваторыі ці музычныя аkadэміі. Гадунцы Забэйдавай школы – калі так можна сказаць – сяняння плённа працујуць салістамі ў першарадных тэатрах рэспублікі, а ў загранічных турнэ вытрымліваюць канкурэнцыю ў спаборніцтве з іншымі выдатнымі артыстамі спеву. Некаторыя з іх таксама працујуць педагогамі ў рознага тыпу навучальных установах рэспублікі.

Назавём некаторых з Забэйдавых гадунцаў: Маржык Іан, Карпішак М., Коchy B., Марова Л. – спываюць у нацыянальным тэатры (Народні Дзівадло), Юзкава Ітка – салістка опернага тэатра ў Пільзне, Ульманава Л. – Усти над Лабаў, Кельнарава Ірэна, Опава, Вонашак К. – спявает на камернай эстрадзе і вучыць у музычнай народнай школе, Гаўдлова Л. – спявает і вучыць у музычнай аkadэміі (драматычнае аддзяленне) у Празе, Прахазка Ст. – спявает ў лёгкім жанры.

Беларускі спявак займае ў культурны жыцці Чэхаславацкай рэспублікі заслужанае віднае месца. Яго, як выдатнага спевака-прафесіонала, выбіраюць у члены журы на аглядах канцэртнага мастацтва Чэхаславакіі. Трэба ведаць, што ў саставу журы выбіраюцца толькі чатыры спевакі высокай кваліфікацыі з усёй рэспублікі. Забэйда быў два разы старшынёй камісіі цэнтральнага круга рэспубліканскага агляду народнай творчасці па сольным спеве.

Забэйда з'яўляецца ад 1954 года членам секцыі канцэртных мастакоў Саюза чэхаславацкіх кампаўніяў.

Мастацкая і грамадская дзейнасць нашага спевака высока ацэнена ў Чэхаславацкіі. Беспасрэдна на канцэртах яму слухачы выказваюць падзялі і прызнанне для яго за віднае таленту, па канцэртах прысылаюць яму пісъмы з словамі ўдзячнасці і прызнання вялікіх заслуг у мастацкім і культурным жыцці рэспублікі. Такія непасрэдныя выказванні ўдзячнасці з боку слухачоў спявак лічыць галоўнай узнагародай для яго. Узнагародай іншай катэгорыі для спевака з'яўляюцца прэміі і падзялі чэшскага Музычнага фонду за сістэматычнае і майстэрскае выкананне песен сучасных чэшскіх кампаўніяў. Такіх узнагародаў у форме прэмій спявак атрымаў аж дзесяць. Асобную ўзнагароду спявак дастаў ад Музычнага фонду з нагоды юбілею 70-цігоддзя ад дня нарадзін яго. Апроч таго, за канцэртную дзейнасць у курорце Лугачовіцы спявак дастаў медаль.

Забэйда часта выступаў з канцэртамі бясплатна, так сказаць, на чиста грамадскіх пачатках. Тут для яго няма канкурэнцыі. За такія выступленні атрымліваў ад удзячных слухачоў шмат падзялі, выказанных непасрэдна на канцэртах, альбо пасрэдна – у пісъмах да яго. Спецыяльныя пісъмы з падзялкамі, між іншымі, спявак атрымліваў ад Саюза чэхаславацкага-савецкага дружбы, ад Саюза чэхаславацкага-польскай дружбы, ад Камітэта савецкіх грамадзян, ад Міністэрства школ і культуры Чэхаславакіі, ад розных

школ і інших установ асветы і культуры.

А вось два пісьмы-падзякі, якіх тэксты дазволю тут працытаваць.

Адно пісьмо з 1969 г. ад выдатнага чэшскага музыкаведа, крытыка, кампазітара, дырыжора, ведамага ўжо нам дра Рудольфа Фікрле, другое пісьмо ад Саюза чэхаславацкіх кампазітараў з мая месяца 1970 г., пісаное з выпадку 70-цігадовага юбілею М.Забэйды.

Пісьмо перша.

Майстру Забэйдзе. Прага 9 мая 1969 г.

Слаўны Маэстра!

Я нязвычайна Вам ўдзячны за вашу самаахвярасць, жаданне і ўвагу, якія праявілі ў адносінах да маёй сціплай асобы.

А што Вашае спявацкае майстэрства знайшло ў слухачоў такі высокі водгук, а многія шкадуюць, што не давялося ім пачуць Вас, аб гэтым не варта і гаварыць. За ўсё сваё жыццё чуў я вялікую колькасць спеваў, з прыемнасцю і цікавасцю на-ведваў вакальныя вечары, бо ж яны мне найбольш давалі. У Вашай інтарпрэтациі песьні найбольш поўна і глыбока выяўлены самы інтывмы, самы патаемны замысел кампазітара. Дык жа поўнасцю асягнуць у гэтым жанры мастака-творцу з'яўляецца найвялікшым мастацтвам.

Многа год я знаёмы з Вамі і меўмагчымасць рабіць парадунанні. Мала хто з спевакоў углыбляюца ў самыя патайныя замыслы кампазітара. Тоэ, што Вы даказалі, ёсць агулам нешта нязвычайнае. У Вашым выкананні гучыць душа творцы, Вы патрапіце распаліць агонь, якім ахоплен кампазітар падчас творчай працы.

За ўсё гэта і за Вашу прыязнь і ветлівасць прыміце маю найсардэчнейшую падзяку.

З глыбокай пашанай адданы! Др. Р.Фікрле.

Пісъмо другое.

Саюз чэхаславацкіх кампазітараў. Прага 1, Мала Страна,
Валдшэнскае Наместкі ч. 1.
У Празе дня 19 мая 1970 г.
Паважаны Прафэсар,
З выпадку Вашага выдатнага юбілею прыміце нашыя найсардэчнейшыя і най-
глыбейшыя пажаданні ўсяго найлепшага, у далейшых гадох духовага задавалення і,
галоўнае, добрага здароўя.

З гэтай нагоды, просім прыняць нашую вялікую падзяку за ўсё тое, што зрабілі Вы ў галіне песні, асабліва ж у галіне вакальной творчасці наших кампазітараў.

З самимі найветлівейшымі прывітаннямі

К. П. Садло,
Старшыня Саюза чэхаславацкіх
кампазітараў.

Др. Вацлаў Кучера,
адказны сакратар С.ч.К.

Паважаны пан праф. Міхаіл Забэйда
Польска 12,
Прага 2 Вінограды.

Наш слайны Забэйда заслужыў увагі і прызнання ў музычнай чэхаславацкай літаратуры. Чэхаславацкі тэатральны гадавік за 1958 год падае кароткую жыццёвую і творчую біяграфію спевака. У 1964 годзе ў дзяржаўным музычным выдавецтве ў Празе выйшла кніга пад з. “Чэхасловеншті конвертні ўмельцы а коморні соуборы” (“Чэхаславацкая канцэртныя артысты і камерная ансамблі”). Эта кніга свайго роду

музычна-вакальная энцыклапедыя. Прадстаўлены ў кнізе 300 выдатных майструў музыкі і спеву, чэшскія і славацкія інструменталісты, вакалісты, дырыжоры і камерныя ансамблі, зарэестраваныя ў секцыях Саюза чэхаславацкіх кампазітараў. Сярод выдатных чэшскіх і славацкіх спевакоў у аддзеле "Спевакі", на стар. 287-288 кнігі знаходзімі і слайнага беларускага спевака. У кнізе змешчаны фота, кароткія біяграфічныя звесткі, інфармацыя пра творчую мастацтву і педагогічную дзейнасць Забэйды, харкторыстыка гэтай дзейнасці, бібліографія. На стар. 465 кнігі падаецца важнейшыя класічныя рэпертуар, выконываны Забэйдам, таксама інфармацыя пра запісы беларускіх народных песень на грампласцінцы, выкананыя фірмай "Одэон" і "Палідор".

Для беларускага спевака, ясная реч, вялікі гонар быць у чарадзе слайных, найбольш выдатных і рэпрэзэнтацыйных дзеячаў музычнага і вакальнага мастацтва братніяй Чэхаславакіі – гэтай традыцыйнай, сапраўды эўрапейскай кансерваторыі. Пэўна ж, увага і гонар для беларускага спевака, выказаныя ў чэшскай публікацыі, – гэта ўвага і гонар і для беларускага народу, якога сынам з'яўляецца слайны Забэйда.

Вельмі важнае пытанне, якое хочацца і трэба хоць коротка агаварыць і прадставіць. Яно адносіцца да сферы прыватнага асабістага жыцця спевака, да бытавых умоў, у якіх ён жыве і працуе.

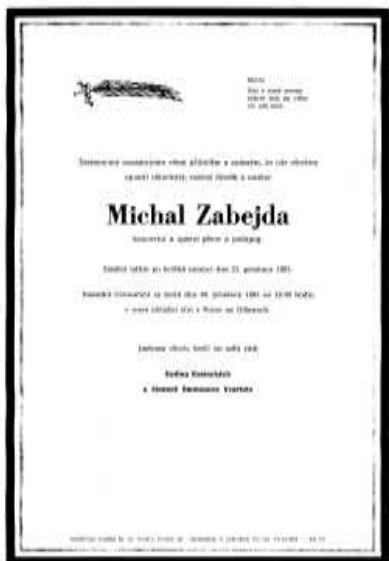
Маркс гаворыць: "Быт вызначае свядомасць", а лацінская паговорка, зачна ранейшая ад марксайской формулы, кажа: "Прімум вівэрэ, дайндэ філёзофарэ" ("Раней жыць, тады філазофаваць"). Гэта праудзівія ісціны. Каб жыць, існаваць, зразумела, чалавеку мець трэба ў першую чаргу матэрыяльныя сродкі: ежу, адзежу, абутак, памяшканне (жыллę). Гэта асноўнае, безумоўна, патрэбнае, элементарнае. Усё гэта ўваходзіць у змест матэрыяльнага базісу. Ад гэтага базісу залежыць экзастэнцыя, развой, здароўе кожнага арганізму. Матэрыяльны базіс з'яўляецца асноўнай прадпасылкай для духовага развіцця жывога арганізму, для праяўлення ягонаі духовай натуры. Не трэба гаварыць, што бытавыя ўмовы, разам з гэтым і матэрыяльны базіс, – аснова асноваў у жыцці чалавека.

А як жа гэты бок – бытавы, матэрыяльны – прадстаўляеца ў нашага слайнага Забэйды?... Калі я зварнуся з гэтым пытаннем у адным з апошніх пісьмаў да яго, ён адказаў мне: "*Што Вы гэтым разумееце? Жыву, як і раней: спываю і вучу*". Пэўна ж, гэткі адказ мяне не задаволіў. Ён занадта агульны, не сканкрэтызаваны. Больш канкрэтны адказ знаходжу ў пісьме артыста да маёй сястры з дня 27.09.70 г.: "*Спакойным жыццём пахаваліца не магу. Найгоршая бяда ў тым, што не маю самастойнай кватэры. А гаспадар, у якога здымама пакой, выключны самалюб. Ды гэтым не варта гаварыць. Астаецца не доўга, нейк дачыну*". Сапраўды, бедны наш Забэйда! 31 год жыве ў адным-аднусенкім пакойчыку, які здымаема ў сварлівага і эгайстычнага гаспадара. У займаным пакой і спальня, і сталовая, і прыёмная, і рабочае месца, і бібліятэка з архівам. Проста дзвіу даешся, як можа прымірыцца вялікі як-ніяк беларускі спявак, заслужаны і папулярны ў Чэхаславакіі і заграніцай, член секцыі спевакоў Саюза кампазітараў Чэхаславаччыны, з такім невыгодным памяшканнем, з такімі элементарнымі бытавымі ўмовамі! Ён жа роўны з роўным грамадзянін Чэхаславацкай рэспублікі! Ці ў нас у Савецкім Саюзе падобнае дапусціма! Я ведаю, наведваючы Мінск, ну і тут, у Вільні, як забяспечана нашай савецкай уладай жыллём наша савецкая творчая інтэлігенцыя. Нябожчык кампазітар К.Галкоўскі меў у Вільні добрую кватэру ў старым, але стройным манументальным будынку, на колькі год перад смерцю атрымаў лепшую кватэру з некалькіх пакояў у новым будынку. Ведаю з мінскіх маіх візітаў, якія кватэрныя і бытавыя ўмовы маюць нашыя вучоныя, пісьменнікі, артысты розных профіляў, мастакі, кампазітары. Усе яны пражываюць у кватэрах камфартабельных, з новым

сучасным абстяльванием, з усімі камунальнымі выгодамі. А наш Забэйда, як раней пры санацыйнай польскай уладзе, наймаў маленькі цесны пакой на Маршалкоўскай вуліцы ў Варшаве перад вайной (наведаў я спевака ў 1939 г.), памятаю, як у Вільні таксама падчас гастроляў прыжываў у маёй сястры ў адным пакойчыку. Так і ў перыядзе ад 1940 г. да апошняга часу Забэйда, як бачым, задавальняеца адным пакоем! Вытлумачыць гэтае з'явішча можа хіба толькі безграñічнай сціпласцю і Забэйдавай малой патрабавальнасцю ад жыцця. У пісьме да Марыі Шутовіч (ад 25.09.64 г.) піша Забэйда:

“Я не шкадую таго, што ня маю вілы ці аўтамабіля, якія маюць мае калегі, што жыву вельмі скромна. Усё гэтае не галоўнае ў жыцці. Карціць, баліць тое, што ў мастацтве мог зрабіць на многа больш, чым зрабіў, што мог быць карыснейшы для Радзімы. Як на беларуса, дык жыву, фактычна, добра… Есці маю што і адзеты добра…” Тут можна зайдзіць лагічную некансэквенцыю: з аднаго боку спявак пагаджаеца са сціплымі бытавымі ўмовамі, з другога боку – ставіць задачы несумерныя. Неадэкватныя да гэтых умоў. Па-мойму, каб матэрыйальная і бытавая ўмовы былі спрыяльныя, меў бы спявак і лепшае здароўе і быў бы больш прадуктыўны ў творчых адносінах, – тады б адпала патрэба перажываць і балець душою з-за таго, што мог бы больш карыснейшым быць для Радзімы. Адзначым і тое радаснае і прыемнае, што, на наш погляд, нястачы і ўемнасці бытавога характару кампенсірующа ў некаторай ступені добрай лекарской прафесійнай апекай і широкім магчымасцямі карыстаць з цудоўных, камфартабельных чэхаславацкіх курортав і санаторыяў. Ён часты і жаданы пацыйент іх. Таксама кампенсіруе тыя ж бытавыя ўмовы і чароўная прырода чэхаславацкай сталіцы. Вось што піша пра гэтu апошнюю ў пісьме да маёй сястры (пісьмо ад 02.11.70 г.): *“Жыву на старым месцы. Месца гэтае ціхае, спакойнае, а галоўнае, што цераз вуліцу вялікі парк (Рыгоравы сады), дзе многа розных дрэў. Туды хаджу амаль кожны дзень, бо хоць жыву ўвесь час у горадзе, вельмі люблю прыроду. А ў парку ўвосені такая прыгажосць, што аж вочы разбягаюцца. Кожнае дрэва мае іншую афарбоўку, кожнае заклікае паўглядацца на яго. Столікі розных колераў. А павее вецер, лістоткі ляцяць-ляцяць, а з імі ляціць і думка далёка-далёка… А вясна!… Але яе трэба яшчэ дашакацца. Глакуль што перад намі зіма. Зіму не люблю, не люблю холада, ні настаяшчага, ні ў адносінах да людзей…”*

Спявак неаднаразова ў сваіх пісьмах да маёй сястры падкрэслівае: *“Як на беларуса, дык жыву добра”*. Кажучы гэта, Забэйда хіба мае на ўвазе беларуса з перадваеннай пары, а не сянняшняга, якога цывілізацыйны ўзровень пры савецкай уладзе дасяг значайнай вышыні і які б, не ведаю, ці быў бы задаволены з памешкальных умоў жыцця, у якіх пражывае выдатны спявак. Ужо адышлі ў нябыт сялянскія хаты ў Беларусі з саламянымі стрэхамі, з падслепаватымі маленькімі вокнамі, з глінабітнымі падлогамі, з старасвецкім умэбліваннем… з муҳамі, блыхамі, тараканамі і іншымі паразітамі. Даволі праехаць па сянняшній Беларусі, каб пабачыць новую яву, вёску з новымі дыхтоўнымі хатамі, пакрытымі гонтай, шыферам, жалезнай бляхай, часта памаляваныя звонку і знутра, з светлымі, вялікімі вокнамі, з прыгожымі верандамі ці тамбурамі. Калі я некалькі гадоў таму назад запрасіў прыяцеляў літоўцаў з Вільні наведаць са мною маю родную вёску Шутавічы на Смаргоньшчыне, дык наведаўшы быў здзіўлены і ўзрадаваны высокім культурным узроўнем быту беларускіх сялян, маіх аднасяльчан. У іншых вёсках Беларусі яны сцвердзілі тое самае. Вёска беларуская электрыфікавана і радыёфіцыравана. Многія сяляне маюць тэлевізоры. У сялянскіх хатах чыста, утульна, прыгожа. Вокны часта вялікага памеру, г. зн. “венгеркі”, светлые, памаляваныя, падлогі дашчатыя, таксама памаляваныя. Амаль у кожнай хце радыё

Некралог на Забэйдзе-Суміцкім ў чэшскай газеце.

працаўаў наймітам, каб зарабіць гроши на ежу і на адзежу, у вучнёўскія і студэнцкія гады таксама быў змушаны зарабляць на кавалак хлеба і адначасова вучыцца. А як стаўся прафесійным спеваком, жыў і да сянняшняга дня жыве з ганарапа. Але, усё ж ганарап не надзейнае жарало ўтрымання: ён сяння ёсьць, заўтра няма. Трэба дзеля гэтага меркавацца, разумна і ашчадна жыць, планаваць сваю жыццёвую палітэканоміку так, каб атрыманага ганарапу хапала на пакрыццё штодзённых неадзоўных патрэб і мець яшчэ гроши ў запасе “на чорную гадзіну”.

Не ведаю, як прадстаўляюцца грашовыя фонды ў нашага спевака. Яны, відавочна, сціплыя, як і сам іхны ўласнік. Забэйда – класічны прыклад беларускага інтэлігента, з прыроджаным практычным розумам, з вырабленым праз усё жыццё сваё гаротнае пачуццём разумнай ашчаднасці, з высокім маральнym аўтарытэтам і чалавечай годнасцю. Ён бязмежна працаўіты і жадае быць працаздольным да канца жыцця свайго. У адным з пісьмаў ён кажа: “Хочацца вёрыць, што належу да тых шчаслівых людзей, якія да канца свайго жыцця змогуць працаўаць. Працу сваю я люблю, а пакуль працую, буду мець усё патрэбнае, ці лепш кожучы, неабходнае. А я ж беларус ды патрабую нямнога”.

СПЯВАК ПРА СЯБЕ, СВАЕ ПЕРАЖЫВАННІ, СМУТКІ И РАДАСЦІ...

Я ўжо гаварыў аб tym, што Забэйда дасяг багаслаўленага веку, дажыў, як ён сам гаворыць, “да старцу”. Яму сёлета мінуў 71 год. Аднак жа, міма такога пажылога

(лямпавае ці радыёкропка), часта тэлевізар, умэблеванне часта навачэснае. Мухаў ці іншых дакучлівых паразітаў на “лякарства” на знойдзеш. Так сяння выглядае наша беларуская вёска. Дык, магчыма, трэба было ўвесці папраўку ў Забэйдава выслоўе альбо грунтоўна яго змяніць, надаючы адваротны сэнс, трэба было б яму гаварыць: “Як на беларуса, дык жыву кепска...”, “Ня маю такога жылля, якое мае сянняшні беларус у Савецкай Беларусі”.

Але, якія б ні былі бытавыя ўмовы – добрая ці благая, яны вымагаюць грашовых выдаткаў. А гроши, адкуль яны ў нашага спевака? Адказ прости і ясны: адзіным жаралом іх у яго – гэта ганарап, атрымоўваюмы за канцэртныя выступленні і за педагогічную дзейнасць. Гроши з ганарапу і складаюць матэрыяльны базіс, патрэбны для заспакаення матэрыяльных і духоўных патрэб нашага спевака.

Мы ўжо ведаєм з пададзеных у пачатку гэтай манаграфіі аб некаторых канкрэтых сацыяльнай біографіі спевака. Ведаєм, як з маладых год асірочаны, з любімай маці, будучы маэстра

ўзросту, ён дзеіны, яшчэ спявае і жадае спяваць да канца свайго жыцця.

А ўсё ж, як кажа народная пагаворка, старасць – не радасць. У нашага спевака гэтая канчатковая стадыя жыцця, як і ў кожнага чалавека, не дае падстаў для аптымістычнага раздуму, да бадзёрых настрояў і перажыванняў. Але ж ён ня толькі чалавек, але і мастак песні, пры гэтым беларускі мастак- патрыёт. Ягоныя сумныя настроі і перажыванні выводзяцца з патрыятычных матываў, з пачуцця глыбокага і шчырага патрыятызму, з усведамлення таго, што мог бы зрабіць больш, чым зрабіў для Беларусі, для любай бацькаўшчыны, для роднай песні і культуры. Калі б спрыялі ўмовы і было б належнае зразуменне ў тых, ад каго залежыць стварэнне гэтых спрэяльных умоваў. Я раздзяляю сум і горыч выдатнага спевака-патрыёта з прычыны таго, што ён адначасова мала зрабіў, а мог бы значна больш зрабіць для Радзімы, для свайго народу, для ўзбагачэння і прапаганды яго духовых вартасцяў, калі б сплаткаўся, паўтараю, з належным зразуменнем, дбайнасцю і падтрымкай, калі б усвядомілі і ацанілі творчыя магчымасці, мастацкі талент спевака, Забейдава гарачае жаданне аддаць гэты свой талент на службу свайму народу і чалавецтву.

Захытую харектэрныя і вымоўныя радкі з пісьмаў Забейды апошняга дзесяцігоддзя. Яны самі за сябе гавораць.

“Хочацца нешта харошае зрабіць для Радзімы, для людзей агулам”
(з пісьма ад 5.Х.64).

“Жыццё дабягае да канца. Столькі хацелася зрабіць і так мала ўдалося, што часта ад гэтага бывае вельмі сумна... Але не плачу, бо яшчэ спяваю” (з пісьма з 1964 г.).

“Хацеў бы памерці спяваючы. Мо’ так і будзе” (з пісьма ад VIII.65).

“Занімай, Беларусь маладая мая, свой пачэсны пасад між народамі!” – гэтыя словаў Янкі Купалы заўсёды гучалі мне ў вушах” (з пісьма ад 25.8.65).

“Кажуць, што памру спяваючы, а я ім кажу, што гэта лепш, чым жыць плачучы...” (з пісьма ад 25.9.64).

“Чалавек не жыве вечна. Шкода, што пра гэта запамінаюць і не спяшаюцца скарыстаць пакуль жыву. Тут і так дзівяцца, што я дагэтуль спяваю і называюць мяне фізіялагічным фенаменам” (з пісьма ад 23.6.67).

“Шкода толькі, што жыццё наша кароткае і зрабіць удаеца так мала ў паруінні з тым, што зрабіць хацелася б. Мо’ іншыя будуць мець больш шчасця і зробяць больш... Добра тое, што яшчэ жыву і нават спяваю, хоць на душы вельмі-вельмі сумна. Такі, мусіць, мой лёс: другіх весяліць, а ў сабе

Магіла Міхася Забейды-Суміцкага на Альшанскіх могілках у Празе.

сум насіць... Пакуль што прывітанне ўсім, хто любіць па-сапраўднаму нашу песню, мову, Радзіму". (з пісьма ад 23.6.67).

"Я вельмі рад, што ўдалося наспяваць гэту, мусіць апошнію плітку (гутарка ідзе пра найгранні ў 1967 г. песень беларускіх камапзітараў – дап. Я.Ш.) з нашымі песьнямі. А колькі мог бы па сабе пакінуць!" (з пісьма ад 21.XI.67).

"Сколькі тых, каму спяваў, ужо адышлі ў вечнасць. Хутка адыйду і я... Але ўсё яшчэ спяваю" (з пісьма ад ...).

"Шкода, што на радзіме не было, як належыць, выкарыстана маё мастацтва..." (з пісьма ад 2.11.70).

ВЫПІСКА З ГАЗЕТЫ "БЕЛАРУСКАЯ КРЫНІЦА" за 25 снежня 1936 г. з артыкулу "ДЗЕНЬ БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ".

"...На сцэне Міхал Забэйда-Суміцкі. Трэцяя частка канцэрту была нязвычайная – Міхал Забэйда-Суміцкі, сярод сваіх землякоў, першы раз паказаў чароўную красу беларускай песьні. Беларуская песьня з вуснаў Забэйды-Суміцкага выплывала ў незвычайнай красе – гэта была ня песьня, а чар, нектар жыцця на збалелыя беларускія нэрвы.

Міхал Забэйда-Суміцкі пры фартэпіянным акампаніманце праф. К.Галкоўскага мілагучна прапляяў гэткія беларускія народныя песьні ў апрацоўцы музычнай А.Грэчанінава – "Ляціць сарока", "Конь бяжыць", "Шчука-рыба ў моры", "Ой, рана куры запелі" і песьні Я.Купалы і Ясакара ў музычнай кампазіцыі М.Чуркіна і К.Галкоўскага.

Трэба адзначыць, што спеў Міхала Забэйды-Суміцкага слухачоў праста ачараваў – волескі слухачоў зліваліся з словамі "брава" і "біс" у адзін несыціхаючы гул вялікае масы людзей; на сцэну пад ногі сыпевака кідалі краскі; на сцэну маладыя дзяўчата прынеслы два пукі ў кошыках жывых красак для Забэйды-Суміцкага і К.Галкоўскага. Забэйду-Суміцкага беларуская маладзь парвала на руки і насіла на руках па залі. Словам, энтузіязму праста не было спыну".

ЗАБЭЙДА ПЕРАДАЕ ЭСТАФЕТУ.

"Усё жыццё – адно імгненне,
Зацвіў... Час прыйдзе адцвісці.
За пакаленнем – пакаленне.
Усё мяняецца ў жыцці".

Пяцрусь Броўка.

У сваіх успамінах, надрукаваных, як вядома ўжо, у альманаху "Белавежа" (Беласток, 1965. № 1, стар. 316) спявак адрасуе сваю эстафету новаму пакаленню спевакоў. Ён цытуе выказванні аб мастацтве слайных дзеячаў яго, зычыць сваёй змене, новому пакаленню спевакоў, ўсім тым, хто захоча мастацтвам служыць народу, прытрымлівацца і тасаваць у практицы гэтыя выказванні. Маэстро прытрымліваўся іх і дасяг вышыні ю мастацтва, стаўся першароднай зоркай у пляядзе выдатных вакалістаў свету, а для беларускага народу славай і гонарам яго.

Што ж завяшчае, якую эстафету перадае новай змене спевакоў наші слайны Забэйда? Ён заклікае:

"Любіце мастацтва ў сабе, а не сябе ў мастацтве".

"Памятайце, што дасканаласць у мастацтве не ведае межаў", – гэта паводле Станіслаўскага.

“Аднаго таленту мала, – трэба працеваць і працеваць”, – гэта паводле Б.Сметаны.

І ўрэшце: “Мастацтва – вялікая сіла”, – паводле Здэнака Нэедлы.

МАЕ ЎВАГІ І ПАЖАДАННІ

Мая манаграфія, безумоўна, не вычэрпвае ўсяе тэмы, не ахоплівае ўсяго таго, што можна сказаць пра нашага мастака песні. Яна прадстаўляеца своеасаблівым мантажом, збудаваным, як бачылі, на матэрыяле з сацыяльнай і творчай, далёка ня-поўнай біографіі спевака. У ёй падкрэслена віднае месца, найбольш каштоўнае для харкторыстыкі прафесійнай дзейнасці спевака, займаюць опінія і водгукі як прафесійнай крытыкі, так і людзей з вырабленым эстэтычным чуццём і густам. Атрымаўся, на маю думку, дастаткова яркі партрэт вялікага фармату мастака песні, якім з'яўляецца Міхась Іванавіч Забэйда-Суміцкі, верны сын нашага працоўнага народу.

Не могу ўстрымыцца, каб не сказаць папрок спеваку.

Па-першае, трэба шкадаваць, што вялікі мастак не выкарыстаў тых абмежаваных магчымасцяў, якія меў, дзеля ўзбагачэння беларускага рэпертуару; мог бы гэты рэпертуар быць значна багацейшы і разнастайнейшы ў жанравых адносінах, чым выконваемы спеваком у розных пнерыядах яго дзейнасці, асабліва ў паваеннную пару. Выконваемы паводле праграмаў беларускі рэпертуар, як мы бачылі, даволі аднастайны, неаднаразова паўтараеца для той самай аўдыторыі. Тое самае бачым і ў найграннях на грампласцінкі беларускіх песенъ. Многія з песенъ неаднаразова паўтараюцца. Ці ж нельга было ў новых з чаргі найграннях даць новыя беларускія песні?

Па-другое, і вельмі, на нашу думку, важнае ўпушчэнне ці нават нядбалства (няхай мне спявак даруе за маю шчырасць) дапушчанае маэстрам, гэта выкарыстанне сучаснай тэхнікі для запісу свайго рэпертуару ў хатніх умовах. Маю на ўвазе магнітрафон, вельмі танны і для кожнага дасягальны тэхнічны сродак для запісу рознага вакальнага і музычнага матэрыялу... Чаму ж наш славуны спявак не скарыстаў з яго для запісу свайго багатага класічнага і народнага рэпертуару для ўвекавечання яго і для папаўнення ім залатога фонду культурных набыткаў і свайго роднага народу, і многіх нарадаў свету?! Чаму?

Прачытаўшы маю манаграфію, чытач хіба згодзіцца з тым, што каларытная, надзвычай цікавая і прывабная постаць Міхася Забэйды-Суміцкага, яго жыццё і мастацкая дзейнасць павінны звярнуць увагу нашай творчай інтэлігенцыі. Слаўны наш спявак заслугоўвае таго, каб быў адзначаны ў нашай мастацкай літаратуры, яго асоба – таксама ўдзячнай тэма для стварэння павучальнага дакументальнага фільма.

Вільня, кастрычнік-лістапад-снежань 1971 г.

P.S. Рэдакцыя часопіса «Куфэрак Віленшчыны» выказвае шчырую падзяку Галіне Антонаўне Войцік і Крысціне Балаховіч за прадстаўленую магчымасць публікацыі гэтага матэрыялу.

ЛІСТЫ СМУТКУ, АДЧАЮ І ВЕРЫ

(ЛІСТАВАННЕ АДОЛЬФА КЛІМОВІЧА З ДЗЕЯЧАМИ
БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ.)

ДАРАГІ¹,

Выбач, што так доўга ня пісаў Табе, але вер мне, – заўсёды аб табе помніў. Праўда, быў крыху загневаўшыся на Цябе і на Вэрцю² за тое, што ані залінгліся, не напісалі і пару слоў нам у пэрыядзе, калі В. адведала Цябе. Я тады моцна перажываваў і то аказалася дарэмна... Таксама перажываваў і Паўлік³. Але гэта прайшло і можа не выпадала б аб гэтым гаварыць...

Ужо другі год як я на Бацькаўшчыне. На жаль, дагэтуль тэорэтычна не “поражен в правах”, у сапраўднастці агранічаны ў іх. Ужо другі год ідзе – не, ня другі, а чацверты, як я дабіваюся перагляду ўсёй сваёй справы ў напрамку поўнай рэабілітацыі. У канцы красавіка накіраваў справу ў Прэзыдый Вярхоўнага Савета СССР, і замест адказу ад яго з позытывным вырашэннем маёй справы дачакаўся надовядчы паведамлення, што мая заяўка з Прокуратуры БССР накіравана о Прокуратуре Літ.ССР. Іто гэта азначае? Я ў Прокуратуру БССР непасрэдна не звяртаўся. Дапушчаю, што Прэзыдый Вярх.Савета СССР накіраваў маю справу ў Мінск, а Мінск перасылае яе ў Вільнюс дзеля вырашэння. Паглядзім, што далей будзе. Мо і сёлете будзе мая справа так хадзіць, як хадзіла летась (а летась яна хадзіла з Мінска ў Рыгу, з Рыгі назад у Мінск, з Мінска ў Москву, а адтуль атрымаў рэкамэндацыю звярнуцца ў Прэзыдый Вярх.Сав.СССР!

Магу пахваліцца, што на Бацькаўшчыне я хлеба дарма ня ем. Калі ўдасца мае планы зразалізаваць, то будзе запэўнены ня толькі хлеб, але хлеб з маслам і ня толькі для сябе, але і для Цябе. Будзь перакананы, што, калі вернешся на Бацькаўшчыну, ня будзеш бязпрытульным і бяз хлеба, знойдзеш сабе работу паводле ўпадабанья і з вялікім магчымасцямі адрэмантаваць сваё здароўе.

Аб Паўліку ня трывожся. Адно толькі будзе балесным для Цябе, што мо ня зможаш пабачыцца з ім – яго ў верасьні бяруць у армію. Але і гэтым ня журыся: калі будзе ў армії, зможаш пад'ехаць да яго на пабачаньне.

Усё ў нас ідзе лада-складам, а аб дысонансах, якія ўводзяцца ці ўведзены з боку маёй старшай “апякункі”, ня варта гаварыць – іх старажемся зліквідаваць...

Бывай і будзь добрай думкі. Прывет ад маёй, Тваёй і ўсіх.

Твой Янка⁴

Вільнюс, 24.VIII.57

Загадчыку кафедры беларускай мовы
Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту
грам. Жыркевічу М.І. у Менску

Паважаны грамадзянін,
Насамперш перапрашаю вельмі за магчымую недакладнасць ў адresаванні.
Хоць і не знаючы Вас асабіста, лічу патрэбным і проста канешным звярнуць вашу

ўвагу на пытанне, якое, па моему, датыча Вашага афіцыяльнага рэсорту.

Справа вось у чым: У часопісе “Маладосць” № 1/60 навуковы супрацоўнік літмузея Я.Купалы грам. І.Курбека ў артыкуле “Ці так мы гаворым?” закрануў пытанне чысці беларускай мовы. Гэта самае пытанне, толькі з іншага боку, прыпомніў сягоння 16.02.60 на бачынах менскай “Звязды”, кандыдат філал. навук М.Цікоцкі. Гэта толькі сёлета і толькі тое, што я здолеў т/ск “захапіць на плёнку” свае памяці і вельмі агранічных магчымасцяў. Добра ўсё ж, што аб гэтай справе ўрэшце загаманілі. Але ад гутаркі да справы яшчэ далёка. І прапусціць гэта ня выкарыстаўшы таксама ня можна. Дык што ж рабіць?

Я асабіста выказаў свае меркаванні ў гэтай справе анагдай у прыватным пісьме на імя ўспомненага вышэй грам. Курбекі і для арыентацыі пазволю сабе ніжэй зрабіць выпіску з гэтага пісьма. Вось яна:

“На маю скромную думку праца павінна прайсці двумя шляхамі: Саюз пісьменнікаў БССР пры ўсякай тэматыцы хай не сароміцца нашае “стараасветчыны”, прад каторай так падазронна пужаюць нас нашы сённяшнія булгарыны і пуршикевичы – вольна – вольна ж нашым братам апрацуваць тэмы Аляксандра Неўскага, Дэмітрыя Данскага, князя Даўгрукаўца, цара Івана IV, Івана Сусаніна і г.д. – і хай культывуе любасць да роднага слова. Тут ягонае незамянімае месца! Філалагічныя ж нашы ўстановы хай неадкладна, але і не патайком, арганізуяць нешта ў родзе кансультатый па практичнаму мовазнаўству беларускаму. Але насамперш хай збяруць, апрацуваюць у форме слоўніка і выдаць масавым тыражом зборнік найбольш пашыраных лексичных і сынтактычных памылак у сянняшній беларускай мове; да прыкладу мог бы служыць хоць бы польскі, сягоння ўжо устарэлы, зборнік “Błędy nasze”, аўтара Ляントоўскага (Łętowski). Да рэчы сказаць, што і сягоння польскае радыё сістэматычна вядзе аддзел польскага практичнага мовазнаўства, якім кіруе праф. В.Дарашэўскі (Doroszewski). Ці ж ня можна нешта падобнае зрабіць і ў нас?... Самацёк у гэтай справе гэта нічым не дараўанае шкодніцтва”.

Гэтулькі з пісьма І.Курбекі. Да гэтага хачу дадаць, што калі б урашце ў нас у гэтай справе пачало нешта рабіцца, дык і я асабіста мог бы хіба не ў адным быць памоцным, бо спрэвай гэтай цікаўлюся не ад учора і не адно маю сабранае і памечанае. Выбачайце за турботы.

З глыбокай пашанай Ад.Клімовіч.

16.02.60.

Н.-Барысаў, Кіеўская вул. 1.

У дарозе 12.04.60.

Паважаны Грамадзянін⁶,

Шчыра дзякую за пісьмо з 28.02. сёл[ета] і за ўвагу да пытанняў, закранутых у пісьме майм.

Не адно выяснена, але сёе-тое патрабуе выканчэння. Усяго на пісьме не перадасі

Зоська Верас.

– не толькі дзеля грамоздкасці. Але з большага праста напрашваюца зафіксаваць на паперу наступныя думкі. Пачну ад канца, г. зн. ад справы Чырвонага касцёла. Вы мяне, здаецца, не так зразумелі. Мяне, натуральна, баліць справа крыжоў. Але ся-
гоння на першы план я стаўлю выразна безкультурнае ўтрыманне самога будынку і
неадпаведнае яго прызначэнне. Мяне да глыбіні душы абураюць гэныя бязформныя
будкі і прыбудоўкі, паламаны штыкетнік (зялезні), павышчэрбліваныя сходы... І гэта на
цэнтральнай вуліцы сталіцы рэспублікі. Гэта ж раніць элементарная пачуцці эстэтыкі.
Як не дадумаліся ішчэ памесціць там гараж, нейкую майстэрню ці нешта падобнае
гэтага ж “профіля”? Ці гэта не мае сведчыць аб “вытрыманні пробы жыцця”?

Гэтулькі ад Чырвоным касцёле.

Да справы Свяяка⁷: тут – “дальше в лес – больше дров”. Сапраўды, часам
здаецца, ці не лепш гэту справу адлажыць да вальнейшага часу ці мо’ да асабістай
сустрэчы? Пакуль аднак усё гэта станецца – і ці яно наагул станецца – хачу зазна-
чыць, што наяўнасці ў Свяяка свайго роду духовай трагедыі я зусім не адкідаю. Кажу
толькі, што Свяяк змагаўся не з каталіцкай “догмай”, але з чужацкай у нас іерархіяй
(не толькі каталіцкай) – “браціяй”. А гэта розніца і пры тым істотная. Версія ж аб Сва-
яковым быццам намеры “развітання з сутанай” гэта толькі “rіa desideria” пэўных колаў
і нічога больш. Свяяк быў радыкаlem, нават свайго роду рэвалюцыянерам. Але што
ж з таго? [...] Ці можна, нават у пару “лукішкай”, усур’ёз думаць аб нечым манаполі
на радыкалізм?

Вы, паважаны Грамадзянін, з собскага доследу знаеце, што “камуністычным
сапраўдным кобрам расці нелёгка” А гэта ж толькі “свае нетры”. Свяяк жа, схварэлы
цалкам, кволы душой, меў супраць сябе: 1. не толькі чужацкую іерархію, якая кідала
ім горш як нейкім “мячом”, 2. не толькі нацыянальна і сацыяльна несвядомую народ-
ную масу (заранне 20-ых гадоў!), але і 3. усемагутную тады на каталіцкіх, перад усім,
абшарах польскую дэфу. Мне асабіста прыйшлося быць сведкам аднэй такай дзікай
расправы дэфы і перажываннے поэта ў Засвіры ў 1921 г. Нешта жудкае! І што ж дзе-
ўнага, калі ў гэткіх варунках з паэтовай “з мук ашалелай” душы падчас паліліся ноткі
не толькі жалю, але і адчаю?! Людзкая гэта рэч! Але ці не можна людзкім называць пад-
хопліванне з паўслова і самавольнае перакоўванне пачутага ў такую мінуту на збрюю
“процілежнага дзеяння”? І гэта дзяля таго толькі, што гэткі манеўр дагаджае ліхому
сектантству! Нічога іншага апрача хвілёва настроенага выкідання ў вершы “Айчыны
мілай”, у Свяяка не сведчыць аб ягоным “намеры”; і наадварот, усё сведчыць у ім аб
ягоным непахіснасці і цэласнасці. Вы цытуеце з “Айчыны мілай”: а ці ж няма ў Свяяка
ня менш выразна сказанных думак іншых? Будзьце ж безстороннім! Свяяка не можна
“чвярткаваць” ці наагул паддаваць ці наагул паддаваць нейкай секцыі. Свяяка трэба і
можна браць толькі цэлага. Інакш гэта будзе грубая вівісекцыя, больш як крыўда, здзек.
Не паможа ані спасылка на Тонді, які на Вашу думку, мог бы быць Свяяку “стымулам”.
Лішняя смеласць! Выпадкі тыпу Тонді былі і ў часы Свяяка і аднак жа на яго не падзеялі.
Кніга “Іезуіты” мне ведамая, але за Вашай радай я яе ішчэ перагледзіў. Называеце
Вы яе “даходлівай”, “простай”. Для мяне яна “адна з навейшых”. Рызыкоўна аднак
бало б лічыць аўтора чалавекам закончанага круга дзеяння. На сяння ж ён цікавы на
гэтулькі тым, што сказаў, колькі тым, абы чым дыскрэтна замоўчыў.

Згаджаюся, што тэрмін “плагіят” у мایм пісьме мог быць заменены “неары-
нальнасцю”, “імітацыяй”. Але ў такім разе агульна прынята называць жарапо (любяе
ци нялюбяе), з каторага аўтор карыстаецца. А ў Вас гэтага няма ані ў “Дарогах жыцця”,
ані ў прыватным пісьме.

У тым жа майм пісьме я меў на ўзвеze “Булгарина⁸ не 30-ых гадоў”, але “Булга-

рина” сучаснага, які дапускаеца прысваення чужых думак з “беларускай журналістыкі 30-тых гадоў”.

Гэтулькі да пытанняў, закранутых у майі папярэднім пісьме. А далей...

Вы, Паважаны Грамадзянін, накідацеце мне пытанне новае, пытанне ідэалогіі як такой, пытанне “вытрымання пробы жыцця”. Тэма, безумоўна, цікавая, але мушу Вам сказаць шчыра – у нашых умовах – безпрадметная. Я вітаю і згаджаюся з Вашай тэзай “барацьбы за правільны светапагляд”, падпісуюся за Вамі, што “У плыні развіцця чалавечства важна адно, каб людзі, якія трymаюцца розных ідэалогій, усё вырашалі з пункту гледжання карысці для людзей, а не для іх згубы – ва ўсіх галінах жыцця...” Але ўсё гэта ад асноў і, скажу праўду – зусім нечакана перачырківае Ваша анодыктычнае цверджанне, што “кatalіцызм – страшны вораг чалавека”. Аб чым жа тады і як гаварыць, калі Вы ўсё згары ўжо вырашаець? Як бы Вы ацанілі, калі б опонент гэты самы эпітэт застасаваў, скажам, да камунізма? Шкадую вельмі, але пры гэткіх умовах ад пропазыкі (праўда, укоснай) мушу адмовіцца: шаную перакананні Ваши, але маю права і аваязак гэтага самага чакаць і ад Вас. Хіба на гэтым згодзімся. А пакуль што – не памінайце ліхам!

З глыбокай пашанай.

P.S. У Барысаве спадзяюся быць больш-менш за месяц.

A.K.

Паважаная Грамадзянка⁹,

Шчыра дзякую за пісьмо і весткі аб Я.Пачопцы¹⁰. На маю думку: 1. У 1913 г. ня мог існаваць у [былой] Расеі “[сельска]-[гаспадарчы] тэхнікум – былі [сельска]-[гаспадарчы] школы. Добра і патрэбна было б ведаць, у якім часе і где гэту школу ён скончыў? 2. У якім часе ён рэдагаваў “Праваслаўнага беларуса”? 3. Будучы на становішчы рэдактара ён мусіць нешта ведаць аб лёссе Сарокі Сяргея¹¹, [былога] гадунца “Скарыні”, а пасля супрацоўніка Варшаўскай мітраполії (пры мітрапаліце) Дзянісе). 4. Натуральна, мусіць ён нешта ведаць і аб Маразовічу¹², хоць найагульнейшае: біографічныя дадзеныя, праца, дальшы лёс.

Як здароўе?

Ёсьць у Вільні Ліс¹³. Я яго ня бачыў, але маю надзею з ім сустрэцца. Ён пакінуў мне запіску, што шукае біографічных дадзеных аб Грышкевічу Франку¹⁴ (!) для Краязнаўчага Т-ва. Я толькі ведаю, што ён родам з Сухаволі. Яле году нараджэнья ня ведаю. Ведаю, што ёсьць у Вільні ягоны сын (здаецца, Андрэй) і жонка. Але яны не жывуць на старым месцы, нейдзе перасяліцца ў коопэратывную кватэру. Мо’ Вы што ведаеце?

Трымаюся з здароўем! Я (з цэлай сям’ёй) перажыў цяжкі грып. Як пакуль што ўсе чуемся добра, без ніякіх камплікацыяў!

З прывітаннем А.Клімовіч.

Вільня, 27.II.67.

P.S. Я.Пачопка мусіць нешта ведаць аб Лапыру Баляславе¹⁵, што ў польскія часы працаваў павятовым аграномам у Глыбокім і за публічнае дамаганье ў “Izbie Rolniczej” агронамічнай літаратуры ў беларускай мове (ёсьць на гэта дакументы) быў звольнены з працы. Пры немцах працаваў у мясцовай

“Самапомачы”, а пасъля (1944 г.) выехаў на Захад

Ці Пачопка Янка ня ведае чагосьці аб Пачопцы Балеславе¹⁶, бываўшым рэдактары “Bieiarusa”, дырэктары !-ай Беларускай Настаўніцкай сэмінары ў Свіслачы і ў канцы ўніяцкім съвяшчэнніку ў Бабровічах на Косаўшчыне (прыбіты памёр 26.XII.1940 г.).

A.K.

Грамадзяніну С.Ашаровічу¹⁷

Копія рэдакцыі “Літаратура і мастацтва”
ў Менску

Паважаны грамадзянін!

Звяртаюся да Вас у справе Вашага артыкулу “Старонкі ненапісанай гісторыі” (ЛІМ № 72/67). Беларускія кнігальбус з удзялчнасцю будучы карыстацца дадзенымі, што Вы сабрапі ў вышменаваным артыкуле аб менскіх бібліятэках. Таму важна прасачыць да канца кожную дату, кожны факт, зацемлены ці прапушчаны ў Вашай цэннай працы. Маю на ўвазе два моманты:

Вы падаецце дату “25 снежня 1900 г.”, як дату заснавання ў Менску бібліятэкі імя Пушкіна. Падазрэнне выклікаюць і год, і дзень. Што да году, дык чаму агенты (рэвізоры) менскага губернатара, пішучы рапарт (дата?) аб развіцці бібліятэкі, заснаванай – паводле Вас – “у 1900 годзе”, ейную ідэалагічную накіраванасць паясьняюць выпадкамі толькі пазнейшымі (1905 і 1912 г.). Ці толькі сама бібліятэка не была заснавана пазнейні гэтай даты, напр., у 1910 г.? Тым больш, што ў гэтym жа часе (у 1911 г.) была заснавана бібліятэка імя Л. Талстога.

Дзень заснавання “25 снежня” таксама падазроны: трудна сабе прадставіць, каб прад рэвалюцыяй 1917 году магла ў Менску адчыніцца публічная бібліятэка “25 снежня”, г.зн. на першы дзень Колядаў.

Можа ў абодвух выпадках вінаваты – па прыказцы – перакладчык ці “карэктар”? – Але ёсьць яшчэ выпадак траці. Вы падаецце цэлы рад жаролаў, з каторых папаўняліся фонды менскіх бібліятэкаў. Відаць з гэтага, што Вам даступны адпаведныя дакумэнты. Дык дзіўна тады, чаму Вы ні слова не ўспамінаеце, куды падзеліся 5.000 (пяць тысячаў) тамоў бібліятэкі праф. Бр. Элімах-Шыпілы¹⁸, які за год прад сваёй съмерцю (памёр усімі пакінены 6 чэрвеня 1930 г.) у 1929 годзе падараваў іх Акадэміі навукі БССР*. Куды яны падзеліся? Згодзіцеся хіба, што важна гэта ведаць ня толькі для гісторыі, але і для сучаснасці.

З глубокай пашанай Ад. Клімович

Вільня 14 верасьня 1967 г.

Вільня, 40

Антакальская, 35-7.

У рэдакцыю “Літаратуры і мастацтва”
ў Менску

Я атрымаў Ваша тлумачэнье да маіх увагаў у справе артыкула “Старонкі ненапісанай гісторыі” (ЛІМ, 72/67). У майі пісьме да Вас у гэтай справе былі закра-

нуты два пытаньні: 1. Дзень адчыненяня бібліятэкі імя Пушкіна ў Менску і 2. Справа адшуканыя афіцыяльна задакументаваных з Менскам 5.000 (пяцёх тысячай) тамоў бібліятэкі праф. Шыпілы, ахвяраваных уласнікам Беларускаму ўніверсітэту ў Менску. Вы ў сваім пісьме пішаце толькі аб пытаньні першым – аб бібліятэцы імя Пушкіна і, на вялікі жаль, нават словам не ўспамінаеце аб успомненай бібліятэцы Шыпілы, што – хіба-ж згодзіцесь – для беларусаў мае значэнне ў кожным разе на меншае, чымся бібліятэка імя Пушкіна. Дык, пакідаючи тут пытаньне першае, паўтараю і прашу Вас, далажэце ўсіх стараньняў, каб знайсыці съяды цэннай і гістарычнай бібліятэки праф. Шыпілы. Вы маецце доступ да ўсіх магчымых архіваў і Вашым авбазкам ёсьць гэтай справай заніца і давесьці яе да канца. Паўтараю яшчэ раз (з горыччу): спадчына духовая па Шыпіле беларусам павінна быць найважнейшай.

З глыбокай пашанай Ад. Клімовіч
Вільня, 40
Антокальская, 35-7.

ЛІСТЫ ДА ЗОСЬКІ ВЕРАС

Паважаная Грамадзянка!

Атрымаў Ваша пісьмо і адказваю на скора. У справе матарыялаў аб Дубей-каўскім¹⁹ (Вы мелі засыярогу да "Льва") дык я маю матарыялы самыя аўтэнтычныя (з аўтобіяграфіі і непасрэднага супрацоўніцтва ў адным пэрыйдзе – 1928-1938), але даць іх Менску да друку могу толькі з варункам, што: а) у працы тэй (энцыклапедыі) будзе так ці гэтак зазначана, што інфармацыя паходзіць "ад Ад.Клімовіча" і што б) пусканьне так ці гэтак перарэдагаванага матарыялу ў друк дапускаецца толькі і выключна на падставе прадстаўленай да праверкі і пацьверджанай карактury.

Калі бы Вам гэткі тон карэспандаванья з Менскам чамусыці не адпавядаў, дак адрэсуйце іх да мене непасрэдна.

У справе памятніка Г.Салянкі²⁰ толькі ўчора (нядзеля) змог бачыць пажаданага чалавека. На падставе прадстаўленай яму фатаграфіі памятніка і маіх слоўных паясьненняў, ён кажа, што справа небезнадзейная, але канкрэтна дасыць адказ толькі за тыдзень (у нядзелью 15 г.м.), калі непасрэдна абледзіць патрэбны аўкект.

Як здароўе?

На ўсякі выпадак ведайце, што ў суботу 14 г.м. мяне ў Вільні ня будзе.

З прывітаннем А.Клімовіч.

Вільня, 9.X.67.

*P.S. Уся сям'я Мэнкаў (Бакшта – дом згарэў) выехала ў Нямеччыну.
Жонка Дубейкаўскага – Юльяна²¹ – таксама выехала. Дом Дубейкаўскага
– Падгорная 7 (не даходзячы да бровара Шопэна) стаіць уцалелы.*

A.K.

Паважаная Грамадзянка!

Стайся цуд! Учора (нядзеля 15/X), прад сустрэчай з майстрам, заглянуў яшчэ на могілкі Роса. І што? Памятнік Салянкі стаіць у парадку. Хто гэта зрабіў – ня ведаю. Калі гэта ня з Вашага ведама, дык хіба нехта знайшоўся з родных нябожчыцы С.

Агародка з магілкі зусім зьнята і ляжыць у старане, не даходзячы да магілкі. Варта было б упарадкованы памятнік яшчэ раз сфатаграфаваць.

З прывітаннем А.Клімовіч.
Вільня, 16.X.67.

Вільня, 21.X.67.

Паважаная Грамадзянка!

Ці ня цікавіцца нехта нашай карэспандэнцыяй? А можа гэта прости выпадак. У кожным разе на Ваша прадапошняе пісъмо ў справе хуткага адказу К-ку я пісаў вам пісъмо роўна тыдзень таму назад. У пісьме тым я паўтараў тэзу, што для К-кі дадзеняя аб Д-кі²² ня маюць сэнсу як справа прыватная: ён, напэўна, захоча яе карыстаць публічна, а калі так, дык я стаю на сваім! Там жа я зацеміў, што "Цягне войк" – сапраўды належы Д-му, дык што дата нараджэння, пададзеная ў ягонай аўтобіографіі чамусыці пера-путана на 10 гадоў.

Далей, ня ведаю, хто садзіць кветкі на могілцы Дубейкаўскага, але сам памятнік быў перакрыўлены і яго ставілі на месца Сергіевіч²³ з Я.Шутовічам²⁴.

Да пісьма была далучана выпіска з "Krynicy"²⁵ аб "Вялікай Радзе" (у складзе Рады) ды зацемка аб перакладзе Шантыврагага²⁶ "Святы Божа" у гадавіку "Przegląd Wileński"²⁷.

Знайшлася біяграфія С.Некрашэвіча.

Як здароўе?

З прывітаньнем А.Клімовіч.

P.S. Знача хіба нехта ёсьць у Вільні, хто прынамся знаў Г.Салянку, як даведацца? Мо прад Задушкамі пакінуць на могілцы вазончык з запіскай (у бутэлячцы)?

Дапіска, 26.X.67.

Нейкі дурны пэх перасъледуе гэта пісъмо: высылаючы яго першы раз 22.X., з пасыпеху забыўся ўпісаць нумар дому "180-2". Пісъмо вярнулася. Дапісаў нумар і запытаўся на пошце, што рабіць далей – укінуў яго ў скрынку. Пасля трох дзён атрымоваў пісъмо назад з штэмпелем на адваротнай бачыне: "Поступіло..." Сяньня пісъмо ўскрываю, каб дапісаць гэта тлумачэнье і дадаць, што ў суботу ў 13 гадз. Абяцалі мне паказаць магілу Станішэўскай Тэклі²⁸, б'ёлы] настаўніцы першых беларускіх школаў у Вільні ў часы 1-шай нямецкай акупацыі. Ці ня можна было б сустрэцца ў гэты час на Новых Росах (пры ўваходзе) і за адным разам сфатаграфаваць магілку? Вельмі было б пажадана, каб пасля не хадзіць другі раз.

*Дык: субота 28.X. у 13 гадз. Пры ўваходзе на Новыя Росы, дзе пахаваны
Стась Станкевіч²⁹.*

A.K.

Паважаная Грамадзянка!

Рад я двойчы: 1.што пісъмо маё – за трэцім разам – дайшло да мэты і 2. што Вы пераканаліся ў слушнасці маіх думак аб Казеку³⁰; калі ён зьверненца да мяне, пастаўлю яму тыя ж варункі. Скуль весткі аб Стальгве³¹ ўзяла "Krynicu" – ня ведаю. Сягоныя я і "Krynicu" тэй ня маю, захаваліся выпадкова толькі выпіскі. Мог Стальгва ня быць з Менску, але карэспандэнцыяна даць згоду. На Росах магу быць толькі ў 4 гадз. Ды і то гэта рэч няпэўная – я ж цэлья дні 1 і 2 лістапада на работе.

Прыезд Геніюш Л.³² ў Вільню быў здаецца ўзалежаны ад выхаду ейнага зборніка: але гэтага йшчэ ня чую. У кожным разе, калі б яна зьявілася на Віленскім бруку, перадайце, калі ласка, ёй прывітаньне і запросіны адведаць Антокаль.

Як здароўе??.

З прывітаньнем А.Клімовіч.

Вільня, 28.X.67.

P.S. Калі б зарызыкавали быць пры "Ядвігіне"³³ каля 4 гадз., дык паведаміце.
Гэта знача на Задушкі 2.XI.67.

Паважаная Грамадзянка!

Як Ваша здароўе?

У справе Анішчыка³⁴ ведаю толькі, што ён працаваў планавіком у нейкім районным аддзеле ў Воранаўе (БССР, былое) "Werenyw") і зъбіраўся пакінуць працу, каб перанесьціся ў Вільню. Ці перанёссясь, - ня ведаю, думаю аднак, што не, бо йнакш мусіў бы мець нейкі контакт. Пры эвэнтуальнай сустэрэчы з ім не ўспамінайце і словамі аб Ларысе Г., бо гэта яму "балючае месца".

Дубейкаўскі на 10 гадоў (б/м) старшы, чымся паказана ў ягонай "аўтабіаграфіі".

Казека не адклікаецца, а працуе ў "Энцыклапедыі".

"Святы Божа"³⁵ (у перакладзе) ёсьць у мяне, але перапісваць – проста ня маю магчымасці. Ня на руку будзе гэта і Г.Кісялёву³⁶. што ж рабіць? Можа Святам (Калядамі) змагу Вас адведаць (таксама маю бяду з "ушыбам") і тады прывезу Вам гадавік. Але ўшчэ лепш было б, калі б калі-небудзь заглянуў (у поўдзен) да мяне Ваш Тонік³⁷.

Падумайце! А тымчасам – трымайцеся!

З прывітаннем А.Клімовіч.

Вільня, 19.XII.67.

Паважаная Пані Людвіка! *)

Шчыра дзякую за памяць і за вестку аб "Жучку"³⁸. Пішу зараз жа яму і вельмі нецярпліва буду чакаць адказу. Эвэнтуальный здабычай падзялюся з Вамі. Мая стэнакарддыя тымчасам зусім успакойлася, няведама як на доўга. Унучка расьце. Як Ваша здароўе?

Быў пазаўчора на Пакрашчіо з "здабычаю" ў справе "Альбома". Вельмі я рад, што справу ўдалося сяк-так закончыць... Выявілася аднак справа новая, у якой патрэбна будзе ваша помач. Скантактуйцеся самі асабіста. Справа важная (тканіны).

Набліжаецца Вялікдзень, вясна. Чакайма здаровыя!

З прывітаннем А.Клімовіч.

Вільня, 22.III.69.

P.S. "Наш" дом пазначылі (ужко другі, а кажуць што ўшчэ не апошні, раз) новым адрасам: Вільнюс 40, Смелю 33-7 (Smilši – Пяскі).

A.K.

*) dar za dar

Паважаная Пані Людвіка!

Henreka – знайшоўся! Хто? Жучок! Але, самы праўдзівы Жучок. Мы толькі аб ім гаварылі пазаўчора і ў думках яго пахавалі, а на заўтра, г.зн. учора 9 г. м., зъяўляеца пісьмо, на паўтары бачынах друку. Пісьмо напісана вельмі інтэлігентна. Пачынаеца з перапросінаў, што піша "u języku w którym... zapewno się Pan nie spodziewai", бо "obecna moja umiejetność w zakresie języka białoruskiego obfitować by mogła w liczne usterki... wynikające z rzadkich od 25 lat okazji posługiwania się językiem białoruskim, które de factosprawadzają się do rozmów z Kazimierzem") Hrynkiewiczem podczas mych i N.Dworne lub Jego tu odwiedzin wzajemnych, nie tak znów częstych..." Усё пісьмо вельмі цікавае, але перасылаць яго поштай проста баюся, каб не прапала. Прыпомню тут толькі пару фактаву.

Маці дзяцей і жонка Стася памерла 11.X.64 ў Гданьскай Акадэміі Мэдычнай. Жук

у 1948 г. пачаў быў студыяваць эканоміку ў Познані. Пасьля трох гадоў аднак кінуў і перайшоў на педагогіку ў Варшаве. Ужо 12 год працуе ў Эканамічным Тэхнікуме ў Мальборку і 8 гадоў – як дырэктар гэтага Тэхнікуму. Ягоная жонка Галіна – будаўляны інжынер.

Ольга скончыла з адзнакай мэдыцыну. Працавала як ордынатар у шпіталю рэуматолёгічным, а цяпер – у шпіталі ў тым жа Мальборку. Ейны муж – майор ВП, маюць дзівее дачкі, з якіх адна ўжо канчае пачатковую школу, а другая... толькі мае пачынаць.

Ганка – доктар садаводства ў Вроцлаве. Ейны муж – прафэсар тамашняга Універсytetu. Маюць двое дзяцей: сына і дачку.

Наймалодшы Багдан – будаўляны тэхнік, а жонка – “*pielęgniarka?*”. Маюць таксама “*parkę dzieci*”.

На заканчэнніне харктэрыстычны зварот (прад вылічэннем лёсу самога Жука, Ольгі і Ганкі): “*odbyli studia w różnych specjalnościach, które w sumie układaly się na rozległe teoretyczne i praktyczne zainteresowania ojca...*” Ёсьць тут хіба нейкае зерне надзеі.

Калі зьявіцеся на Пакрашчё не раней панядзелка 14 г. м. Дык я там пакіну пісьмо дзеля азнямленьня ў цэласыці.

*З прывітаньнем А.Клімовіч.
Вільня, 10.IV.69*

**Chto hetы “Kazimierz? Ci nia brat Stanisława?*

Паважаная Пані Людвіка!

З справай могілкі Івана Луцкевіча³⁹ палажэнніне гэткае: з Дубейкаўскім аб справе гаварылі, нават не раз. Але нічога не прыпамінаю такога, што магло б быць карысным для дадзенага этапу. Затое ўдалося мне вышукаць у сваім архіве публікацыю, прысьвечаную гэтай жа справе, а напісаную самой [былой] заручніцай нябожчыка Івана Л. – Мэнке Ляляй – сястрой Юліі Дубейкаўской, которая завезла Івана Л. у Закапанае, была там да самай ягонай съмерці. У книжцы ёсьць і фотаздымак магілкі, разам з дзераўлянымі крыжамі, з адпаведнай кляпсыдрай. Паводле дадзеных гэтае публікацыі Іван Луцкевіч нарадзіўся 28 мая 1881 г. у Шаўлях, а памёр 20 жніўня 1919 г. у Закапаным. Зазначыць пры гэтым мушу, што на фотаздымку магілка засланая кветкамі-вянкамі, а крыж стаіць у моры густых такіх жа самых дзераўлянных крыжоў і загародак. Нікага падказчыка магілкі ў публікацыі^{*)} няма і знайсьці яе сяньня, пасьля пяцідзесяці гадоў, хіба зусім немагчыма.

Калі б аднак была патрэба зрабіць пераздымак захаванага “фота”, дык ахвотна магу служыць захаваным “арыгіналам”.

Як ваша здароўе?

Са мною дзеяцца рэчы няцікавыя: з 20/I па 3/II мучыў мяне грып ужо трэці раз і на канчатак абдарыў мяне падаркам – сухім кашлем. Што з гэтага выйдзе, ня ведаю. Добра га аднак спадзявацца ня можна. А тут хлопаты з кватэрай: ходзяць чуткі, што будуць выкідваць (куды?) ужо ў першым квартале...

Так і жывём...

*З прывітаньнем А.Клімовіч.
Вільня, 9.II.70.*

^{*)} “Памяці Івана Луцкевіча – у першыя ўгодкі съмерці яго”. Вільня, 1920 г. Бачынаў 56.

Паважаная Пані Людвіка!

Пішу даслоўна на каленях...

Аб Друцкім-Падбярэзскім⁴⁰ мяне пытаюць з усіх бакоў, яле я ведаю аб ім толькі тое, што ён быў дзеяйны ў пару 1-шай нямецкай акупацыі. Тады ён належаў да таго нешматлікага гуртка, каторы апекаваўся беларускім дзіцячым гуртком "Золак", што мясьціцца на Бэрнардынскім завулку. Да гэтага ён яшчэ належаў, разам з Казімерам Шафнаглем⁴¹ (†1923), да нейкага "Т-ва культурнага адраджэння Беларусі". Больш нічога ня ведаю.

З здароўем трymаюся. Сядзім даслоўна на клунках. Цяжка гэта! Пасъля пераезду паведамлю.

Трымаймося!

A.Клімовіч.

Вільня, 11.III.70.

Вільня, 11.7.70.

Паважаная Пані Людвіка!

Учора былі 15-ыя ўгодкі трагічнай съмерці нашага наймалодшага сына Юстына (1943-1955). Ад сабранных на памінках суродзічай я даведаўся аб сумным здарэнні (здароўі п.Галінкі⁴²) і ў Вашай сямейцы, у якой, з боку гледзячы, здаваўся пачынацца гэткі шчасліві паварот да лепшага. Па праўдзе (з апавяданьня) я ня ведаю дакладнага стану рэчаў, ведаю толькі, што пасъля першай аперацыі мае быць (ці мо' ўжо адбылася) 2-гая. Гэта змушае думаць аб сур'ёзным становішчы пацьвярдзення. Дай жа Божа, каб усё кончылася як найлепш! А Вам, Паважаная Пані Людвіка, ад шчырай души жадаю сілы і вытрываласьці перанесці гэты цяжкі ўдар!

З шчырым паважаньнем А.Клімовіч.

P.S. Як Ваша здароўе?

Я асаbіста ня маю чым пахваліцца: да сэрцовых недахопаў далучаюцца
йшчэ азнакі астмы: змушаны быў нават адмовіцца ад систэматичнай
працы.

A.K.

* Ад. Станкевіч: Бр. Эпімах-Шыпіла. Вільня, 1935 г.

ЗАЎВАГІ

¹Ліст да А.Клімовіча. ²Вераніка Шутовіч (Клімовіч) (1910(?) – 19759(?)) – жонка А. Клімовіча. ³Павел Клімовіч – сын А. Клімовіча. ⁴Янка Шутовіч (1904 – 1973) – беларускі грамадскі і культурны дзеяч, швагра А.Клімовіча. ⁵Іван Курбека (1934) – беларускі паэт, літаратуразнаўца. ⁶Адрасат невядомы. ⁷Казімір Сваяк (1890 – 1926) – беларускі каталіцкі святар, паэт. ⁸Фадзей Булгарын (1789 – 1856) – вядомы расійскі пісьменнік. ⁹Ліст да Зоські Верас (1892 – 1991) – беларуская пісьменніца, рэдактар часопісаў «Заранка» і «Беларуская Борць». ¹⁰Янка Пачопка (1898 – 1977) – беларускі журна-

ліст, грамадскі дзеяч. ¹¹Сяргей Сарока (1902 – 1941) – кіраунік беларускай студэнцкай арганізацыі «Скарныня», якая існавала пры Віленскім універсітэце, рэдактар газеты «Беларусь працы». ¹²Янка Маразовіч (1895 – 1938) – рэдактар заходнебеларускага гумарыстычнага часопіса «Маланка» (1926 – 1928) ¹³Арсень Ліс (1934) – беларускі літаратуразнаўца і даследчык. ¹⁴Франук Грышкевіч (1904 – 1945) – беларускі паэт і грамадскі дзеяч. ¹⁵Баляслай Лапыр – дакладных звестак аб гэтай асобе рэдакцыя не мае. ¹⁶Баляслай Пачопка (1884 – 1940) – беларускі каталіцкі святар, перакладчык. ¹⁷С. Ашаровіч – асоба неўстаноўленая. ¹⁸Браніслаў Эпімах-Шыпіла (1859 – 1934) – адзін з заснавальнікаў беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. ¹⁹Леў Вітан-Дубейкаўскі (1869 – 1940) – беларускі архітэктар і грамадскі дзеяч. ²⁰Ганна Салянка – беларуская асветніца. ²¹Юльяна Менке (Дубейкаўская) (1886 – 1970) – нарачоная Івана Луцкевіча. ²²Л. Дубейкаўскі. ²³Пётра Сергіевіч (1900 – 1984) – беларускі мастак. ²⁴Янка Шутовіч (1904 – 1973) – рэдактар беларускага часопіса «Калосьсе» (1935 – 1939). ²⁵«Крыніца» (Беларуская крыніца) – беларуская клерыкальная і незалежніцкая газета, якая выходзіла з 1917 па 1940 гг. ²⁶Фабіян Шантыр (1887 – 1920) – пісьменнік, адзін з кіраунікоў беларускага савецкага ўрада, першы муж Зоські Верас. ²⁷“Przegląd Wileński” – польская прагрэсійная газета, якая выходзіла ў Вільні ў міжваенны перыяд. ²⁸Тэкля Станішэўская (1899(?) – 1919) – беларуская настаўніца ў час першай сусветнай вайны. ²⁹Станіслаў Станкевіч (кнігар) (1886 – 1964) – беларускі паэт і асветнік. ³⁰Янка Казека (1915) – беларускі пісьменнік. ³¹Уладыслаў Сталыга – беларускі асветнік. ³²Ларыса Геніюш (1910 – 1983) – беларуская паэтка. ³³Маецца на ўвазе магіла Ядвігіна Ш (А.І.Ляўцікага), якая знаходзіцца на каталіцкіх могілках Росы ў Вільні. ³⁴Аляксей Анішчык (1912) – беларускі грамадскі і культурны дзеяч, аўтар кнігі «Навагрудская беларуская гімназія». Жыве ў Вільні. ³⁵«Святыя Божа» – беларускі рэлігійны гімн. ³⁶Генадзь Кісялёў (1931) – беларускі даследчык. ³⁷Антон Шантыр (1918(?) – 1976(?)) – беларускі грамадскі дзеяч, сын Ф. Шантыра і З. Верас. ³⁸Язэп Жук ((?) – (?)) – адзін з лідараў БХД ў 20-я гады. ³⁹Іван Луцкевіч (1881 – 1919) – лідэр беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. ⁴⁰Друцкі-Падбярэскі – грамадскі і культурны дзеяч. ⁴¹Казімір Шафнагель ((?) – 1923) – беларускі грамадскі дзеяч. ⁴²Галіна Войцік (1927(?)) – беларуская асветніца, аўтар кніг пра дзеячоў нацыянальнай культуры. Жыве ў Вільні.

КАСТУСЬ ХАРАШЭВІЧ**УСПАМІНЫ***(Працяг. Пачатак у №№ 2, 3)***ВАЙНА 1941–1945 гг.
АКУПАЦЫЯ**

Як звычайна ў такой сітуацыі кірауніцтва краіны аб'ядуле ўсеагульную мабілізацыю. Ужо 23 чэрвеня 1941 г. мужчыны адпаведнага ўзросту пачалі збірацца ехаць у Маладэчна на прызыўныя пункты райваенкамата. Паехаў на фурманцы з суседамі і мой бацька, якому на той час ішоў 43-ці год. Жанчыны залямантавалі, ідучы за вазамі, трymаючыся за драбіны. Потым доўга яшчэ стаялі на ўскраіне вёскі. Хто ведае, калі яшчэ давядзеца сустрэцца каму з мужам, бацькам або сынам? Пачалася вайна, напэўна, самая бязлітасная, якую зведала грамадства за ўсю гісторыю свайго існавання.

Але на той час на фронт з нашых вяскоўцаў ніхто не папаў, за выключэннем тых, хто ўжо служыў у савецкай, а да таго яшчэ і ў польскай арміі. Імклівае наступленне немцаў вызвала паніку ва ўрадавых установах горада. Пачалася эвакуацыя. Усе, у тым ліку і мой бацька, неўзабаве вярнуліся дадому. Надышоў час ваеннага безуладдзя. Гэта калі ранейшая ўжо не дзейнічае, а новая яшчэ не ўсталявалася. Звычайна ў такі перыяд здараюцца ратункі дзяржаўнай, а часам і грамадской маёmacі, крымінальныя ўчынкі, забойствы. Але я не памятаю, каб што-небудзь такое адбывалася ў нашай мясцовасці ні восенню 1939 г., ні лютку 1941 г. Прайда, больш спрытныя ўсё ж паспелі за адзін дзень схадзіць у Маладэчна. Там разбралі гандлёвыя склады і крамы. У нашай вёсцы толькі разбралі соль, газу і запалкі з махоркай у мясцовай краме сельпо. Бе больш там нічога і не прадавалася. Усе былі ў чаканні. За майстрамі і дырэктарамі малаказавода прыехала цяжаровая аўтамашына. Яны хуценка пагрузіліся і ад'ехалі. Участковы ўпаўнаважаны Ефімаў, таксама партыйны чалавек з усходу, вымушшаны быў застацца з сям'ёю. Мощна захварэлі дзеци, і ён сам мэнчыўся з нагою.

А немцы з'явіліся 26 чэрвеня ў другой палове дня. Я ў той час пасвіў сваю карову на лузэ недалёка ад дарогі. Убачыўшы клубы пылу на ёй з боку станцыі Валожын, падыйшоў бліжэй, каб паглядзеце што там такое. Неўзабаве з'явіліся чорныя запыленыя трохкалёнсныя матацыклы з кошыкамі-каляскамі. На кожным – па трое жаўнерай у сталёвых касках на галаве, акулярах і шэра-зялённых плашчах з капюшонамі. На грудзях аўтаматы, зусім не падобныя на савецкія, а ў таго, што ў кошыку, – яшчэ іручны кулямёт напагатове. Я здагадаўся, што гэта, пэўна, ўжо немцы. Да дарогі падышлі яшчэ хлапчукі, якія бавіліся непадалёку. На скрыжаванні дарог насупраць нашай хаты матацыклы спыніліся. Было іх больш пяці, дакладна не памятаю. Пачалі аглядацца. Маторы пэўны час працавалі. Затым, не звяртаючы ўвагі на нас, з пярэдняга матацыкла сышоў жаўнер. Даставаў з плашчы планшэтку з мапай. Паглядзеў на яе, штосьці прамовіў на нямецкай мове да кіроўцы і пачаў з кошыка даставаць прадаўгаватыя завостраныя з аднаго канца дошчачкі. Выбраў адну з іх, невялікім малаточкам цві-

камі прыбіў яе да аднаго клёніка ля дарогі. Закурылі. Павеяла зусім незнайым нам тытунёвым пахам. Гэта былі іх цыгарэты, акуркі якіх мы потым падабралі і прынеслі дадому паказаць сваім. Цыгарэт у той час яшчэ нікто не бачыў, акрамя махорачных карашкоў і папярос “Север” і “Беламорканал”.

А немцы тыя, не спяшаючыся, заявілі маторы і рушылі далей на ўсход у бок Літвы і Палаchan. Калі яны зніклі за пагоркам, мы падышлі і на дошчачцы той прачыталі: “Nach Molodeczno”.

Вось так даволі празаічна з’явіліся ў нашай вёсцы Гарадзілава першыя нямецкія акупацыйныя злучэнні. Бацькі папярэдзілі, каб больш не падбягалі да дарогі. Мала што можа здарыцца. Але цікаласць перамагала. І хоць цераз шчыліну ў плоце я назіраў за ларогай.

А па ёй крыху пазней цэлы тыдзень, а мо і больш, амаль безупынна рухаліся аўтамашыны з пяхотай, танкеткі, коннікі і нават веласіпедысты. Гучала розная, пераважна незнаймая нам, гаворка, калі атрады спыняліся на адпачынак. Бачылі мы не толькі немцаў, але і італьянцаў, іспанцаў, мадзяр, румын. Здавалася, уся Еўропа заходняя рынулася на ўсход. А вось чырвонаармейцаў у тыя дні даводзілася бачыць толькі на балоце, ля ракі. Групоўкамі па двое, троє яны днём сядзелі ў чароце і сушылі памытую былізну. Зброя мы ў іх не бачылі. Напэўна, хавалі і рухаліся на ўсход, выходзячы з акружэння, відаць, толькі ноччу ўздоўж ракі. Калі мы прыходзілі да ракі лавіць рыбу або заганяць кароў ці коней дадому, яны пыталіся, ці многа немцаў прайшло цераз нашы вёскі. Звычайна мы бралі з сабой больш хлеба і што-небудзь яшчэ і давалі гэтым акружэнцам. Часам, зняшы гімнасцёрку, у адной белай кашулі і басяком хто-небудзь з іх адваражваўся і днём заходзіць у нашы хаты, калі на пэўны час на дарозе было пуста. Іх кармілі, хто чым мог. Давалі і з сабой.

Калгасаў у нас яшчэ не было, таму ў кожным доме быў хлеб і да хлеба. Паколькі ўзброенных сутычак у нашай мясцовасці не было, то і вёскі засталіся цэльяя, і нікто з грамадзян не загінуў.

Толькі аднойчы высока ў небе з’явіліся над дарогай савецкія бамбардыроўшчыкі. Нават скінулі дзве бомбы. Я быў тады на панадворку ля сваёй хаты. Адчуў, як зямля захісталася пад ногамі. Затым раздліся адзін за другім моцныя выбухі. Азірнуўся ў той бок і ўбачыў чорныя слупы дыму, якія ўзняліся за дарогай на попі. Не стрымаўся і пабег паглядзець. А з глыбокіх ямаў ад бомбаў яшчэ віліся струменьчыкі дыму, і зямля была цёплай. Бачыў, як па гэтых самалётах білі нямецкія зеніткі, што стаялі ля вёскі Канюхі і прыкрывалі дарогу. Але ні ў адзін самалёт, а іх было ля дзесяці, не папалі. А тыя больш не вярталіся. На чым і скончылася ўся бамбёжка.

Калі нам, падлеткам, не сядзелася ў хаце, і было жаданне як мага больш усяго пабачыць, то дарослыя і жанчыны без асаблівай патрэбы не выходзілі на вуліцу, па якой рухаліся калоны немцаў. Толькі дзівіліся, дзе дзелася тая сіла, якая ў верасні 1939 г. па гэтай дарозе рухалася на захад. Успаміналі першую сусветную вайну і тагачасных немцаў, аб якіх нічога дрэннага не маглі сказаць, паколькі ніякіх злачынных дзеянняў адносна мірнага насельніцтва з іх боку ў час акупацыі не назіралася.

Мой бацька ўспамінаў, як будучы на фронце пад Крэвам, хадзілі ў час перамір’я ў іхнія акопы “братаца”. Частаваліся шнапсам і галетамі. А вось што ўяўляюць цяпешашнія немцы, як і сама Германія, нікто дакладна не ведаў. Таму і адносіны да іх на першы час у нас былі неакрэсленыя. Ад савецкага камуністычнага кіраўніцтва за два гады іх панавання ў Заходній Беларусі таксама нічога дрэннага пра гэтую краіну і яе рэжым мы не чулі. Нават у той час, калі Гітлер пачаў захопліваць у Заходній Еўропе адну краіну за другой, Сталін пасылаў яму віншаванні з нагоды чарговых ваенных

*Настаўнікі і вучні Маладэчанскай гандлёва-адміністрацыйнай школы.
1943 г.*

перамог. Ведалі нашы людзі і пра тое, як пасля разгрома Польшчы, пры сустрэчы ў Брэсце, савецкая і нямецкая афіцэры пілі на брудэршафт шампанскае, чулі і пра Мірны Дагавор з Германіяй. Таму, відаць, не дзіва, калі дзе-нідзе ў беларускіх вёсках сустракалі немцаў з хлебам і соллю, аб чым сведчаць дакументы. У нашым сельса-веце такое не назіралася. Але і яўнай варожасці ў большасці вяскоўцаў на першы час да іх не было.

Калі нямецкая вайскоўцы спыняліся ў нашых вёсках на адпачынак, мы кружыліся ля іх, каб што-небудзь прыдбаць. І гэта часам удавалася. Я марыў мець губны гармонік, на якім яны даволі добра іграли. І мелодыі нямецкая мне падабаліся. Нейкія пявучыя, захапляючыя. Аднаго разу мне пашанцевала. Калі з гарадзілаўскага маёнтка з'ехала нейкое злучэнне, мы там падабрапілі сёе-тое, у тым ліку і невялікі губны гармонік. І хаця ён крыху хрыпей, я быў шчаслівы. Хутка пачаў падбіраць на ім свае беларускія мелодыі. Перападала нам часам і шакаладных цукерак, пячэння, а то і смачнага ліманаднага напою. Розныя былі тыя нямецкая франтавікі. Маладыя танкісты, вясёлыя, бесклапотныя. Яны, напэўна, так верылі сваіму фюрэрзу, што не сумніваліся ў хуткай перамозе і што жывымі вернуцца ў свой Фатэрлянд. Памятаю адзін эпізод, якому мы ў той час не знаходзілі тлумачэння. Сабіралася наша хлапчукоўская кампанія больш за ўсё ля сваёй школы. Мы там ганялі пікара або гулялі ў лапту, калі былі вольныя ад гаспадарчых абавязкаў. Непадалёку на лузэ стаяла на рамонце некалькі нямецкіх лёгkіх танкаў. У той час цяжкіх, кшталту "Тыгр" або "Фердынанд" у немцаў не было.

Гэта ў савецкай арміі практиковаліся пераважна цяжкія бронемашыны, у тым ліку і такія суперцыжкія, як "КВ" – "Клімент Варашилаў". Савецкая танкавая армада, як цяпер стала вядома, была па колькасці большая за нямецкую.

А адступаць усё ж давялося.

Зайшлі ў той дзень нямецкія танкісты і ў нашу школу. А там у класах, як віселі партрэты правадыроў, так і віселі. Бачым, выносяць немцы партрэт Сталіна, Молатава, Берыі на панадворак. Глядзім, што яны з імі будуць рабіць. Пачалі ставіць ля сцяны і шпуляць у іх фінскімі нажамі, гучна смяючыся, калі хто-небудзь пападаў. І тут падышоў, магчыма, іхні афіцэр і, узяўшы партрэт Молатава, сказаў: "Молётов найн, найн" – і кінуў яго ў калідор школы. Чаму Молатава "найн", мы не разумелі. Магчыма, Молатаў быў у іх на асобым рахунку за падпісанне Рыбентропам сакрэтнага пратакола да Мірнага Дагавора, аб чым у той час нікто з нас не ведаў.

Паступова рух на дарозе пачаў спыняцца. Абышлося ўсё без асаблівых страц. Толькі драўляны масток цераз рэчку зусім разбурыўся і, аўтазджаочы яго, немцы здратавалі некаторыя палеткі збажыны. Але гэта лічылася дробязь. Пайшла гаворка пра ўсталяванне пэўнай мясцовай улады. Думалі, што на гэтым жаі сучаснай вайны і скончыліся і што Германія атрымае перамогу. Вельмі ўжо бадзёра паводзілі сябе вайскоўцы. І ваеннае ўзбраенне было нядрэннае. Нам, хлопцам, засталося толькі падбіраць і цягніць дадому розныя рыштункі, віткі дроту, скрынкі, бляшанкі ад розных напояў і усялякае жаляззё. Здаралася знаходзіць баявыя патроны і нават артылерыйскія снарады. Тады мы іх цягагі ў якую-небудзь канаву і разбралі, каб дабыць порах. З дапамогай яго мы рабілі самастрэлы і розныя выбуховыя штучкі. Некаторым не шанцавала. Заставаліся калекамі, а то і гінулі. Але ў тых чэрвенеўскія і ліпенеўскія дні гэта здаралася не часта. Гранат і зброй немцы стараліся не пакідаць. Відаць, быў строгі наконт гэтага загад.

Пачыналася жніво. Усе пайшлі ў поле на працу. Бавіць час асабліва не даводзіліся. Пры аднаасобнай гаспадарцы ўсім хапала заняткаў. Я быў старэйшы з дзяцей у нашым доме. Мне споўнілася 14 год. Часта даводзілася хадзіць у Літву па каня. Ён быў у нас агульны з дзедам Мікалаем. Звычайна садзіўся на яго і дабраўся ўжо верхам. Але не заўсёды ўдавалася такім чынам даехаць аж да хаты. Конь у нас быў мангольскай пароды, невялікі, каржакаваты і вельмі хітры. Застаўся ён нам ад савецкай конніцы, калі яна ў 1939 г. рухалася на заход. Забраўшы ў нас здравага, узамен пакінулі гэтага кульгавага на адну нагу. Бацька яго выхадзіў. Толькі да сялянскай працы, да хамута ён не быў прызвычаны, і на першы час з ім было нямала турбот. А вось вярхом на ім ездзіць было добра. Але ўмей скідаць з сябе ездака так спрытна, што не агледзішся, як апynешся на зямлі. Гэта калі ён задумае паласавацца канюшынай па дарозе. А потым сам прыходзіў дахаты.

Паколькі малодшаму брату Валерью спаўняўся толькі год, а сястры Рыце – шосты, усёй падмогай па гаспадарцы быў я. І карову загнаць у поле, і адпаску адбыць, сенакосам сушыць і звозіць сена ў гумно. Спрабаваў ужо і сам касіць. Маці звычайна з малымі дзэцьмі ля дому, а я з бацькам па ўсёй астатнай работе. Цяжкавата было часам. Асабліва калі пачыналі капаць уручную торф на балоце. У кожнага вяскоўца была свая дзялянка і пуня, дзе ўжо сухія брыкеты торфа складалі, а толькі зімою, калі замярзала рака, вывозілі. Звычайна бацька жалезным разаком выкідаў з ямы на паверхню цяжкія мокрыя брыкеціны, а мая справа была кідаць іх на саначкі і адцягваць далей на прасушку, складаючы ў пірамідкі. Так працягвалася тыдзень, а то і больш. Затым патрэбна было хадзіць і сушыць, перакладаючы пірамідкі знізу ўверх. А хадзіць даводзілася за 3 кіламетры пад Баркі, невялікай вёсачкі па дарозе на мя-

стэчка Валожын. Там нават была нейкая невялікай панская сяліба. Адно радавала, што капалі торф непадалёку ад нашай ракі Беразіны, вельмі прыгожай і рыбнай на той час. Вада ў ёй была празрыстая, як слязінка. Можна было піць. Звычайна я браў з сабой вуды і закідуваў іх у зручным месцы. Затым, у час адпачынку ад працы, хадзіў і здымай рыбу. Пападаліся і плоткі, і акункі. Напэўна, з таго часу я і палюбіў рыбалку вудаю (раней мы ў невялікай рэчцы, што ўпадае ў Беразіну, рыбу лавілі звычайна кошыкамі). Сліжыкаў усякіх і пескароў зайсёды можна было налавіць на патэльню. А дарослыя з нашай вёскі і суседній у нядзелю, калі ніякай іншай працай нельга было займацца, збіраліся гуртом і таптухамі праходзілі аж да Беразіны. Кожны прыносіў па торбе рыбы. Вось і ў тое лета ваеннае, таксама ў нядзелю, выходзілі на рыбалку. Памятаю, як нямецкія вайскоўцы куплялі злойленую рыбу за нейкія маркі, на якія нічога нельга было тады ў вёсцы купіць. Хадзілі нават да дзядзькоў глядзець на тыя гроши. А аднойчы бачыў, як жаўнеры басяком на балоце паміж купін лавілі зялённых жабаў. Затым ножыкам адціналі ў іх задняя лапкі і кідалі ў бляшанку ад процівагаза. Акаваецацца, яны потым смажылі гэтых лапкі і елі, што вельмі нас здзіўляла. Хадзілі мы ў тое лета і ў грыбы, але стараліся доўга не бавіцца. Рэч у тым, што з першага і да апошняга дня нямецкай акупациі існаваў каменданцкі час. З прыцемкамі ўсе цывільныя грамадзяне павінны былі быць дома, у сваіх хатах. Калі ўлетку гэта нязручнасць не так заўважалася, то пад восень, а затым глыбокай восенню і зімою цяжка было прызыўчайца да такога рэжыму.

А нямецкае войска тым часам усё далей і далей рухалася на ўсход. Даходзілі чуткі, што яно ўжо за Смаленскам і падходзіць да Масквы. Інфармацыю пэўную мелі і ад часовых пастаноў і інструкцый. У адной з іх гаварылася, што патрабна ствараць мясцовую ўладу, якая павінна падтрымліваць і дамагацца выканання ўсіх загадаў краініцтва вышэйшага, якое фармуецца ў Менску. З'яўляліся пракламацыі, у якіх сцвярджалася, што Германія сваім ворагамі лічыць бальшавікі рэжым у Маскве, камісараў і палітработнікаў, а таксама ўсіх камуністычных актыўістаў і яўрэяў. Загадвалася выкіраваць і здаваць у камендатуру камуністай, камсамольцаў і тых, хто пры савецкай уладзе займаў значныя пасады.

Пачынаўся перыяд правентыўных рэпрэсій супроць асоб памяненай катэгорыі. Збіralі яўрэяў па вёсках і мястечках і кудысьці звозілі, а часам знішчалі на месцы. Аднойчы на нашай дарозе спынілася нямецкая аўтамашына, а ў кузаве – некалькі яўрэйскіх сем'яў з катомкамі. Сярод іх я ўбачыў знаёмую дзяўчыну, яўрэйку, якая хадзіла ў нашу Гарадзілаўскую школу. Яе бацькі жылі ў в. Дземяшы. Займаліся гандлем і дробным рамяством. Я падышоў бліжэй і без падазронасці спытаў: “Куды ты едзеши, Соня?” Імгненна з кабіны аўтамашыны выскочыў нямецкі карнік, схапіў мяне за плечы і стаў нюхаць галаву, прыгаворваочы: “Юда, юда!” Я стаяў, нічога не разумеючы, нават спужаца не паспеў. Валасы ў мяне тады былі чорныя як смоль, ды яшчэ віліся на вісках. У школе часам цыганам абзывалі. А немец падумаў, што я яўрай, калі яшчэ спрабаваў загаварыць з ім. Але падышоў паліцай, які да гэтага стаяў на прыступках кабіны, адхіліў мяне ад немца і, штурхануўшы ў плечы, загадаў ісці дадому. Ён ведаў нашу сям'ю. А нейкі дзядзька, праходзячы, бачыў усю гэтую валтузно. Разумеючы ў чым справа, ён зайшоў у нашу хату і расказаў усё як было. Тры дні мяне наогул не выпускалі нават на панадворак. А калі з'яўлялася якая-небудзь аўтамашына на дарозе, загадвалі лезці пад ложак і там ціха сядзець. А тых яўрэяў і Соню, як я потым высыветліў, расстралялі ў той жа дзень у пясчаным кар'еры за вёскай Баркі, што па дарозе на Валожын.

А ў адзін спякотны летні дзень з боку мястечка Лебедзева падняліся чорна-шэрыя

густыя клубы дыму, а ў паветры адчуўся нейкі нязвыклы пах гары. Лёгкім воблакам даходзіла ўсё гэта аж да нашай вёскі. Неўзабаве даведаліся: у гумні палілі ў той час лебедзеўскіх яўрэяў. Гэта мяне вельмі ўразіла. Сталі больш панурымі нашы людзі. Такога яшчэ не было ў нашай мясцовасці. І хаты да яўрэяў ставіліся па-рознаму, але спаленне чалавечай істоты было па-за межамі нашага ўяўлення. Давялося бачыць у тыя дні і калону савецкіх ваеннапалонных, якія, рухаючыся па дарозе, хапалі часам конскія каўцякі, выкалуپлівалі з іх зерне і клалі сабе ў рот. Гэта калі я ездзіў з бацькам у Маладэчна да радні. Доўга ў памяці былі шэрыя, змэнчаныя твары чырвонаармейцаў, даведзеных да такога стану.

Затым дайшла чарга да партыйных актыўістай і камсамольцаў. Але калі з яўрэйскімі сем'ямі было зразумела, іх рэпрэсіравалі пагалоўна, то з партыйнымі здаралася па-рознаму. Напрыклад, у Палачанах па пададзенаму карнікам спісе, камсамольцаў, якія там былі, немцы расстралілі. Расстралілі і былога старшыню Гарадзілаўскага сельсавета Сіняўскага, жыхара вёскі Парэчча. Мой бацька яго ведаў як нядрэннага чалавека. Але, напэўна, хтосьці данёс на яго асабіста. У час камуністычных рэпрэсій за перыяд з 1939-41 гг. нямала нашых грамадзян таксама нявінна пацярпелі. Сіняўскі быў партыйцам і як старшыня сельсавета не мог ухіліцца ад загадаў вышэйшага тагачаснага начальнства. А вось з камсамольцамі ў нашым сельсавеце абышлося без расстрэлаў. Солтысам быў абраны жыхар вёскі Дземяшы Галавач, даволі прыстойны чалавек. Памятаю, як ён прыйшоў да майго бацькі і, відаць, паведаміў што патрабују спіс камсамольцаў, сярод якіх быў і малодшы брат маёй маці Лярон Саўлавец. Што рабіць? Скончылася гэта тым, што разам са святаром Гарадзілаўскай царквы Аляксеем Маеўскім, які таксама карыстаўся павагай і даверам у людзей, зрабілі так, што камсамольцаў у нас быццам бы і не было. Пазней я даведаўся, што для гэтага спатрэбілася пэўная колькасць залатых манет. Затое хлопцы засталіся жывымі. Не падалі спіса і на ўсходнікаў, якія вярнуліся з эвакуацыі, бо не паспелі ад'ехаць далёка, не падалі і на савецкага ўчастковага міліцыянера Ефімава, таксама партыйнага, але даволі памяркоўнага чалавека. Яны так і пражылі разам з намі ўесь перыяд акупацыі, за што былі ўдзячны.

А вось самога Галавача за тое, што быў солтысам, пасля вайны ўсё ж рэпрэсіравалі і вывезлі ў Сібір. За яго, відаць, ніхто не змог застуپіцца.

Цяжка было на душы ў тое лета 1941 г., уяўляючы, як гарыч людзі ў агні, як стаяць перад ямай, чакаючы кулі ў патыліцу, або ад голаду трацяць чалавече аблічча. Мы яшчэ тады не ведалі пра масавыя расстрэлы ў СССР, пра рэпрэсіі і лагеры, дзе гінулі пераважна таксама ні ў чым невінаватыя людзі. Лічылі мы, што гэткія зверстыя ўлачсцівы толькі цяперашнім немцам, якія так нечакана хлынулі на краіну. Але бліжэй да восені сітуацыя пачала крыху нармалізавацца. Пайшла гаворка, што збіраюцца адкрываць школу. Стварылася нейкая мясцовая ўправа. Выйшаў загад адчыніць з 1-га кастрычніка нашу школу і ў ававязковым парадку адпраўляць у яе дзяцей ва ўзросце ад 7 да 14 год. З'явіліся нават аўтавы: "Хто не будзе пасылаць дзяцей у школу, будзе пакараны па законах ваеннага часу". А ў дадатковай інструкцыі гаварылася, што асноўнай мовай навучання павінна быць беларуская з ававязковым выкладаннем беларускай мовы не менш як 6 гадзін на тыдзень. Дапускалася вывучэнне і польскай мовы, дзе была адпаведная колькасць грамадзян, якія лічылі сябе палякам. Толькі выкладанне на рускай мове было цалкам забаронена. Нават уроку па рускай мове ўжо не было.

Такім чынам, дзесьці ў палове кастрычніка месяца, я ахвотна пайшоў у сваю школу, ужо ў 7 клас. Многія юнакі і дзяўчата прыйшлі тады ў школу нават старэйшага

ўзросту. Настаўніці калектыв застаўся ранейшым. Нават настаўніцы, якіх прыслалі да вайны з усходу і якія не паспелі або праста не пажадалі эвакуявацца, таксама прыйшлі працаўваць у школу. Выкладалі ўжо не рускую мову і гісторыю СССР, а бата-ніку, заалогію, а часам і геаграфію. Зарплаты нікому ніякай не было. Але нашы людзі дапамагалі ўсім настаўнікам як маглі. Яны не галадалі.

Кніжкамі карысталіся ўсялякімі – і савецкімі, і нацдэмамаўскімі віленскага выдання. Я асабліва любіў пераглядаць “Геаграфію Беларусі” Смоліча. Там былі цудоўныя краявіды роднага краю.

У пачатку 1942 г. з'явілася перыядычнае выданне “Беларуская школа” ў дзвюх рэдакцыях – для вучняў і настаўнікаў. Гэта замест савецкіх падручнікаў. Ніхто не ведаў, акрамя маіх бацькоў, што на гарышчы нашай хаты знаходзіцца многа вартасных кніжак на польскай, рускай і беларускай мовах. Набыў я гэту бібліятэку даволі своеасаблівым чынам. У мяне былі добрыя стасункі з сынамі тэхнічкі нашай школы, адзінокай жанчыны, якая і жыла ў маленъкім пакойчыку пры школе. Бацькам Яўгена, так звалі таго хлопца, быў настаўнік Посах, які ў свой час працаўваў у Гарадзілаўскай школе. Менавіта да Посаха ў школу і прыходзіў Янка Купала з Яхімоўшчыны.

Мая маці нават памятала, калі пает заходзіў да іх у клас. Пазней у Рasei Посах і пазнаёміў Я. Купалу з Максімам Горкім. Яшчэ пры Польшчы ў школе была бібліятэка, і не малая. А калі ўсталёўвалася савецкая ўлада, Яўген, каб кніжкі не прапалі, знёс іх на гарышчу школы. Затым школьнай бібліятэка стала папаўняцца кніжкамі савецкіх выданняў, сярод якіх было таксама даволі многа вартасных збораў. А калі ў 1941 г. з'явіліся немцы, ён зноў, каб іх не расцягнулі, занёс на гарышчу. Аднаго разу пакліаў мяне на тое гарышчу і сказаў: “Ведаю, што любіш літаратуру, пішаш вершы, збіраешся стаць паэтам. Выбірай, якія табе кніжкі да спадобы, і нясі дадому. Толькі нікому не паказвай і не гавары, як яны ў цябе з'явіліся.” Некалькі дзён я кошыкам насытყылі кніжкі і хаваў у скрынках. Маці хвалявалася. А раптам немцы зробіаць вышук. Але нікому ў той час да іх не было справы.

З польскай літаратуры былі ў мяне творы Адама Міцкевіча, Станіслава Выспяньскага, Юліуша Славацкага, Генрыка Сянкевіча, Мар'і Канапніцкай, нават Баляслава Пруса, Жэрэмскага і Элізы Ажэшкі. Я ўдзячны лёсу, што многія творы мне былі знаёмы ў арыгінале, бо польскай мовай валодала свабодна. Паколькі ў той час не было ні радыё, ні тэлевізіі, толькі чытаннем можна было і займацца, асабліва ў самотныя зімовыя вечары пры завешаных шчыльна вонкнах.

Цікавыя былі выданні па гісторыі Польшчы. У той час я ўжо ведаў пра Тадэвуша Касцюшку, Юзэфа Панятоўскага, Канстанціна Каліноўскага і больш дакладна пра Юзэфа Пілсудскага, які нарадзіўся на Беларусі ў маёнтку Жулуў на Гарадзеншчыне. У гісторыі Польшчы ёсьць нямала падзеяў, звязаных з нашым краем, і мяне гэта цікавіла. Памятаю выдатныя ілюстрацыі да гістарычных старонак графіка Гротгера і мастака Матэйкі.

Але авалодаўшы рускім і беларускім чытаннем, я ў той час ужо меў магчы-масць пазнаёміца з творамі Пушкіна, Лермантава і самога Гогаля, ад якога я быў у захапленні, асабліва чытаючы “Вечера на хутаре близ Диканькі” і фантастычную аповесць “Вій”. І ўсё ж бліжэй да душы і розуму мне былі творы Янкі Купалы, Якуба Коласа, М. Багдановіча і нават Эдуарда Самуйлёнка і Янкі Маўра. “Курган”, “Сымон-музыка”, “Новая зямля” – былі майі настольнымі кніжкамі, на якіх і выхавалася мая грамадзянская і патрыйтычная пазіцыя.

Пэўнай нацыянальнай свядомасці садзейнічала і тое, што акрамя беларускага мовнага навучання ў тагачасных школах, як пачатковых, так і сярэдніх, значная ўвага

надавалася ўрокам гісторыі нашай Бацькаўшчыны. Мы даведаліся, што ў сярэднявекчы існавала на нашай тэрыторыі Вялікае Княства Літоўскае, што мова беларуская ў ім была дзяржайной. Гаварылася і пра дзеячоў вызвольнага руху, пра гаротнае жыццё нашых продкаў пад гнётам акупантатаў як з усходу, так і заходу.

Аб усім гэтым мы даведваліся як з кніжац, так і апавяданняў саміх настаўнікаў, якія да вайны вучыліся ў беларускіх настаўніцкіх гімназіях і семінарыях. У Гарадзілаўскай школе такім быў Георгі Вяршыцкі, родам з вёскі Дубіна Валожынскага раёна. Ён паспей некалькі год павучыца ў Віленскай настаўніцкай семінарыі. А як вядома, Вільня да 1939 г. была цвярдыняй беларускага адраджэнскага руху ў Заходніяй Беларусі. Даведаліся, што нацыянальная гісторычная сімволіка – герб “Пагоня” і бел-чырвона-белы сцяг, якія неўзабаве былі ўсталяваны ў класах школы замест партрэтаў правадыроў. Своеасаблівым гімнам і нават малітвай сталі радкі верша Канстанцыі Буйлы “Люблю наш край, старонку гэтую”. Пелі і “Зорку Венеру” Максіма Багдановіча.

Штосьці вельмі блізкае да душы закрадалася ў мяне ў той час. У сваіх вершах, якія я працягваў пісаць у школьную насыщенную газету, начаплі з'яўляліся патрыятычныя ноткі. Маляваў каляровымі алоўкамі, як карыкатуры, так і карцінкі з прыроды. Але мастаком стаць не марыў.

1942 год у час вайны запамятаўся мне больш спакойным жыццём. Фронт адышоў далёка на ўсход. Спыніліся карньякі акцыі. Магчама, гэтаму садзейнічала тое, што Цэнтральная і Заходняя Беларусь мела цывільнае кіраўніцтва, у той час, як Усходняя яе частка да апошняга дня была пад уладай ваеных. Нашы грамадзяне свабодна апрацоўвалі сваю зямлю. Падаткі і розныя паборы былі на першы час не большыя, чымсь пры Саветах.

Уладкоўваліся на працу дзе хто мог. Праўда, адзін дзень на тыдзень патрэбна было адбываць прымусова працу. То па рамонце дарог або будоўлі ўмацаванняў пры чыгунцы, то ў Яхімоўшчыне на бровары, а часам ездзілі ў Маладэчна на рамонт дэпо. Часам я замяняў бацьку, якому хапала працы пры гаспадарцы. Людзі жаніліся, спраўлялія вяселлі, хрысцілі дзяцей, адзначалі рэлігійныя і народныя святы. У нядзелю моладзь хадзіла на танцы. Звычайна збиралася ў нашай школе, бо ахвотнікай было не мала. Начаплі з'яўляліца ў вёсках былья савецкія чырвонаармейцы. Гэта калі немцы начаплі распушчаць некаторыя лагеры для ваеннаапalonных. Брапі іх да сябе ў асноўным тыя грамадзяне, у якіх была патрэба ў дапамозе па працы. Затрымліваліся яны і ў адзінокіх жанчын. А часам прымалі ў дом, каб людзі маглі неяк выжыць. Ведалі, колькі іх загінула ў першыя месяцы вайны ў нямецкіх канцлагерах ад голаду, холаду і розных хвароб.

Менавіта ад іх, а затым бежанцаў з усходу, мы даведаліся аб жыцці ў Савецкім Саюзе, якім яно было на самай справе. Нават не верылася, што ў СССР даўно ўжо існуюць лагеры і праводзяцца расстрэлы. І што ў калгасах жыццё не заўсёды такое, як пяеца ў песнях або паказваеца ў кіно. Хаця пасля ўз'яднання за два гады сутнасць савецкага таталітарнага рэжыму ўжо начапала праяўляцца і ў Заходніяй Беларусі. Намі ўсё яшчэ лічылася, што гэта часам нейкае непаразуменне, калі чалавека ні за што ссылаюць у лагер. Вінаватымі лічылі больш самаўпраўнае начальства мясцове, чымсь вышэйшае маскоўскае кіраўніцтва. Памятаю, як прыходзілі да майго бацькі і прасілі напісаць пісьмо Сталіну ў Москву, каб разобраўся ў той ці іншай судовай спраўе. Але бацька ў Москву не пісаў. Ён ужо адчуваў, што сутнасць у іншым. Напэўна, таму ў часе акупацыі заняў нейтральную пазіцыю. Не пайшоў працаваць у гміну, калі прапанавалі, але і не збіраўся выступаць супраць немцаў. Многія нашы грамадзяне так сябе паводзілі ў той час. Выжыць у гэтае ваеннае ліхалецце і пракарміць сваю сям'ю

лічылася галоўным клопатам для іх.

А праблем хапала, нягледзячы на тое, што сітуацыя ў нашай мясцовасці была крыху лепшая ў парадунні з Усходнім Беларуссю, у прыфронтавых, а потым і партызанскіх зонах. Адчуваўся востры недахоп адпаведных лекаў і медыцынскай дапамогі. У нашай хаце закватэраваў на пэўны час чалавек з вёскі Хоўхлава, які займаўся ўрачаваннем. Браў за паслугі толькі прадуктамі харчавання. Але яго магчымасці былі вельмі абмежаваныя. У Маладэчне існаваў шпіタル для цывільных, а для ваенных – асобна. Некаторыя прэпараты можна было дастаць таксама за натуру. Памірані дзеци і дарослыя, калі восенню 1941 г. прыйшла эпідэмія тыфусу. Памятаю, як стараліся не заходзіць у тыя хады, дзе гэта хвароба панавала. Не было цукру. З'явіўся сахарын. Гэта такія белыя таблеткі, ад якіх вада становілася салодкай. Але празмернае яго ўжыванне дзеянічала на зрок. Сталі садзіць больш цукровых буракоў і рабіць з іх штосьці накшталт саладкаватага джэму. Нястача была туалетнага і гаспадарчага мыла. Карысталіся каўстычнай содай, якая была небяспечнай для скуры рук. Таму часцей у цёплую ваду сыпалі попел, рабілі луг і ім мылі бялізну. Дзяючыя спрабавалі мыць твары малаком, ад якога быццам бы скура рабілася мяккай і празрыстай. Замест гузікаў прышывалі драўляныя біркі. Курцы садзілі самасад, бо не заўсёды можна было дастаць маҳорку, а нямецкія цыгарэты лічыліся слабымі. З хлебам на вёсцы асаблівай праблемы не было. Стараліся, каб яго хапала да новага ўраджаю. А вось у гарадах і мястэчках у людзей, якія не мелі сваёй зямлі, нястача хлеба заўсёды адчувалася. У Маладэчне была пякарня. Хто працаў на прадпрыемствах горада або ўстановах, па картках мог атрымаць свой паёк. Але хлеб выпякаўся часам разам з драўлянай мукой – гэта калі дабаўлялі туды апілкі. Жывучы пазней у Маладэчне, я таксама еў такі хлеб.

Адзінае, што можна было набыць нават за маркі, – гэта соль, газа, сярнічки і асобныя сялянскія прылады. Былі такія гандлёвыея кропкі ў Маладэчне і вясковых крамах. Вельмі быў распаўсюджаны абмен асобных прадуктаў: яек, масла, сала – на ніткі, іголкі, гузікі, адэкалон і ўсякую галантарэйную дробязь у немцаў-чыгуначнікаў, якія ў вольны ад дзяжурства час хадзілі па хатах і прапаноўвалі свой тавар. Звычайна гэта былі даволі пажылыя нямецкія грамадзяне, змабілізаваныя ў армію. Некаторыя з іх ужо другі раз на Беларусі. Часам спрабавалі весці гаворку, ведаючы пэўную колькасць беларускіх слоў. Мянляі яны прысланыя ім пасылкі з дому і на самагон, які ў той час многія гналі, бо ніхто не забараняў гэта рабіць, а дзяржаўных спіртных напояў не было. Здараліся выпадкі атручвання самагонам, калі нядобра сумленныя людзі прадавалі падробленую, для моцы, гарэлку. Таму для сябе кожны стараўся мець гарэлку свайго уласнага вырабу.

Надыходзіла вясна 1942 г., а з ёю і канец заняткам у школе. Што будзе далей, ніхто не ведаў. Не было асаблівай турботы наконт гэтага і ў мяне. Я жыў сам сабой. Як пацямннее, залазіў на гарышча і пераглядаў сваю бібліятэку. Гэта давала мне вялікае задавальненне. Выбіраў з кніг для спадобы і чытаў у вольны час.

Надыходзіў час расставання са школьнімі сябрукамі і сяброўкамі. Напэўна, у кожнага юнака, а то і дзячыны ў раннім юнацтве бывае сваё каҳанне. Было яно і ў мяне. Мне падабалася дзячына з вёскі Журэвічы, якая сядзела за першай партай непадалёку ад настаўніцкага стала. І ўсё ж удавалася нават на ўроках перадаць ёй запіску з вершаванымі радкамі. Гэта было ўсё, на што я мог адважыцца. Начытаўшыся паэтычных твораў, такіх як "Сымон-музыка" Я. Коласа, "Мцыры" М. Лермантава, "Том Сойер" Марка Твэна, я ўяўляў яе самай-самай дасканалай дзячынай на гэтым свеце, баючыся нават дакрануцца да гэтага боскага стварэння. Рамантыка паглынала мяне цалкам і спадарожнічала на працягу амаль усяго жыцця, прыносячи часам горыч рас-

чаравання. Але гэта было пазней. У тых 15 год я наогул усё ўяўляў у ідэале. Востра адчуваў прыгажосць прыроды. Думаў, што большасць людзей такія, як героі твораў, з якімі мне давялося пазнаёміцца ў той час. Мая маці лічыла, што мне рана чытаць такія кніжкі, што да іх разумення патрэбна пэўнаясталасць. Дзесяці яна мела рацыю. Таму што асобных аўтараў пазней я ўжо разумеў па-іншаму, больш змястоўна і карысна для сябе. Але польскіх класікаў у арыгінале мне так і не давялося паўтарыць, бо напрыканцы вайны згарэла мая бібліятэка. Турбавалася маці і за мой зрок. Чытаць даводзілася больш вечарам, калі быў вольны час і ад школы, і ад гаспадарчых спраў. А належнага святла не хапала. Газавая лямпа, і то не на поўны кноцік, дзесяці ў куточку на цёмнай печы – вось і ўсё асвятленне ў зімовыя працяглыя вечары. Там я і засынаў да раніцы, да таго часу, калі маці пачынала распальваць печ.

Я з дзяцінства і па сённяшні дзень прачынаюся і ўстаю даволі рана, нягледзячы на пару года. Улетку – гэта да ўсходу сонца. Калі на вёсцы, то абавязкова назіраю, як з-за гарызонта падымаетца чырвоны круглы дыск гэтага свяціла, прыносячы пэўную радасць і бадзёрасць.

А зімою любіў наглядаць, як загараюцца ў печы дровы, складзеныя з вечара. Як агенчык паступова займае ўсё больш і больш палення, а свято з печы яшчэ ў ранніх прыцемках здаецца нейкім чароўным дзеяннем. Сялянскі быт на аднаасобнай гаспадарцы быў суроўы, працоўны. Жанчынам патрэбна было вытапіць печ досвіту, нарыхтаваць сняданне сабе і жывёліне. Рана ўставалі мужчыны і дарослыя дзецікі. Крыху пазней малыя дзеци. А вось падлеткам прыходзілася ўставаць рана, асабліва летам, выганяць на пашу сакінцу, а то і з расою, ў руках на вяроўках, папасвіць да спякоты. Усё гэта знаёма і мне, заўсёды самаму старэйшаму з дзяцей у нашай хаце. Але мне лёгка давалася раннє ўставанне. Я ахвотна гнаў карову на пашу, бо ведаў, што абавязкова нешта цікавае адбудзеца для мяне ў гэты дзень.

Людзі ў нашых вёсках таго часу таксама былі адметныя, непараўнальная з сённяшнім сялянствам. Не могло быць і гаворкі пра нейкую разбэшчанасць. Свая зямелька, хай сабе яе і нямнога, была пэўным гарантам выжывання. Гаспадар быў у адказе за яе, за сваю сям'ю. Калі хто і любіў выпіць часам чарку, то гэта ніколі не рабілася ў будні дні, тым больш у перыяд збору ўраджаю. Гультайства хутка карала чалавека. А каму хацелася пайсці ў жабракі?

Строга адносіліся да сваіх абавязак і жанчыны. А ім было таксама нялёгка, часта здараліся мнагадзетныя сем'і. Напрыклад, у сям'і маёй маці было 11 дзяцей. Не ўсе выжывалі. Але чатыры сыны – Андрэй, Пяцро, Янка і Лявон – і дзве дачкі – мая маці Вераніка і малодшая сястра Ірына – выжылі, былі здаровымі і пражылі доўга. Вось толькі Лявон у 19 год загінуў на вайне на рацэ Одэр.

Здаралася і так, што рожаніца з поля прыносіла дзіця ў падоле. Нашы суседзі Апалі ў Гарадзілаве мелі 12 дзяцей. Выжыла 7, у тым ліку і той, якога маці нарадзіла ў жніве пад снапамі збожжа. У гэтай сям'і, дарчы, малазямельнай, быў сын, сёмы па ліку, якога храшчоным бацькам лічыўся тады Прэзідэнт Польшчы Масціцкі. Хлопец меў пасведчанне і пэўную грашовую дапамогу.

П'яніц-жанчын, а тым больш алкагалічак, я наогул не памятаю, не ў прыклад сённяшнім рэаліям вясковага жыцця, якое даводзіцца назіраць, жывучы на лецішчы. А пачалося ўсё, калі ў вёсцы ўсталявалася калгаснае жыццё, а грамадзяне сталі парабкамі ў дзяржавы.

Раней дзед Аляксандар Саўлавец, як многія, меў звычку ў нядзелью або іншыя святочныя дні аглядадаць сваю гаспадарку. Хадзілі па сваіх гонях, бралі ў руکі калоссе збажыны, меркавалі віды на ўраджай. Гэта было іх багацце, іх дабрабыт, ад чаго

залежкы і дабрабыт усёй сям'і. Наколькі памятаю, цвярозы стан жыцця вяскоўцаў выяўляю мноства талентаў, часам нават у малаадукаваных людзей. Гралі на дудках або пішчалках. Былі аматары сплясці кошыкі або капелюшы з саломы, майстраваць колы і сялянскую вупраж.

Усе стараліся пасеяць лён. Затым у зімовы перыяд ставілі кросны ў хаце і ткалі палатно, ручнікі, кашулі. Вязалі з бавоўны шалікі і світэры. Сёння няма патрэбы карпець над калаўротам. Усё неабходнае можна набыць у краме. Яно і добра было б, каб не катастрафічнае падзенне маралі і, што самае жахлівае, – сярод вясковай моладзі.

Кожнае сённяшняе лета мне даводзіцца назіраць, як ля вясковага возера ў Гарадку гурткуюцца школьнікі: хлопцы і дзяўчыны загараюць, гуляюць у карты, асобныя з іх кураць і часам нават маленькамі кілішкамі п'юць гарэлку. І гэта, гавораць, лічыцца нормай, абы наркотыкамі не займаліся, выпадкі чаго ўжо здараюцца і ў так званай глыбінцы.

У адзін дзень 1942 г. у нашу хату зайшоў настаўнік Георгі Вяршицкі. Ён паведаміў, што з восені 1942 г. у Маладэчне павінна адкрыцца сярэдняя навучальная ўстанова, і што мне варта было б вучыцца далей, маючи пэўныя здольнасці. Калі мае бацькі згодны, каб я вучыўся ў той школе, то ён можа ўжо зараз забраць ад мяне заяву, а потым паведаміць, калі з'явіцца на экзамены, паколькі адкрываюцца адначасова 2 курсы і патрэбэн пэўны адбор вучняў на базе не менш як 7 кл. пачатковай школы. Бацькі згадліся.

А ў жніўні гэты ж настаўнік, які сам сабіраўся працаўцаць у Маладэчанскай сярэдняй школе, прывёз мне позму на экзамены. Некалькі дзён мы жылі ў двухпавярховым будынку Беларускай Народнай Самапомочы (БНС) на плошчы наступраць царквы з паўднёвага боку. Спалі па дзве на жалезных ложках. На ўсё жыццё засталося ў памяці святло ад электралямпачкі, якое і запальвалася імгненна, і асвятляла ўесь пакой. Я да таго часу не бачыў такога электрычнага святла ў хатах. Менавіта на экзаменах я ўпершыню ўбачыў Барыса Уладзіміравіча Кіта, дырэктара і галоўнага арганізатора гэтай школы. Ён быў тады яшчэ малады, сярэдняга росту, з інтэлігентным абліччам. Заходзіў у наш часовы інтэрнат. Дапытлівым, добразычлівым позіркам карых прыгожых вачэй углядзеўся ў сваіх будучых навучэнцаў, пытаўся, хто адкупі і якія прадметы больш падабаюцца.

Не ведалі мы ў той час, што гэты чалавек, якому спонілася 33 гады, ужо мае за плячыма багаты вопыт асветніцкай справы. Навучэнец Беларускай навагародскай гімназіі, затым Віленскага ўніверсітета імя Стэфана Баторыя, ён да 1939 года працаўваў выкладчыкам матэматыкі ў Віленскай беларускай гімназіі. Пэўны час быў нават яе дырэктарам. Пасля ўз'яднання Заходняй Беларусі з Усходняй і калі Вільня адышла пад Літоўскую Рэспубліку, вярнуўся ў Навагародак, а затым стаў інспектарам школ па Баранавіцкай акрузе, прычыніўся да стварэння беларускамоўных школ у многіх вёсках і мястэчках гэтай акругі. Адначасова працаўваў выкладчыкам у Баранавіцкім педінстытуце, дзе пазнаёміўся са студэнткай Нінай Корсак з мястэчка Лебедзева. У 1941 г. нарадзіўся ў іх першы сын Валодзя. Але ў 1941 годзе гітлераўская Германія напала на СССР. Немцы так імкліва занялі Баранавічы, што пра эвакуацыю на ўсход не было гаворкі. Да таго ж з маленькамі дзіцем на руках. Але і у Баранавічах заставацца было небяспечна. Рэпрэсіі з боку нямецкіх улад былі на ўсёй Беларусі. Барыс Кіт да кампарты не належыў. Але быў адметнай асобай у той перыяд. Калі карнікі расстралілі інспектара вячэрніх школ, пачаў прабірацца да бацькоў жонкі на Маладэчаншчыну. Ішоў палявымі сцяжынкамі далей ад дарог, па якіх рухаліся калоны нямецкіх войскаў. Ішоў некалькі дзён. Апынуўшыся ў Лебедзеве, па першым часе Барыс Кіт працаўваў у мясцовай шко-

Каля роднай хаты. справы вырашыў рызык- нуць і адкрыць у Маладэ-

чне настаўніцкую семінарыю. Дзеля гэтага патрэбна было атрымаць дазвол нямецкіх акупацыйных уладаў. Такі дазвол ён атрымаў, пабыўшы ў Мінску. У мясцовай друкарні былі надрукаваны і распаўсюджаны абвесткі пра адкрыццё ў Маладэчне настаўніцкай семінары. Падалі заявы каля 300 маладых людзей. Нават ужо збіralіся пачаць заняткі ў быльм будынку педвучылішка. Аднак нямецкі камісар Вілейскай акругі, да якой адносіўся і горад Маладэчна, даведаўшыся пра яе існаванне, прыехаў у горад, зачыніў не толькі настаўніцкую семінарыю, але і друкарню, дзе друкаваліся абвесткі.

Быў дадзены загад арыштаваць дырэктара. Вілейскае начальства лічыла, што гэтая ўстанова адкрывалася без іх дазволу і што хопіць настаўніцкай семінары ў самой Вілейцы, якая была адкрыта раней. Толькі кірауніцтва школьнага аддзела Генеральнага камісарыята Беларусі дапамагло Барысу Уладзіміравічу пазбегнуць арышту, а то і знішчэння. Больш таго, яго прызначылі дырэктарам семінары ў Паставах, ужо другой Глыбоцкай акругі. Даведаўшыся, што справа ў Маладэчне з семінарыяй крыху скіхла і небяспека быццам бы мінавала, ён выехаў у Маладэчна з мэтай дамагчыся адкрыцця ў горадзе ўжо гандлёвой школы, на якую немцы дазвол давалі.

Але па дарозе быў арыштаваны гестапа. Трыццаць дзён яго трymалі ў Глыбоцкай турме і два тыдні ў Вілейцы. Дапамог выратавацца яго былы вучань з Віленскай беларускай гімназіі Кастусь Касяк, які лічыўся беларускім упалаўнаважаным у Вілейцы. Але сам, як стала вядома, пазней, быў расстралены немцамі па даносу палякаў, якія рукамі акупантамі стараліся знішчыць беларускасць у нашай краіне, лічачы па-ранейшаму яе Польскім Крэсамі Усходнімі.

Першы год былі арганізаваны два курсы. Па выніках экзаменаў я трапіў на другі курс. Было залічана звыш 60 чалавек, з якіх створаны дзве паралельныя групы.

Восенню 1943 г. было прынята яшчэ 120 студэнтаў. Яны навучаліся ўжо ў трох паралельных групах. У пераважнай большасці гэта былі дзеці сялян з Маладзечанскага, Радашковіцкага, Вілейскага, Ашмянскага паветаў.

З горада Маладэчна было каля 30 чалавек. Адміністрацыя школы, дзе ўсталявалася настаўніцкі пакой і некалькі класаў, размяшчалася ў прыватным доме на плошчы па-

ле, выкладаў матэматыку і нямецкую мову. Ён ужо ў той час свабодна валодаў французскай, польскай, украінскай і расейскай мовамі. Але не пакідаў задумы адносна адкрыцця новых навучальных установ.

Маючы звесткі, што немцы дазволілі адкрываць не толькі пачатковыя, але і вузкапрафесійныя сярэднія школы, гэты няўрыйспіў прыхільнік асветніцкай

вуліцы Вілейскай. Але хадзілі на ўрокі і ў іншыя, свабодныя памяшканні па групах.

Памятаю, напрыклад, драўляны клуб са сцэнай і глядзельнай залай, які стаяў на tym месцы, дзе сёння знаходзіцца будынак кінатэатра “Спадарожнік”. Вывучалі мы ўсе прадметы сярэдняй школы, а таксама гандаль, тавараразнаўства, а на старэйшых курсах – права. Па гэтай дысцыпліне выкладаў рускі па нацыянальнасці загадчык судовай справы нехта Няхлюдаў. Урокі даваў прама ў судовай зале, якая знаходзілася ў цагляным будынку недалёка ад плошчы па вул. Віленскай. Ён удзельнік Кранштацкага паўстання супраць бальшавікоў. Яго, відаць, доўга шукалі да рэабілітацыі, бо нават у 1956 г., калі я вучуўся ў Мінскім настаўніцкім вучылішчы, мяне аднойчы вызвалі да следчага КДБ і пыталіся, можа я хоць што-небудзъ ведаю пра Няхлюдава, які быццам бы хаваецца ў Польшчы. З Польшчы мы атрымоўвалі пісьмы. Але я нічога не ведаў пра далейшы лёс былога суддзі, на чым допыт мяне і скончыўся.

Выкладчыкамі ў школу Барыс Уладзіміравіч запрашаў прафесіяналу, якія добра ведалі свае прадметы. Намеснікамі дырэктара стаў віленскі юрист Дзмітрыеў, выкладаў гандаль, дасканала валодаў ангельскай і нямецкай мовамі. Беларускую літаратуру выкладаў Янка Давідовіч, інтэлігентны, добра выхаваны чалавек. Мы ўсе былі ў яго закаханыя. Размаўляў на крыштальна чыстай літаратурнай мове, быў асабіста знаёмы з М. Танкам. Янка Давідовіч – радня Лідзей Цімафеевуны, жонкі Міколы Ермаловіча, якая таксама паходзіла з Пастаўшчыны.

Гісторыю выкладаў дацэнт Мінскага ўніверсітэта Макарэвіч. У першыя дні, калі бамблі Мінск, загінула ягоная жонка, і ён з малой дачкой перарабраўся ў Маладэчна. Працаўваў Шчасны з Наваградчыны, які скончыў Вышэйшую гандлёвую школу ў Варшаве. Беларускую мову выкладала Вольга Пагуда – маладая светлаволосая дзячычына. Яе нарачоны – афіцэр Беларускай Краёвай абароны – ў 1944 г. быў застрэлены ў Лідзе польскімі падпольшчыкамі. Нямецкую мову выкладаў Георгі Вяршыцкі і старая ўжо жанчына Шырма, відаць, з дарэвалюцыйнай арыстракратыі. Вось толькі з дысцыплінай на яе ўроках было неважнецка. Матэматыку і фізіку вёў сам Барыс Уладзіміравіч і некалькі яго намеснікаў, калі даводзілася дырэктару займацца арганізаторскімі справамі. Наставнікі працаўвалі самаахвярна. Жылі напаўголодна, як і ўсе вучні, асабліва прыезджыя.

Па рашэнню бацькоўскага камітэта была ўстаноўлена плата за навуку: з кожнага вучня 1

*Наставнікі Гарадзілаўскай школы.
Канец 40-х гадоў.*

пуд мукі і 1 кг сала ў год. Пры школе існаваў гуртк mastaczkай самадзейнасці, літаратурны гуртк, які ўваходзіў у літаратурнае аб'яднанне. Гэтым аб'яднаннем кіраваў школьны інспектар Магер, жыхар з Маладечна. Я ахвотна наведваў літаратурны гуртк, чытаў там свае вершы. З восені 1943 года стварыўся музычны гуртк, кіраўніком якога быў Камароўскі, савецкі ваеннапалонны, якога Барысу Кіту ўдалося выцягнуць з лагера. Камароўскі скончыў Кіеўскую кансерваторыю. Добра валодаў скрыпкай і даваў канцэрты класічнай музыкі пад акампанемент сваіх вучняў. Памятаю выступленні музычнага гуртка, да якога і я належыў, граючы на балалайцы, для жыхароў горада. Бывалі на нашых канцэртах і нямецкія афіцэры з камісарыята. Але ў нашым рэпертуары значылася і беларуская народная музыка, а гурткі харэаграфічныя і танцевальныя, у якіх удзельнічалі наш дырэктор, грунтаваліся пераважна на беларускай нацыянальнай тэматыцы.

У Гандллёвай школе мы атрымоўвалі даволі грунтоўныя веды па спецыяльным предметам. Але вялікае значэнне для нашага грамадзянскага ўсведамлення мелі ўрокі беларускай гісторыі і літаратуры, дзе пазнавалі тое, аб чым ні ў польскіх, ні ў савецкіх школах мы не чулі. Даведаліся пра Кірылу Тураўскага, Францішку Скарыну, Сімяона Поплацкага, Льва Сапегу, пра Вялікае Княства Літоўскае, пра паўстанні на Беларусі, Каастуся Каліноўскага і пра многіх беларускіх паэтаў і пісьменнікаў канца XIX – пачатку XX стагоддзя. Гэта садзейнічала развіццю і пашырэнню нацыянальнай свядомасці і духоўнаму адрадженню. Мы спявалі “Пагоню”, “Мы выйдзем шчыльнымі радамі” і іншыя песні.

На ўсё жыццё засталася добрая памяць аб тагачасных рупліўцах асветніцкай справы, якія, разызкуючы часам сваіх жыццём, далучалі нас да вытоку гісторыі і культуры Беларусі, яе звычаяй і традыцый.

Нялёткім было і вучнёўская жыццё ў тыя гады. Даводзілася цярпець і холад, і глад. Не было ні інтэрнату, ні становых, ні прадуктовых магазінаў. На прыватных кватэрах, у якіх мы жылі на 2-3 асобы, гаспадары самі перабіваліся сяк-так. У суботу пасля заняткаў мы дабіраліся як хто мог у вёску да сваіх бацькоў за прадуктамі. Ладаваліся печаным хлебам, крупой, салам, цыбуляй і ў нядзелю вярталіся ў Маладечна. У паход сабіраліся гуртом. Разам з маркаўцамі, лебядзеўцамі ішлі да Насілава. За мастом разыходзіліся па сваіх напрамках. Нам з Гарадзілаўскага і Палацкага сельсавета належыла прайсці каля 20 км. Гэта цераў Вялікае Сяло, Сакі, Кабылкі, Яхімоўшчыну, Быкі, Журэвічы, Гарадзілава і яшчэ далей. Усяго з нашай мясцовасці было больш дзесяці хлопцаў і дзве дзяўчыны. Я заўсёды успамінаў аповесць Гогаля “Вій”, калі бурсакі такім чынам адыходзілі на вакацыі.

Позній восенню і зімой па чарзе прыязджалі фирманткай з дому. Завозілі муку, бульбу, агародніну. Тады гаспадыня ладзіла нам ежу, за што ёй плацілі натурай. Праблема была і з вінаградом. Хадзілі часам у латаных зіпунах і парваных чаравіках. На другі год, калі мы крыху асвоіліся, спрабавалі пад'язждаць дадому цягніком. Называўся ён Дзінсцуг (Дзённы цягнік). Некалькі вагонуа раницою адыходзілі ў напрамку Літвы. Вяртайся вечарам. Карысталіся гэтым цягніком намецкія вайсковуцы, паліцыянты ў форме і розныя службоўцы з пасведчаннямі. Без адпаведных дакументаў, пропуска, на станцыю чыгункі зайсці было нельга. Але часам пад добры настрой камендант нашага горада даваў нам такі дазвол, прагледзеўшы ўважліва нашы вучнёўскія пасведчанні. Тады мы даязджалі аж да Палацана, адкуль да дому было 6 км, а то, папрасіўшы заўчастна машыніста, каб сцішыў ход насупраць нашай вёсکі, саскоквалі на адхон чыгункі. Сітуацыя ў нашай мясцовасці пачала мяняцца дзесяць з вясны 1943 г., калі немцы пацярпелі некалькі значных параз на Усходнім фронце, а на Беларусі ўсё больш і больш пашыраўся рух. Само Маладечна і раён не ўва-

ходзіў у партызанскую зону. У горадзе стаяў даволі моцны вайсковы гарнізон. Вузлавую станцыю немцы ахоўвалі вельмі пільна, як і чыгунку, на якой амаль безупынна рухаліся на ўсход ваенныя эшалоны. На платформах даводзілася бачыць ужо больш магутныя танкі, аўтамашыны, а часам і самалёты. У зваротным кірунку – эшалоны з металапомам і санітарнымі вагонамі. Станавіўся больш строгім акупацыйны рэжым. Часам здараўліся аблавы на грамадскім рынку у пошуках партызан. Памятаю, як ужо восенню і зімою 1943 г. у бок вёскі Самалі выйшаў карны атрад. Гэта на аперацыю супраць партызан. А назад вярталіся з забітымі жаўнерамі або партызанамі. Сваіх жаўнераў немцы хавалі ўнутры агароджы царквы роўнім радочкамі. Перад адступленнем усіх іх забралі. Даходзілі чуткі аб спаленні немцамі цэлыя вёскі разам з людзьмі ў партызанскіх зонах. У раёне Напі-боцкай пушчы такім чынам у драўлянай царкве былі спалены амаль усе жыхары вёскі Доры. З адной жанчынай, якая цудам выратавалася, мне давялося пазней сустрэцца ў Вільні. Гасцей сталі мініраваць і чыгунку Маладэчна-Ліда, асабліва ў лясістай мясцовасці за Багданавым. Часам нават і цягніком нельга было ўжо праехаць.

Летня каникулы я заўсёды праводзіў у сваёй вёсцы Гарадзілава. Не гледзячы на вайну, гэта быў лепшыя дні ў тагачасным жыцці. І паесці можна было, і на рэчку сходзіць, а на сваім гарышчы пакорпацца ў кніжках. З'явіліся ўласаўцы. У іх была адметная форма, а на шэўроне рукава на фоне трохкаляровага сцяга, які зараз стаў у РССР Дзяржаўным, значаліся літары РОА (руская освободительная армия). Яны займалі пасты на чыгунцы, дзеля яе аховы, замест тых вайсковоўцаў, якіх адпраўлялі на фронт. Уласаўцаў на Усходнім фронце не было. Відаць, Гітлер цалкам ім не давяраў. Заходзілі ў нашы хаты, часам разам з былымі ваеннапалоннымі, мо сусцрэўшы сваіх землякоў, якіх вайна кінула па розныя бакі барыкад. Пілі гарэлку. Калі нашы пыталіся ў іх, чаму пайшлі служыць немцам, розныя былі адказы. І ўсё ж многа было іх з ліку рэпрэсіраваных сем'яў, так як і паліцыянтаў. З нашай вёскі Гарадзілава і Журэвіч, ніхто ў паліцыі не служыў. А вось з в. Белая, што побач, у паліцыю з першых дзён акупацыі пайшоў Грыб Сяргей, бацька якога меў млын і павінен быў вывезены. Але не паспелі. Сяргей 19-гадовым хлопцам загінуў ад партызанскай кулі, а малодшы Васіль вучыўся разам са мной у Гандлёвой школе.

Вельмі моцна ў памяці засела адна летняя ноч 1943 г. Гэта калі была аўт'яўлена рэйкавая вайна перад савецкім наступленнем на Паўднёвым фронце. Як вядома, партызанам была паставлена задача максімальная паралізаваць рух на чыгунцы. Усе злучэнні руынуліся на рэйкі. Дайшлі партызаны і да нашай чыгункі. Калі крыху прыцягнела, пачалася страляніна і выбухі на ёй. Я выйшаў на ганак і пачаў прыслухаўвацца. Выbuchі працягваліся аж да світанку. Гэта партызаны з Валожыншчыны вялікім абозам пад'ехалі да яе і толавымі шашкамі пачалі ўзрываць рэйку за рэйкай на адрезку каля двух кіламетраў. Падышлі да чыгуначнага маста паміж нашай вёскай і Літвой. Хацелі і яго ўзварваць. Але там былі кулямётныя гнёзды. Калі немцы пахаваліся ў сваіх бункерах, уласаўцы засталіся і не дапусцілі партызан да маста. Потым хваліліся, якія яны смелыя. Усю ночь я праседзіў на ганку, слухаючы гэтыя небывалы “канцэрт”. Неба паласавалася вогненнымі кулямі аж над нашай страхой. Але хата стаяла ў лагчыне, а бой адбываўся за прыгоркам. Назаўтра пайшлі глядзець. Рэйкі валяліся, вырваныя часам з кастылямі. Забітых відаць не было, але рамантаваць чыгунку давялося немцам цэлы дзень. Сагналі вяскоўцаў на падсобку, а з Маладэчна падышоў адмысловы цягнік з цэлымі рэйкамі і чыгуначнікамі. Ужо да вечара рух быў устаноўлены. Але пасля гэтага акупанты становіліся яшчэ больш злымі і таму небяспечнымі. А калі партызаны сталі мініраваць і масткі на грунтавых дарогах, прыдумалі

іх баранаванне. Па чарзе ад вёскі да вёскі з раніцы павінны былі нашы людзі з бараною на доўгіх лейцах праісці свой участак. На шчасце, абыйшлося без ахвяр. Занепакоіліся і савецкія былья ваенна-палонныя. Іх настойліва звалі ў лес. Выбара не было. Пайшоў у той час і брат маёй маці Янка Саўлавец, які потым партызаніў на Ашмяншчыне. У гэтым сэнсе была пэўная рызыка. Знікненне з вёскі савецкіх грамадзян, лагернікаў заставалася без увагі. А калі ішлі ў партызаны мясцовыя хлопцы, такая сям'я лічылася партызанская. Маглі быць непрыемнасці. У Янкі Саўлаўца былі знаёмыя паліцыянты ў Палачанах. Зрабілі так, што ён быццам бы загінуў, працуучы кандуктарам, а яго дакументы, знайдзеныя быццам бы ля чыгуноў, паліцыянты аддалі ў камендатуру. Таму да сям'і не чапляліся. А яна была немалая. Заставаліся, акрамя бацькі і маткі, трое братоў і сястра. Рваўся ў лес і былы камсамолец Лявон Саўлавец, які вучыўся разам са мной у Гандлёвой школе. Але яго не пусцілі. Больш з нашай мясцовасці, акрамя аднаго хлопца з вёскі Замосце, у партызанах я не памятаю. Эта быў той юнак, які пасля вайны забіў на глебе какання дзячыну і самога сябе. Канчалася трывожнае лета 1943 г. Надышла пара збирацца на вучобу. Мяне цягнула ў нашу Маладзечанскую школу. Як ні ў якой другой, ні да яе, ні пасля, я не адчуваў сябе так добра. Нягледзячы на нягоды ваеннага ліхажецца, атмасфера як у вучнёўскім, так і ў настаўніцкім калектыве была добразычлівая. У пераважнай большасці мы былі ахоплены нейкай адной ідэяй. Садзейнічаў гэтamu і педкалеткыў на чале з Барысам Кітом, і дух беларушчыны, усталяваны з першых дзён існавання гэтай школы. Гандлёва-адміністрацыйная шыльда гэтай навучальнай установы была для кіраўніцтва школы толькі прыкрыццём для пашырэння цераз гуманітарныя дысцыпліны адраджэнскіх настроў. У той час даваліся добрыя грунтоўныя веды і па астатніх прадметах за сярэднюю школу. Барыс Кіт быў сапраўдным патрыётам і чалавекам справы. Арганізаваў школу, каб мы не засталіся ў такі цяжкі час неадукаваныя, пазбаўленыя інтэлектуальнага развіцця, без веры ў высокую мараль. Часта даводзілася нашаму дырэктору ратаваць юнакоў і дзячукат ад нямецкіх акопаў і прымусовага ўгону ў Германію. Ён запічваў у школу звыш усялякіх нормаў, за што аднойчы апынуўся на мяжы арышту. Не было на ўроках і церазмернай палітызованай пропаганды. Ніякіх усхваленняў Гітлера і яго арміі я не памятаю. Не чуў крытыкі Сталіна і маскоўскага камуністычнага кіраўніцтва. Усе мы ў душы разумелі, што немцы павінны быць выгнаны з нашай зямлі. Таму прыкра становілася, калі даходзілі чуткі аб спаленні партызанамі ў асобных месцах тагачасных школ і нават забойства іх настаўнікаў.

22 чэрвеня 1943 г. прайшоў у Мінску ўстаноўчы сход Саюза Беларускай Моладзі (СБМ). На сходзе, які адбываўся ў памяшканні гарадскога тэатра, прысутнічаў Генеральны камісар Вільгельм Кубэ. Вядома, што без згоды акупацыйнай нямецкай улады ніякая арганізацыя ў той час на Беларусі не могла існаваць. Вядома сёння і тое, што савецкае кіраўніцтва варожа паставілася да ўтварэння гэтай арганізацыі ўжо з першых дзён яе існавання. І тым не менш СБМ карыстаўся вялікай папулярнасцю сярод тагачаснай беларускай моладзі. За кароткі перыяд у яго шэрагі ўлілося некалькі дзесяткаў тысяч юнакоў і дзячукат. Аб гэтым больш дакладна сказана ў кнігцы Юрыя Туранка "Беларусь пад нямецкай акупацыяй".

Стварыўся СБМ і ў нашай школе. Уступалі амаль усімі класамі. Належыў і я да гэтай арганізацыі. З'явілася адпаведная форма, і бацькі далі гроши выкупіць яе. Каштавала яна нядорага. Затое – форма: шэра-зялёны гарнітур з пагонамі пад рамень, сподні з чаравікамі і адмысловая шапка дазваляла пазбавіцца ад абрыйдлых рыzmanоў. З гонарам мы

насілі на рукаве бел-чырвона-белую павязку, а на шапцы – адмысловы ромбавідны знак СБМ. Праводзілі розныя сходы, ладзілі маршыроўку на плошчы, спявалі патрыятычныя песні. Нават у думках не было, што давядзецца калісьці за гэта несці пэўную адказнасць. Памятаю, як да нас з Вілейкі пехатою прыйшоў атрад СБМ з семінары. Узрушеная сустрэча, пальмаяная гаворка пра Айчыну, пра барацьбу за яе свабоду, за беларушчыну. Напэўна, гэта папулярнасць тлумачылася яшчэ і тым, што ні пры польскім, ні затым пры савецкім панаванні аб такой арганізацыі, яўна нацыянальна-патрыятычнай, і марыць не даводзілася.

У Маладэчне ў час вайны існаваў і адзін кінатэатр. Ён быў у драўляным будынку на месцы сённяшняга кінатэатра “Радзіма”. Аднаго разу давялося пабыць у ім. Дэмантраваўся больш дакументальны, чымсь мастакі фільм пад назвай “Я быў няволікам Сталіна”. Гэта пра лёс Францішка Аляхновіча і яго пакуты ў СССР. Менавіта яго Сталін аблімянёў з палякамі на Браніслава Тарашкевіча, відаць, з мэтай знішчыць і гэтага значнага беларускага дзеяча. А перад фільмам у кіначасопісе былі паказаны фрагменты з Катынскім лесам на Смаленшчыне і каментарамі да яго, што тут у 1940 г. бальшавікі расстралялі каля 15 тысяч польскіх афіцэраў.

Але ў той час мы гэтаму не верылі і лічылі, што мелі справу са звычайнай нямецкай прапагандай. Варта адзначыць, што яна ўзрастала па меры таго, як фронт набліжаўся да Беларусі. Узрастала і напружанасць у самім горадзе. Па дарогах стаялі ўзмоцненія патрулі палявой жандармерыі. Барыс Уладзіміравіч прасіў нас без справы не валэндацца па вуліцы, быць больш асцярожнімі. І хаты форма пазбаўляла часам ад празмерных праверак дакументаў, небяспека магла прыйсці з іншага боку. Ад камуністычнага падполля, якое ў пэўнай ступені існавала і ў Маладэчанскім раёне. З асобнымі яго актыўістамі мне давялося пасля вайны сустракацца і размаўляць. Ім была дадзена ўстаноўка: супрацьдзейніцаць пашырэнню СБМ, пранікаць у яе рады, весці падрывную работу. Саюз Беларускай Моладзі існаваў не толькі ў навучальных установах. Але я не памятаю, каб мы зауважалі якую-небудзь актыўнасць падпольнага камсамола ў нашай школе. Як пазней выясцілася, былі асобныя вучні, заданнем якіх было назіраць за намі, хто як сябе паводзіць у СБМ. Адным з такіх быў Стойчэў, бацькі з усходу не паспелі эвакуіравацца. Ён збіраў пэўныя звесткі пра нас. Пасля вайны працаўаў у Маладэчне настаўнікам фізкультуры. Затым кудысьці з'ехаў.

Зіма 1944 г. была яшчэ больш трывожнай, асабліва пасля таго, як быў забіты Вільгельм Кубэ. Пацярпелі ад помсты за яго многія ні ў чым нявінныя грамадзяне. Частыя дыверсіі партызан на чыгунцы былі пагрозай і для вёсак нашага Гарадзілайскага сельсавета. Памятаю, як адной зімовай ноччу, калі я быў дома на калядных канікулах, зусім блізка раздаўся страшэнны выбух. А неўзабаве мошны грукат у дзвёры і нямецкая гаворка на ганку. Уварваўшыся ў хату з крыкам: “Партызаны!”, бандыты пачалі правяраць дакументы і заглядваць у кожны куток. Пільна праглядзілі і маё школьнае пасведчанне. Усе дапытваліся, чаму я не ў Маладэчне. Валодаючы сярэднім нямецкай мовай у той час, я растлумачыў, што ў нас канікулы. Адчапіліся. Назаўтра высветлілася. Непадалёку ад нашай вёскі партызаны падарвалі санітарны цягнік, які з раненымі рухаўся на заход. Відаць, былі забітыя. Нікога з вяскойцаў на рамонт не пагналі. Рамантавалі самі. Але затое сталі жорстка патруляваць па вёсках, нават днём. Калі ішлі ў партызаны быўляя ваеннаапалонныя, яны абяцалі, што па стараюцца ля нашых вёсак не праводзіць дыверсіі, каб не падвяргаць небяспечы жыхароў, у тым ліку і тых, у якіх яны жылі. Усе ведалі, што

немцы маглі спаліць часам усю вёску за аднаго або некалькі забітых сваіх жаўнераў, як гэта эдарылася з Хатынню. Чулі мы па начах у ту ю зіму, як высока ў небе ляцелі на заход савецкія начныя бамбардыроўшчыкі, а пад вясну – харктэрны рокат кукурузнікаў над балотам у раёне вёскі Хоўхлава. Там на парашутах скідалі для партызан груз, а часам і дэсантынкі. Малалзечна савецкая авіяцыя не бамбіла. Акрамя вузлавай станцыі, у нашым горадзе нічога асаблівага ў ваенным значэнні не было. А вузлавая станцыя была патрэбна і для наступаючай арміі з усходу. Па начах пачаў даносіцца далёкі гул артылерыйскай кананады. Адміністрацыя нашай школы, усведамляючы, што паўнавартасных экзаменаў у канцы вучэбнага года, магчыма, правесці не ўдасца, пачала заўчасна рыхтаваць нам пасведчанні з адзнакамі, якія вызначаліся на ўроках. У канцы красавіка я захварэў і мяне забралі дадому ў Гарадзілава. Пасведчанне за 3 курсы Маладэчанскай сярэдняй гандлёва-адміністрацыйнай школы ў выглядзе кніжачкі на беларускай і нямецкай мовах мне потым прывезлі хлопцы, якія вучыліся са мною. Ад іх я даведаўся, што некаторыя настаўнікі і сам Барыс Кіт збіраюцца ў эміграцыю. Яны нічога нікому з вучняў нерай. Але асобныя навучэнцы нашай школы старэйшага ўзросту таксама выехалі на заход. Разышліся потым па ўсім свеце. З аднакурснікам Алесем Готкавічам, родам з Палачан, я ў 1991 г. сустрэўся ў Маладэчне. Ён, калі гэта стала магчыма, прыехаў з Англіі. Там пасля вучобы прыдбай сям'ю і працаўшы дырэктарам. Пісаў яшчэ фельетоны ў часопісы, асобныя з іх, у перакладзе на беларускую мову, чытаў і мне. Жылі нашы гандлёўцы ў Польшчы, ЗША, Канадзе, Аўстраліі. Барыс Уладзіміравіч апынуўся спярша ў Аўстрый, затым у Германіі, потым перабраўся з сям'ёю ў ЗША, дзе і дасягнуў вяршыню наўку ў галіне астрапанаўтыкі.

Георгій Вяршыцк апынуўся ў Польшчы.

Янка Давідовіч – у Беларусі. Пазбегнуў рэпрэсій пасля вайны толькі таму, што меў пэўную сувязь з партызанамі.

Пра лёс астатніх выкладчыкаў я дакладна не ведаю.

У мяне пытанне эміграцыі не стаяла. Я нават не ўяўляў сабе, каб пакінуць краіну, сваіх бацькоў, вёску, любыя сэрцу краявіды. Зноў разглядаў сваю бібліятэку і сышткі з вершамі. Ніякіх планаў на будучыню не было. Чаканне, што будзе далей, валодала ўсімі намі ў тыха трывожныя дні. Але я заўважаў, што чакаючы прыходу савецкіх войскаў, нашы вясковыцы ўжо не былі такія радасныя, як у вераснёўскі дні 1939 г. Тады чакалі ўсталявання савецкай улады, якую лічылі сваёй, народнай, не ў прыклад панскай Польшчы. Спадзяваліся валодаць зямлёю, хто колькі зможа. Вучыць дзяцей на сваёй роднай беларускай мове. Кіраваць дзяржавай, думалі, будучы людзі, сапраўдныя камуністы і патрыёты свайго народа. Але за два даваенныя месяцы савецкі таталітарны рэжым на тэрыторыі Заходняй Беларусі паспел у пэўнай ступені праявіць сваю сутнасць. Мы не разумелі, чаму ў турмы пападалі часам зусім не вінаватыя людзі. Чаму большасць кіруючых раённых пасад і гандаль апынуўся ў руках яўрэяў. Ад бежанцаў са Смаленшчыны, Вялікіх Лук, Пскоўшчыны і Віцебшчыны, якія ратаваліся ад голаду і разрухі ў нашай мясцовасці пад час акупацыі, мы даведаліся больш пра Калыму, Салайнікі і расстрэлы. А галоўнае – што ніякага заможнага жыцця ніколі не было, аб чым распавядала савецкая пропаганда, пелася ў песнях, глядзелася ў кінафільмах.

Многія прыхільнікі савецкай улады ў даваенны перыяд зараз пачыналі цверазець, у тым ліку і мой бацька. Чакалі ўжо проста хутчэйшага канца гэтага неакрэсленага становішча і абраўдлай каменданцкай гадзіны. Немцы для нас заўсёды былі чужымі, як і іх

гаворка. Чакалі перамогі над імі, паколькі без гэтага немагчымы быў канец вайны, гібелі на фронце людзей, у тым ліку і нашых суайчыннікаў, якія дзесяці ваявалі. На зямлі падчас акупацыі там, дзе не было ваеных дзеянняў, спакойна працавалі і збіралі нядрэнныя ўраджай. Забяспечвалі прадуктамі харчавання і сябе, і гараджан, і няшчасных бежанцаў. Многа мяшочнікаў пабывала ў нас з Усходнім Беларусі. Давалі ім муку, крупу, зярно. Калі стала магчымасць пашыраць свае зямельныя надзеі з ліку панскіх фальваркаў, значна павялічылася пагалоўе дамавой жывёліны. Галоўнае – ніхто не заганяў у калгасы, цану жыцця ў якіх нашы людзі ўжо ведалі.

І ўсё ж на вёсцы чакалі перамен. Тым больш, што хадзілі чуткі, быццам бы паспля Перамогі многае, што было ў СССР, зменіцца. Што, быццам бы, Жукаў абяцаў салдатам нейкія рэформы.

А ў гарадах і мястэчках жахарам таксама абрыйда нястача прадуктаў, адсутнасць магазінаў і сферы аблігуювання. А грамадзяне, якія са зброяй у руках выступілі на баку нямецкіх акупантаў, невельмі чакалі савецкую армію. Яны началі знікаць, ад'язджаць на Захад або пакідаць мясцовасць, дзе іх ведалі.

Пад канец вайны ў няпростым становішчы апынулася беларуская нацыянальная інтэлігенцыя. Варта адзначыць, што інтэлектуальная праслойка ў грамадстве на акупаванай тэрыторыі аказалася даволі значнай, асабліва ў цэнтральных і заходніх абласцях краіны. Гэтому садзейнічала тая акалічнасць, што да 1939 г. яна не падвяргалася рэпресіям, у той час, як ва Усходній была амаль цалкам знішчана. На глебе беларускіх гімназій і семінарый, "Грамады", Таварыства беларускіх школ, выдавецтваў і часопісаў у даваеннай Заходній Беларусі ўзгадвалася цэлае пакаленне свядома-арыентаваных грамдзян. Толькі ў апошнія гады польскае кіраўніцтва, узяўшы напрамак на паланізацыю, спрабавала перашкодзіць пашырэнню адраджэнскіх і незалежніцкіх настроў сярод іх. Але да турам і лагераў, а тым больш расстрэлаў, справа не даходзіла.

Гэтая людзі, у большасці сапраўдныя патрыёты свайго народа, разумелі, што фашистычская ідэалогія нічога добра для Беларусі не прынісе. І ўсё ж спрабавалі ў час вайны як мага лепш скарыстаць сітуацыю дзеля развіцця беларускага школьніцтва, пашырэння нацыянальнай ідэі ў грамадстве, асабліва сярод моладзі. У значнай ступені ім гэта ўдалося. Мяркую па сабе. Будучы вучнямі гандлёвой школы, менавіта дзякуючы нацыянальнай інтэлігенцыі мы не падвергліся анямечванню. Беларуская мова была пануючай паўсюдна. На беларускай мове выдаваліся часопісы і газеты. Але стаўленне маскоўскага камуністычнага кіраўніцтва і іх сатэлітаў у самой краіне да адраджэнскіх працэсаў пад час акупацыі было варожае. Многія руліўцы асветніцкай справы гінулі як ад рук партызан, так і саміх акупантаў па даносах нядобразычлівага. Нямала вартасных для беларускай культуры і навукі людзей вымушана было ў той час пайсці ў эміграцыю. А тыя, што засталіся на Радзіме, пасля вайны падвяргліся жорсткім рэпресіям.

У першыя дні ліпеня 1944 г. было зразумела, што прыход савецкай арміі не за гарамі. Калі наступалі прыцемкі, па дарозе на заход ля нашай хаты сталі рухацца цэльяя калоны нямецкіх аўтамашын, набітых жаўнерамі. Чорныя, запыленыя, яны часам стаялі на прыступках кабін і сядзелі на капотах. У хаты не заходзілі, але мы вырашылі начаваць у гумні, далей ад дарогі. Лічылі, што так будзе больш бяспечна. Перад гэтым бацька на ўсялякі выпадак выкапаў у гумні яму, у якую мы прыхавалі вынесеныя з хаты пажыткі. Калі што і здарыцца, то хутчэй з будынкам, што пры дарозе, тым больш, што немцы ўсталівалі пад нашым клёнам чатырохствольны зенітны кулямёт. Перанес я ў

гумно і свае кніжкі са сышткамі. А ў адзін дзень, калі ўжо грукат гармат не сціхаў ні на хвіліну, на наш панадворак днём зайшлі нямецкія вайскоўцы і загадалі пакінуть сялібу і адыходзіць за гару ў бок вёскі Карапі і Салтаны, дзе віднеўся лес. Прымушалі нават спяшацца, падганяючы словамі: "Шнэль, шнэль". Схапіўшы сёе-то з пажыткаў, малога брата і сястру, мы рушылі ў вёску Карапі і спыніліся ў хаце нейкай нават радні маёй маці. У іх было ўсё спакойна. Немцаў не было таксама. Вяскоўцы гуртаваліся, гадалі, што і як будзе далей. Перад заходам сонца хтосьці прыйшоў з вёскі Журэвічы і паведаміў, што там ужо рускія. Прайшла разведка, а за ёю коннікі, абоз, зенітныя ўстаноўкі.

На выгане спыніліся на адпачынак. Магчыма, начаваць будуць. А ноч выдалася цёплая. На небе ні адной хмурынкі. Зашчабяталі начныя птушкі. То тут, то там чуўся брэх сабак. Толькі на ўсходзе час ад часу стаў даносіцца нейкі працяглы гул матараў. Гэта з боку Яхімўшчыны, якая ў двух кіламетрах ад Журэвічі злучаецца з вёскай палявой дарогай, а затым з бальшаком ужо ў Гарадзілаве. Гул нарастаяў. Вёска Карапі ў лагчыне, і пабачыць, што там такое не было магчымасці. Спярша палічылі, што гэта савецкія танкі рухаючыя на фронт. Але ж фронта не было. Двій чаму ноччу, а не днём? Ніхто сказаць не мог. Павыходзілі на панадворак і старыя, і малыя. І раптам паветра страсанула некалькімі моцнымі гарматнымі выбухамі. Затым яшчэ і яшчэ раз. Засвісталі ў небе кулі. Да Журэвіч было кіламетра паўтара, але сама вёска скрывалася за пагоркам. А менавіта на яе ўсходні і паўночнай ускраінах хтосьці адбывалася. Часам трасіруючыя кулі праляталі над хатамі. Вырашылі падацца далей да лесу ў катлавані. А там ужо збіраліся людзі з суседніх вёсак. Убачылі і святара Гарадзілавскай царквы Аляксея Маеўскага з сям'ёю.

Уся ваколіца ўжо поўнілася выбухамі снарадаў, мін, кулямётнымі і аўтаматнымі чэргамі. Часам снарады пападалі ў верхаліны дрэў, адкуль на нас ляялі шчэпкі. Тады ўсе кlapіся ніц і шчыльней туліліся да зямлі. А людзей павялічвалася. Чуўся прыглушаны гоман і дзіцячы плач. Нехта прапанаваў ісці далей на поўнач, у бок вёскі Відаўшчыны. Але хтосьці бачыў, як па лясной дарозе звечара рухаліся фурманкі з нямецкімі жаўнерамі, якія спяшаліся на заход. А ў гэты час над Журэвічамі, а затым і Гарадзілавам падняліся густыя клубы чорна-папяловага дыму і неба над імі асвяцілася сполахамі пажараў. Стала зразумела, што гэта сапраўдны бой, які то крыху сціхаў, то разгараўся з новай сілай. Даносілася часам працяглае руское "Ура!" і характэрная стракатня аўтаматных чэргаў, як з аднаго, так і з другога боку. Нямецкія аўтаматы і кулямёты ступалі па-свойму. Мы ўжо іх ведалі. Савецкія ППШ і дзесяцізарадкі па-свойму, крыху драбней. А пакрывалі ўсё раскацістыя ўдары гармат, разрывы мін і гранат. І ўсё як на далоні. Бо лес быў на ўзгорку, і з-за дрэў можна было назіраць за гэтым незвычайнім відовішчам.

Мой бацька спахмурнеў, калі над нашай сялібай запальхваў агонь. Напоўна, ужо наша хата гарыць, што ля самай дарогі. Шуганула агнём і ля царквы, дзе былі будынкі святара мясцёчка. І так да самага світанку.

Пад раніцу стрэлы сталі радзейшымі, а калі развіднела, усё сцішылася. Дагаралі забудовы. Неба завалакло шэрый дымнай смугой. Вярнуліся ў вёску Карапі. Там даведаліся, што ў Журэвіч і Гарадзілаве ўжо савецкія салдаты і можна вяртацца дадому. Мне паравілі бацькі схадзіць у Журэвічы і даведацца, ці жывыя там наша бабуля з сям'ёю. Дзе яны схаваліся, бо сярод нас іх не было. Па знаёмай сцяжынцы я пайшоў у бок вёскі і неўзабаве ўбачыў на ўзбочы разбітую нямецкую павозку. Параенены конь быў яшчэ жывы, брыкаўся нагамі, адкінуўшы ўбок галаву. Непадалёку тварам да неба ляяў забіты нямецкі вайсковец пажылога ўзросту, у белай кашулі, з чырвонай плямай на жывце. Яшчэ далей уздоўж дарогі – ўжо даволі малады нямецкі салдат з адкінутай галавой і сталёвой каскай, запоўненай крываю і мазгамі. Стала жуткавата. Такога я яшчэ ніколі не бачыў. Агледзіўся. Але навокал нікога не было. Толькі збоку ў жыце хтосьці чарнела. А там аказаўся падбіты нямецкі танк тыпу "Фердынанд". Стаяў так, што яго гармата была накірована на нашу вёску. Недаходзячы да Журэвіч, яшчэ адзін "Фердынанд". На яго брані, звесіўшы галаву ўніз, – нямецкі танкіст, акурат так, як пазней даводзілася бачыць у

кіно. Усе жураўцы былі жывыя, толькі аднаго дзядзьку з крайнай хаты паразіла. Згарэла бабуліна хата і хлеўчукі з жывёлінай. Засталося гумно і пуня, дзе яны і жылі да часу.

А ў нас наадварот. Хата засталася цэлая, хоць і пастраляная кулямі. Яна была крытая гонтай. А вось гумно з саламянай страхой згарэла да тла. Спапялела ў ім усё, у тым ліку і мае кніжкі. У хаце, відаць, быў часовы перавязачны пункт. На падлозе валяліся акрываўленыя бінты і вата. На агародзе ўсё спляжана ад разрывай мін і гранат. Паступова стала высвятляцца, што здарылася ў тулу ліпеньскую ноч. Давялося чуць, як адзін савецкі вайсковец сказаў, што ад самага Бабруйска яны не нарываліся на нешта такое. Контрразведка дапытвала потым аднаго вяскоўца з Журэвіч, які на пытанне разведчыку сказаў, што неміцаў у вёсцы ўжо няма. Гэта было ў другой палове таго дня і было праўдай. Нямецкая групоўка з'явілася пазней. Пры падтрымцы самаходных гармат, якіх было, відаць, больш пяці, яна падышла вечарам з боку Яхімоўшчыны палявой дарогай з мэтай цераз Журэвічы вырвася ў Гарадзілаве на бальшак і выйсці з акружэння.

Самаходныя гарматы ўдарылі па вёсцы нечакана. У першай палове ночы, відаць, і загінула 16 савецкіх байцоў і дзве зенітчыцы. Іх пахавалі на ўскрайні Гарадзілаўскага парку, паставіўшы два часовыя драўляныя абеліскі. Пазней адбылося перазахаванне. Імён іх я не ведаю. Але, напэуна, яны ў Маладзечанскім ваенкамаце павінны быць. Колькі было параненых, таксама мне невядома. На выгане ў Журэвічах я бачыў разбітую фурманкі, іншую ваенную тэхніку, аўтамашыны з зенітнымі снарадамі. Згарэў і ветраны млын. Казалі потым, што, захапіўшы вёску, немцы зацята абараняліся, засеўшы ў млыне з кулямётамі. Мая бабуля, седзячы ў бульбяным склепе ля сваёй хаты, бачыла, як немцы ішлі па загуменню плячу ў плячу з вінтоўкамі наперавес і бліскучымі багнэтамі пры іх.

Доўга яшчэ потым знаходзілі забітых нямецкіх вайскоўцаў, раскіданых па ўсёй ваколіцы. Нямала іхняй усялякай зброя засталося, валяючыся дзе папала. Да раніцы яны былі выбіты з вёскі падаспейшым падмацаваннем. Але, напэуна, частка іх усё ж прарвалася, бо да вечара чулася гарматная страляніна ўжо на заходзе. Там некалькі «Фердынандаў», акапаўшыся ў лагчыне, адмовілася здацца ў палон, і іх дабівалі мінамётамі.

Так закончыўся ў нас апошні дзень нямецкай акупацыі, зусім не падобны на першы, калі мы нават не агледзіліся, як апнуліся ў нямецкім палоне.

Пачыналася новае жыццё. І хаця палова будынкаў нашых вёсак згарэла, людзі цешыліся, што хоць засталіся жывымі ў тулу пякельную ноч. Праўда, на ўскрайні вёскі Каралі ад шалёнай куплі загінуў жыхар Дзеніс. Я ведаў таго чалавека.

Затым некалькі дзён па нашай дарозе на заход рухаліся часці савецкай арміі. Мы ўпершыню ўбачылі пагоны і афіцэрскія зоркі на іх. Замест палуптарак і марудных цягачоў гулі маторы студэбекераў з прыцэпамі гармат. Усе пехацінцы былі на машынах. Нямала прайшло кавалерыстка. Але на гэтым трывогі нашы не скончыліся. Нямецкая авіяцыя пачала бамбаваць наступаючыя злучэнні. Ля вёскі быў ўсталяваны зенітны батарэя. Выкананыя нават адпаведныя бліндажы для зенітчыкаў. Варожыя самалёты праляталі, але хутка знікалі, калі зенітчыкі пачыналі стральбу. А вось вёску Дубіну, што за ракою, і вайсковыя часці ў ёй, што рухаліся ў бок Заброддзя, моцна разбамблі. Мне давялося бачыць, як нямецкія самалёты адзін за адным пікіравалі, пасля чаго падымаліся клубы пылу і дыму, а затым шумела поплья. Палёты спыніліся, калі, відаць, ім давялося пакінуць аэрадромы. За Нёманам на пэўны час наступленне савецкіх войск спынілася. Амаль уся Беларусь была вызвалена ад нямецкіх акупантў. І хаця да канца вайны яшчэ было далёка, наступіла пэўная палёгка, асабліва калі стала можна хадзіць у любы час дні і ночы і куды пажадаеш.

(Працяг будзе.)

ПОСТАЦІ

АЛЯКСАНДР КАМІНСКІ.

ПЁТР ГРЫНКЕВІЧ. ПАРТРЭТ НА ФОНЕ ЧАСУ.

Многія лічылі яго дзіваком.

Аднавяскуюцы пасмейваліся, калі гэты чалавек станавіўся грудзьмі перад гусеніцамі калгаснага трактара, які збіраўся зраўняць з зямлёй салдацкія могілкі часоў I сусветнай вайны. Адмахваліся, калі той упрошваў іх не расцягваць на свае патрэбы камяні з Крэўскага замка.

Мясцовыя ўлады гналі яго прэч, калі ён прыходзіў з прапановамі зрабіць у будынку закінутай млячарні музей гісторыі Крэва.

Разбіваліся намаганні Пятра Іванавіча Грынкевіча аб абыякавасць чыноўнікаў, аб кпіны аднавяскомуцаў, але ён не здаваўся, да самай смерці рабіў свою справу. Усё спадзіваўся, што зразумеюць аднавяскуюцы: камянімі завалены калгасныя палі, бяры адтуль, колькі хочаш, а разбіраць тое, чым ганарыліся продкі, і трывожыць іх памяць – грэх.

І пра музей не пакідаў марыць. Матэрыйляду назбіраў дастаткова – толькі размисціць іх няма дзе. А пустуючая млячарня, што стаіць ля самага замку, – самы прыдатны для гэтага будынак.

І не пераставаў гэты чалавек абіваць парогі начальства, пісаць лісты ў кампетэнтныя ўстановы. Але ўсё дарэмна.

І, відаць, не рада было крэўскае начальства, што даручыла мясцоваму настаўніку Пятру Іванавічу Грынкевічу такую, здавалася, фармальну пасаду старшыні камітэта сельсавета па ахове помнікаў культуры. Не спадзівалася, што гэты чалавек з такім запалам возьмеца за справу. А магчыма, сам Пётр Іванавіч папрасіўся на гэтую пасаду. Бо шчымела сэрца, калі на вачах гінулі ўнікальныя рэчы, калі лёгка знішчалася тое, што набывалася стагоддзямі. А пасада гэтая, якой бы дробнай яна не была, хоць нейкім чынам вылучала б яго сярод аднавяскомуцаў, прымушала б іх прыслухоўвацца да ягоных заклікаў. Ды і дзвёры архіваў, навуковых установ іхновенай адчыняліся б перад чалавекам, які мае адпаведную “паперку з пячаткай”.

Не зважаючи на глухату і абыякавасць чыноўнікаў, Пётр Іванавіч працягваў збіраць старжытныя рэчы для будучага музея, складаць спісы існуючых і загінуўшых помнікаў дауніны Крэва і ваколіц, запісваў успаміны, папаўняў свой архіў

Пётр Грынкевіч.

перапіскай з навуковымі установамі Мінску, Вільні, пісай лісты ў Расію, Польшчу, Англію...

Так і застаўся архіў Грынкевіча незапатрабаваным да самай яго смерці.

Лёс гэтага архіва быў нялёгкім, як і лёс самога яго складальника.

Але аб усім па парадку.

Пётр Іванавіч – равеснік ХХ стагоддзя. І ўсе супярэчнасці гэтага адрезку часу адбіліся на ягонай біяграфіі. Яму давялося перажыць усе перыпетыі лёсу, якія суправаджалі на працыгу стагоддзя ўсіх заходніх беларусаў.

І нават гісторыя з хрышчэннем Пятра была харктэрная не толькі для адной сем'і Грынкевічаў з Крэва.

Як нярэдка здараецца ў нашай мясцовасці, сям'я Грынкевічаў была змешанай: бацька, Іван Іванавіч, быў каталіком, а маці, Соф'я Іванаўна, – праваслаўнай.

Капі ў такіх сем'ях нараджаліся дзеці, праблем з іх хрышчэннем звычайна не было: альбо прыходзілі да агульнай згоды і хрысцілі ўсіх паводле якога-небудзь аднаго абраду, альбо сыноў далучалі да бацькавай веры, а дачок – да матчынай.

Першымі ў Грынкевічаў прыйшло на свет двое хлопчыкаў. Вырашылі назваць іх Пятром і Паўлам. Праўда, той, каго хацелі клікаць Паўлам, пражыў толькі некалькі дзён і памёр. А другому так і пакінулі імя Пётр.

Бацькі пагадзіліся і пастанавілі ахрысціць сына ў праваслаўную веру. Касцёла тады ў Крэве не было, яго ў 1868 годзе царская ўлады забралі пад праваслаўны храм Святой Троіцы. І царквы, такім чынам, тут быті ажно дзве. Грынкевічы вырашылі: Бог адзін і якая розніца, у якім Храме далучыць да яго свайго сына. Так і зрабілі. Пятра, а потым і сястру Марыю, ахрысцілі ў царкве. Праблемы пачаліся пазней...

У 1906 годзе мясцовыя каталікі дамагліся, каб у Крэве была адноўлена парафія і пачаў будавацца новы касцёл. Сюды прыехаў ксёндз Асцілівіч і пачаў рупіцца, каб павялічыць лік парафіянаў. Ён стаў дамагацца, каб праваслаўных са змешаных сем'яў перахрышчвалі паводле каталіцкага абраду.

Як і ў многіх сем'ях, у Грынкевічаў пачаўся разлад. Перахрышвачаў дзяцей не хацелася, але ксёндз і аднаверцы Івана настойвалі. На Соф'ю таксама ўздзейнічалі яе аднаверцы, каб не згаджалася. Яна ўсё ж настаяла, каб хоць дачку Марыю пакінулу ў праваслаўі. А Пятра прыйшлося перахрысціць, хоць гневаўся і пагражай судом бацюшка і папракалі аднавяскоўцы – праваслаўныя.

Вось так, разам з матчыным малаком, навызначанасць, разгубленасць і страх пачыналі пранікаць у душы звычайных беларусаў.

У каstryчніку 1911 года Пётр Грынкевіч прыступіў да заняткай у Крэўскім народным вучылішчы.

Дзякуючы яго ўспамінам мы можам не толькі вызначыць на плане Крэва месца, дзе размяшчалася школа, але і акунущца ў атмасферу, якая там панавала.

Народнае вучылішча стаяла на вуліцы Багданаўской, на тым самым месцы,

*Пётр Грынкевіч з настаўнікамі і вучнямі
Крэўскай школы.*

дзе пазней, пры Польшчы, была гміна, а пасля II сусветнай вайны нейкі час тулілася амбулаторыя.

Усе чатыры класы вучылішча размяшчаліся ў адным вялікім пакоі. За доўгімі партамі сядзелі па 6-8 чалавек. На паўтары сотні вучняў было ўсяго двое настаўнікаў. Адзін з іх, па прозвішчу Верамей, быў адначасова дырэкторам. Ён выкладаў у 3 і 4 класах. У 1 і 2 класах урокі вяла маладая настаўніца па прозвішчу Казак. Акрамя іх, на Закон Божы прыходзілі праваслаўны святар Цяжлоў і ксёндз Асціловіч.

Апроч крэўскіх, у вучылішчы займаліся дзецы з навакольных вёсак, нават такіх аддаленых, як Копцевічы. Па ўзросце вучні былі розныя, некаторыя мелі па 17-19 гадоў. Колькасць дзяўчыннак сярод навучэнцаў не дасягала нават дзесяці чалавек. Гэта былі каталічкі. А для дзяўчыннак з праваслаўных сем'яў у Крэве дзеянічала іншая навучальная ўстанова – царкоўнапрыходская школа. Яна знаходзілася побач з царквой Аляксандра Неўскага, і заняткі ў ёй праводзілі святар Плаўскі, яго дачка, а пазней – настаўніца па прозвішчу Пакладок, дачка начальніка пошты.

Нягледзячы на складаныя ўмовы, дырэктуру народнага вучылішча ўдавалася падтрымліваць у гэтай навучальнай установе парадак і дысцыпліну. Тут панавалі строгія нормы, нядбайных вучняў сурова каралі.

Акрамя вучобы, вялікая ўвага надавалася і працоўнаму навучанню. Вучылішча мела свой сад, кветнік, агарод, пчальнік. Тэрыторыя ля вучылішча заўсёды была да-гледжанай. Усю працу выконвалі вучні пад кірауніцтвам настаўнікаў.

У канцы чацвёртага года навучання праводзіліся экзамены. На іх прыязджала камісія з Ашмянаў і са Смаргоні. Вучні, якія паспяхова спрайяляліся з іспытамі, маглі працягваць вучобу ў гарадскіх вышэйшых пачатковых вучылішчах, альбо ў Барунскай двухкласнай школе, з якой можна было паступіць у Маладзечанскую ці іншую настаўніцкую семінарыю. Некаторыя ішлі працаўцаў пісарамі ў валасное праўленне альбо на пошту.

У 1913 годзе на месца Верамея прыйшоў новы дырэктар па прозвішчу Конанаў. Гэты чалавек меў іншы падыход да дзяцей: яго ўжо не баяліся, а любілі і паважалі. У вучылішчы началі працаўцаць хор, гурткі. Конанаў дамогся ад валаснога кірауніцтва, каб для вучылішча былі вылучаны яшчэ два пакоі, у якія перавяялі 1 і 2 класы. У планах новага дырэктара было павысіць статус Крэўскага народнага вучылішча і падвойніць навучанне ў ім яшчэ на 2 гады. Але вайна з Германіяй не дала ажыццяўіць гэтыя задумкі.

А Пётр Грынкевіч да вучобы праяўляў цікавасць і напорыстасць. Вучыўся ён добра, але заўжды крытычна адносіўся да сваіх ведаў і з малых гадоў імкнуўся да іх ўдасканалення. Пра гэта гаворыць наступны факт. У 4 класе, калі прыйшоў час здаваць экзамены, Пётр на іх нават не з'явіўся, бо самастойна вырашыў застасца ў школе яшчэ на адзін год, каб лепш замацаваць атрыманыя веды. Але добрыя намеры натыкнуліся тады на вымову ад дырэктара.

Кажуць, што чалавеку паважанага ўзросту найбольш выразна паўстаюць у памяці гады дзяяцінства і маладосці. І сапрауды, памяць тады не забіта яшчэ шматлікай інфармацыяй, і ўсё пачутае ды ўбачанае прывольна размяркуюваецца па шматлікіх шуфлядках, каб потым, у старасці, вырвацца адтуль бурлівым фантанам яркіх успамінаў.

У аўтабіографічных запісках Пятра Грынкевіча таксама значнае месца адведзена гадам дзяяцінства. Тут і сямейныя гісторыі, і эпізоды з жыцця mestachkoўцаў, і нататкі пра школу, да якіх мы ўжо звярталіся. Часта паўстае воблік самога Крэва, якім яно было амаль сто гадоў назад. Чытаючы гэтыя радкі, успамінаюцца выказванні пра Крэва

другой паловы XIX стагоддзя, знойдзеная ў кнігах Дэмітрыя Плаўскага і Чэслава Янкоўскага. Тады Крэва было “невялікім, непрывабным, амаль мёртывым” мястэчкам. У новае стагоддзе з таго часу перайшлі ў спадчыну гразкія вуліцы, якія вясной і восенню ператвараліся ў цяжкапраходнае балота. Каб хоць крыху паправіць становішча, з лесу прывозілі галлё, рассцілалі яго па дарогах, і толькі тады можна было як-кольвеク пераадольваць гэтае гразкае месіва.

Але і такое Крэва прываблівала даследчыкаў мінуўшчыны, якія прыбывалі сюды, каб дакрануцца да былога славы занядбанага к таму часу мястэчка. Вось і ў 1912 годзе, па сведчаннях Пятра Грынкевіча, тут працавалі расійская вучоныя. Яны вялі раскопкі трох крэўскіх курганоў. У адным з іх, на полі Яблонскага, былі знойдзены старажытныя цвікі, гузікі і іншыя прадметы. Пры раскопках другога кургана, на дзялянцы Былінскага Домкі, даследчыкі натрапілі на гліняны гаршчок, поўны попелу. І трэці курган, на полі Былінскага Калістрата, паднёс археолагам сюрприз у выглядзе маленъкай сякеркі, пікі і іншай зброя.

Магчыма, гэтыя раскопкі аббудзілі ў чатырнаццацігадовага хлопчыка цікавасць да мінуўшчыны роднага краю, і Пётр да старасці захаваў таямнічае хваляванне ў адносінах да часоў далёкіх і слайных.

Але ў пачатку XX стагоддзя, як было ўжо сказана, ад былога велічы ў Крэве амаль нічога не засталося. Тым не менш, яно мела статус валаснога мястэчка і мноства адрозненнія ад навакольных вёсак.

Незадоўга да I сусветнай вайны тут узяліся рамантаваць дарогі, падсыпаць іх у нізкіх мясцінах і класіці брук. Усе гэтыя работы арганізоўваліся валасным кіраўніцтвам. Іх тэмпы можна ўяўіць, калі паглядзеце, хто кіраваў усімі справамі ў воласці. Старшыней валаснога праўлення спачатку быў жыхар Крэва Мікалай Былінскі. Пасля яго змяніў Ражанская з Мілэйкава. Але і адзін, і другі былі добрымі п'яніцамі, і справы грамадства іх мала цікавілі. Дрэнна вяліся справы і ў валасным судзе, які складаўся зноў жа з не вельмі граматных мясцовых жыхароў. Тыя таксама не грабавалі спіртным і абыякава адносіліся да сваіх абавязкаў.

Акрамя валаснога праўлення, участка суддзяй і дзвюх школ, у Крэве дзейнічалі пошта, тэлеграф, некалькі магазінаў, карчма. Менавіта гаспадар карчмы першым у Крэве набыў грамафон і веласіпед.

У Крэве існавала бясплатная бальніца, у якой працавалі трох лекары. Прозвішча галоўнага – Крачкоўскі.

У мястэчку было некалькі млыноў, рэгулярна праводзіліся кірмаши.

Адным з дасягненняў Крэва таго часу былі грамадскія хлебныя склады. Сабраўшы ўраджай, кожны селянін уносіў туды вызначаную колькасць жыта і ячменю. Вясной, калі хто з селян заставаўся без збожжа, ён мог тут браць у пазыку з умовай, што восенню верне сюды столыкі ж, колькі ўзяў. Гэтыя склады знаходзіліся на Багданаўскай вуліцы ля Ўваскрасенскай гары. Пазней адзін з іх быў пераадзенены адноўленай каталіцкай парафіі пад капліцу, побач з якой заклалі фундамент пад мураваны касцёл. Але касцёл так і застаўся непабудаваны, бо распачалася адна з самых жорсткіх і спусташальных войнаў – першая сусветная.

Вайна прыйшла на нашы землі ў жніўні 1915 года.

У той час Пятру Грынкевічу было 18 гадоў і ён вучыўся у Маладэчанскай настайніцкай семінарыі. З пачаткам вайны семінарыя была пераведзена ў Смаленск і Пётр апынуўся там.

А ў родных мясцінах тым часам ішлі баявыя дзеянні. Лінія фронту на доўгія трэ

гады пралягла праз Крэва. Мяццовых жыхароў эвакуявалі: каго – ў мяціны больш-менш аддалёныя ад франтавой паласы, а каго – у глыб Расіі.

Сям'я Грынкевіча прыпынілася зусім недалёка ад родных мяцін, дзе сьці каля Беніцы. Ваенню навалу давялося ператрываць, жывучы ў зямлянцы і харчуючыся чым Бог пашле. Акрамя Марыі, у сям'і падрастаў яшчэ і сын Канстанцін. А ў самы разгар вайны на свет з'явілася Ганна. Час быў цяжкі, і маці хутка пасля родаў памерла.

Сам Пётр быў прызваны ў 1917 годзе на вайсковую службу. Служыў у Грузінскім грэнадзёрскім палку 2 Каўказскага корпуса. Як ён успамінае, камандзір палка дазволіў яму працягваць вучобу. Па заканчэнні семінары ў 1918 годзе Пётр вярнуўся на Радзіму.

Прыехаўшы ў Крэва, ён не мог пазнаць родных мяцін. Малюнічае калісці мястэчка было ператворана ў час баёў у пустэльню. Усе драўляныя пабудовы былі альбо спалены, альбо разабраны на будаўніцтва ваенных умацаванняў. Не вытрымалі артылерыйскага агню і муравныя будынкі. Троіцкая царква была поўнасцю разбурана, а з царквы Аляксандра Неўскага снарад знёс званіцу. Не пазнаць было і Крэўскага замка: у сценах зеўралі прабойны, а ад Княскай вежы засталіся толькі рэшткі першага паверха.

Усё навакопле было зрыта акопамі і варонкамі, завалена калючым дротам і асколкамі ад снарадаў. На кожным кроку – магілы загінуўшых альбо нават непахаваных трупў. Удзень наўкола панавала палохаючая цішыня, а па начах чулася жудаснае выццё ваўкоў.

Тым не менш, жыхары Крэва вярталіся на Радзіму, сяліліся ў сырых зямлянках і браліся за аднаўленне разбуранай гаспадаркі. Для сяўбы не хапала зерня, не было коней і прыладаў працы, каб апрацоўваць зямлю. Заўсёднымі спадарожнікамі тых, хто вярнуўся, былі голад, эпідэміі, зniшчальныя набегі процымы грызуноў, якія распладзіліся тады ў неймавернай колькасці. Акрамя гэтага, прыходзілася абараняцца ад шаек марадзёраў, якія бадзяліся па навакольных лясах.

Да ўсяго гэтага, ніяк не магла нармалізавацца палітычная сітуацыя: Крэва па некалькі разоў пераходзіла з рук у руки то рускім, то літоўцам, то палякам.

Пяцтру Грынкевічу ў той час пра настаўніцкую дзеянасць і думаць не прыходзілася: трэба было дапамагаць бацьку аднаўляць гаспадарку.

А праз нейкі час, калі нашы землі адышлі да Польшчы, Пяцтру ізноў забралі ў войска, але ўжо ў польскую. Служыў ён у Вільні ў 29 артылерыйскім палку. Праз два гады ізноў вярнуўся дадому.

Пра жыццё ў міжваенны перыяд, калі наш край быў у складзе Польшчы, у аўтабіографічных запісках Пяцтры Грынкевіча звесткі кароткія і скруплены. Чаму так, можна толькі здагадвацца. І здагадкі гэтыя пацвярдждаюцца, калі пачынаеш чытаць іншыя дакументы з ягонага архіва, аналізаваць паметкі ў розных запісных книжках.

Магчыма, Пётр Іванавіч пісаў пра міжваенны час так мала таму, што гэты перыяд яму найбольш падабаўся. А хваліць часы “буржуазна-памешчыцкага ладу” у 60-70-ыя гады, калі пісаліся ўспаміны, было рызыкова. Хлусіць Пётр Іванавіч не ўмей, таму ён наогул прамаўчая.

Дык чаму ж яму былі да спадобы часы, калі наш край быў пад Польшчай?

А справа зусім не ў Польшчы. Яна, як і Расія да гэтага, і як Савецкі Саюз пасля, была, нейкім чынам, прыгнітальніцай беларускага народа і беларускай культуры.

Рэч у іншым. Пётр Грынкевіч, пражыўшы доўгі век і пабачыўши многае, зразумей: лепш быць усходній ускраінай Еўропы з яе культурай і звычаямі, чым заходній часткай

імперы з паузіяцкім норавамі, хай гэта будзе Расія альбо Савецкі Саюз.

Сапрауды, два дзесяцігоддзі паміж войнамі былі для Крэва часам уздыму і бурнага развіцця.

Мяркуйце самі. За даволі кароткі час Крэва паднялося з руінаў. Многія скарыстаўліся з доўгатэрміновых крэдытаў, якія даваліся на будаўніцтва жылля. Хто зрабіў гэта, не пралічыўся: даўгі праз неікі час наогул скасавалі. Жадаючыя атрымлівалі вялікія надзелы зямлі. Падтырмлівалася прадпраймальніцтва, у мястэчку хуткімі тэмпамі расла колькасць дробных і больш буйных прадпрыемстваў. Рэгулярна праводзіліся і набылі размах кірмашы. Рамантаваліся дарогі. Вялося добраўпарадкаванне мястэчка, вялікая ўвага ўдзялялася яго эстэтычнаму выглядзу.

Акрамя гэтага, тут дзейнічалі розныя грамадскія арганізацыі, праводзіліся шматлікія культурныя мерапрыемствы.

З павагай адносіліся тады і да культурнай спадчыны нашага краю. Нягледзячы на эканамічныя цяжкасці, урад знайшоў сродкі, каб пачаць у 1930 годзе кансервацыю Крэўскага замка. А яшчэ ў 1925 годзе выйшаў загад, які забараняў не толькі разбураць яго сцены, але і браць на свае патрэбы камяні, якія ўжо абваліліся. Парушальнікаў гэтай забароны чакалі высокія штрафы.

У запісках Пятра Грынкевіча пад называй “Разбурэнне Крэўскага замка” можна падрабязна прачытаць, якія работы былі праведзены ў час кансервацыі. Паўночная сцяна, якая пачала нахіляцца, была падпёрта контрфорсамі. Рэстаўратары падмуравалі вугал паміж паўночнай і ўсходнімі сценамі, заладзілі некаторыя прабоіны, выдалілі абвісаючыя грузы, адкапалі стральчатыя ўваходы у заходніяя сцяны. Распачаліся працы па абавязенню замка каналам з водой, як гэта было ў старажытныя часы.

І толькі вайна спыніла ўсе аднаўленчыя работы ў замку.

Аднак, пакінем убаку фон да партрэта Пятра Грынкевіча, вернемся да асобы самога нашага героя.

Як было ўжо сказана, у яго аўтабіографіі пра міжваенны час напісана мала. Pra сябе ён сціпла паведамляе, што пасля службы ў Войску Польскім працаваў у бацькоўскай гаспадарцы і што з лістапада 1925 года па верасень 1939 года служыў у Крэўскай ашчаднай касе рахункаводам. Гэта праца адымала трэй дні ў тыдзень, астатні час ён займаліся гаспадаркай.

На самой справе Пётр Іванавіч у тых часах быў чалавекам вядомым і паважаным сярод аднавіяскоўцаў. Да яго, чалавека вопытнага і адукаванага, яны звярталіся за дапамогай скласці патрэбную афіцыйную паперу, аформіць крэдыт або растлумачыць тое ці іншае распяраджэнне. І ён ніколі не адмаўляў у дапамозе.

Пётр Іванавіч меў прыгожы каліграфічны почырк, і да яго звярталіся, каб напісаць ліст альбо скласці віншаванку. У яго жонкі, Аляксандры Іванаўны, захавалася прыгожа аформленая пісулька ў вершаванай форме, якую ён уручыў ёй яшчэ да жаніцьбы.

А злучылі яны свае лёсы ў 1934 годзе. І з таго часу Аляксандра Іванаўна дзяліла з мужам усе яго радасці і засмучэнні.

Пад апекай Пятра Грынкевіча быў яго малодшы брат Канстанцін. Хлопцу добра давалася вучоба. Пасля Крэўскай школы ён паступіў у Ашмянскую гімназію, пасля чаго працягваў вучобу ў Варшаве. На жаль, нам мала вядома пра далейшы лёс Канстанціна. Ведаем толькі, што ён многа падарожнічаў і апошнія свае гады правёў недзе ў Англіі.

Але ізноў вернемся да нашага героя.

Землякі ўспамінаюць, што гэта быў сціплы і культурны чалавек. Ніколі не ўжываў брыдкіх слоў, не піў. І каб дагадзіць дакучлівым выпівохам, якія чапліся з вечным: “Ты што, кампанію не паважаеш?” – браў з сабой на ўсялякія застоллі малосенькі, з напарстак, кілішак.

Пісьменнік Юрый Татарынаў у нарысе “Крэва” расказвае, як мясцовы праваслаўны святар Леванчук ставіў прыхажанам у прыклад Грынкевіча – каталіка. “Калі вы сумняваецся, як паступіць у tym ці іншым выпадку, зрабіце так, як зрабіў бы на вашым месцы Пётр Грынкевіч”, - казаў ён.

Аднак былі ў жыцці моманты, калі нават Пётр Грынкевіч губляўся: як жыць, як быць?

Найбольш незразумелым і супярэчлівым быў для яго перыяд II сусветнай вайны.

Яшчэ ў верасні 1939 года Пётр Іванавіч адышоў ад грамадскіх спраў і з галавой акунуўся ў праблемы хатній гаспадаркі. Ён не мог зразумець многіх рэчаў, якія адбываліся навокал. Са здзіўленнем назіраў, як новая ўлада разбурала тое, што набывалася з такімі цяжкасцямі, як вывозілі ў Сібір людзей, вінаватых толькі ў tym, што да гэтай пары яны старанна працавалі і добра сумленна выконвалі свае абавязкі. Крэускі замак, гэты своеасаблівы індыкатар адносінай Пятра Іванавіча да ўлады, ізноу стаў нікому не патрэбным і пачаў падвяргацца разбурэнням.

Далей-болей. Прыйшлі немцы са сваімі літоўскімі памагатымі. З першых дзён – тэрор і насілле. Расстрэл у Папелевіцкім лесе сямі жыхароў мястэчка, зверскія адносіны да яўрэйў, забойства святара Леванчука, яго дачкі і пляменніцы, грабежніцтва і пагардлівае стаўленне да мясцовага насельніцтва.

Ваенныя трывогі не абмінулі і дом Грынкевіча. Як страшэнны сон успамінаў Пётр Іванавіч тую жудасную ноч, калі да яго ўварваліся так званыя “акаўцы”. Набраўшы розных рэчаў з маёмы, наставілі да скроні гаспадара пісталет і пачалі выпытваць тое, аб чым ён нават і не мог ведаць. І чым усё скончылася б, каб нейкая нечаканая трывога не вымусіла няпрошаных гасцей пакінуць дом.

Спакою не было і ў першыя дні пасля вызвалення. Па лясах шнырылі бандыты, быў забіты паштальён з Крэва, які вёз са Смаргоні казённыя паперы.

Але паступова ваенныя трывогі адышлі ў мінулае.

Са жніўня 1944 года Пётр Грынкевіч працаваў дырэктарам Войневіцкай пачатковай школы. Аднак, жывучы ў Крэве, ён не заставаўся ў баку ад спраў роднага мястэчка.

Асабліва яго непакойлі адносіны да мясцовых помнікаў даўніны. З маўклівага патурння ўладаў працягвалася разбурэнне замка, пачалася ліквідацыя старых могілак і знішчэнне камянёў з выбітымі на іх у старажытныя часы таямнічымі знакамі ў выглядзе воўчых лапаў, казіных капытаяў...

Тут ужо Пётр Іванавіч маўчаць не мог.

Ён пачынае ўпрошваць аднавяскоўцам перастаць займацца глумленнем над гістарычнымі помнікамі. Але, незразуметы, вымушаны звяртатца за дапамогай да мясцовых уладаў. Толькі і тут не знаходзіце паразумення.

Пётр Іванавіч не спыняеца і піша лісты ў больш высокія інстанцыі. Але адтуль, калі і прыходзяць адказы, то накшталт наступнага, датаванага 9.04.1963г., ад старшыні выканкама Гродзенскага абласнога Савета Малочка М.П.: “... В селе Крево замок полностью разрушен и лишь сохранились полуразрушенные крепостные стены, не представляющие собой архитектурной и исторической ценности, чтобы затрачивать средства на восстановление”.

Нават па стылю адказу можна меркаваць аб пісьменнасці гэтага даволі высокага чыноўніка.

Але ўсё адно Пётр Іванавіч не апускае рук. У гэтым жа 1963 годзе яму ўдаецца дамагчыся, каб замак прызналі помнікам гісторыі і культуры. Ён сам майструе шыльдачку з надпісам аб гэтым і замацоўвае яе на замкавай сцяне. Раскраданне цэглы і камянёў спыняеца. Больш таго, у мясцовых жыхароў і прыезджых з'яўляеца цікавасць да гісторыі замка і самога Крэва. Каб пашырыць кола ведаў пра падзеі мінуўшчыны, Пётр Грынкевіч звяртаеца ў архівы і бібліятэкі Вільні, Мінска, іншых гарадоў, пачынае перапіску з рознымі навуковымі ўстановамі. З цягам часу ў яго збіраеца даволі вялікі архіў. Яго складаюць выпіскі з літаратуры пра Крэва, канспекты першакрыніц, перапіска, паштоўкі і фотаздымкі, выразкі з газет і часопісаў. Сюды уваходзяць і асабістыя ўспаміны, дзённікі, замалёўкі, мясцовая легенды і паданні.

Разам з гэтым, Пётр Іванавіч збірае старажытныя рэчы, дакументы, кнігі, каб адчыніць у Крэве краязнаўчы музей. Але, як было ўжо сказана, крэйскому начальству няма спраў да намаганняў гэтага чалавека. А з абласнога ўпраўлення культуры яму пішуць на гэты конт: "...решение вопроса об открытии филиала исторического музея является нецелесообразным". Вось так!

У адзіночку давялося Пятру Іванавічу клапаціцца і пра памяць салдатаў, якія загінулі тут у час I светскай вайны. Нікому, акрамя яго, не было справы да раскіданых па крэйскіх узгорках могілак. Больш таго, іх нярэдка адводзілі пад пашу альбо нават заворвалі. Пётр Іванавіч сваімі сіламі усталёўвае на некаторых з іх памятныя камяні з надпісамі і крыжы, не дапускае глумлення над імі.

А ўзорст юношы ў той час быў ужо далёка не маладым. Да таго ж цяжкая хвароба на сухоты прымусіла легчы ў бальнічны ложак. Але і там не кідае ён сваёй працы, якраз у бальніцы і зроблены юноша апошнія запісы.

Не стала Пятру Грынкевіча ў 1975 годзе.

Але, як сказаў адзін з даследчыкаў ягонаі спадчыны гісторык Янка Трацяк, "жыццё юноши не аблікоўвалася момантам паміж мінулым і будучым. Яго жыццё было гэтае мінулае і будучае".

Справы мужа спрабавала працягваць Аляксандра Іванаўна. Аб сваіх безвывіковых хаджэннях па розных інстанцыях яна распавядае ў дакументальным фільме "Крэва", знятym ужо ў дзвесяностых гадах.

У рэшце рэшт архіў Пятру Грынкевіча апынуўся ў Вільні, у аддзеле рукапісаў наявуковай бібліятэцы Віленскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Толькі там па заслугах асанілі працу, здзейсненую гэтым самаахвярным чалавекам.

І цяпер, калі нас з Літвой раздзяляе мяжка, гэтыя скарбы зрабіліся цяжка даступнымі для тых, каму яны ў першую чаргу прызначаліся.

І толькі дзякуючы тым нешматлікім запатрабавальнікам 72 фонда вышэй згаданага архіва, а менавіта даследчыку Янку Трацяку, настаўніку гісторыі Крэйскай школы Віктору Шоцу і дырэктару Смаргонскай гімназіі Уладзіміру Прыхачу, а таксама Аляксандры Іванаўне Грынкевіч, мы змаглі намаляваць партрэт выдатнага патрыёта крэйскай зямлі і аздобіць яго фонам, які сам Пётр Грынкевіч заўсёды імкнуўся зрабіць прыгажэйшым, святлейшым і лепшым.

ГЕНАДЗЬ КАХАНОЎСКІ**КРОКІ МАЙГО ЖЫЩЦЯ***(Працяг. Пачатак у №№ 1-3)*

У 1961 годзе задумалася перавесціся на завочнае аддэяленне. І перавёўся. Прыйехаў дамоў. Далі мне ўрокі нямецкай мовы і фізкультуры ў Ленкаўскай восьмігадовай школе. Настроіўся працаўцаць. Ездзіў на ровары з Дамашоў у Ленкаўшчыну, а дакладней у Клочкава, бо яна была ў Клочкаве, а называлася Ленкаўскай. Нават спэунілі мне кватэры. Прыйгожая мясціна. Вакол узорыстыя ваколіцы, паросшыя лесам. Хацелася пець: "Друзья, люблю я "Ленковская горы..." Дзеци добрыя, ды і настаўнікі някепскія. Усё ішло добра. Дырэктар школы Іваноў і яго жонка Надзея Міхайлаўна сустрэлі мяне на сцярожана. Не спадабалася ім мяня беларускасць. Недзе праз месяц-два я адчуў сябе кепска, стаў балецтвістом. Падумалася, што на гэтых сухіх харчах я доўга не працягну. А хвароба абвастраўлася. Тэрмінова напісаў Сашу Беразняку, што трэба лячыцца, а значыць трэба назад на вучобу. Ён пагаварыў з дэканам П.В.Гарой. Той сказаў, што няхай вяртаецца, "вакансія ёсць, а студэнт быў добры". У школе мяне не адпускалі, мне было шкада дзяцей, але болі ў страўніку не аслаблялі, вымушалі на нейкі крок. РАНА таксама не адпускала. Інспектар В.А.Чамярыцкі сказаў ціхен'ка: "Трэба выбіраць як лепей і трэба падумаць пра здароўе, потым яшча паслужым свайму народу". Я паехаў у Москву. Зноў уліўся ў сваё асяроддзе. І адразу ж пайшоў па дактарах. Хадзіў у НДІ тэрапіі. Заключэнне: востры гастрит. Нулявая кіслотнасць. Гэта мяне страшыла. [...] Урач С.Губернская мяне ўвесць час трымала на кантролі. Аналізы, ды аналізы. [...]

Ведаў, што пара вяртацца дамоў, думаць пра далейшае жыццё. Я тады і сышоўся з Зінай (Зінаідай Пятроўнай Бялько) з Дамашоў. Мы ведалі адзін аднаго з маленства, таму доўга не раздумвалі. І 6 кастрычніка 1962 г. было

У студэнцкія гады.

наша вяселле. Шмат было гасцей, бо радня вялікая.

Пасля педпрактыкі ўжо жанатым паехаў у Москву. Праца над дыпломнай работай, а яна была прысвечана гісторыі Маладэчна, ішла даволі паспяхова. Упершыню я нешта ствараў навуковае. Мой сябра Уладзімір Ільіч Цэхмістрэнка парай звярнуў увагу на мясцовыя помнікі археалогіі. Было тут замчышча, ды сцёртыя часам курганы. Ён мне парай пад'ехаць у г. Калінін (Цвер) і паглядзеце грамату беларускага археолага З. Даленгі-Хадакоўскага, бо яна валяеца нікому не патрэбная. Некалі там працаўаў Цэхмістрэнка. Я пакаціў у Калінін, у абласны краязнаўчы музей. Сапраўды, загадчыца аддзела фондаў перадала гэты дакумент на пергаменце, каб я перадаў яго ў Маладзечанскі музей і каб я ёй даставіў дакумент прыёмкі, што я і зрабіў. Гэта быў першы ўнікальны дакумент, які мне трапіўся. А ў цэлым, гэта быў першы ў Расіі Адкрыты ліст на права археалагічных раскопак. Вось так!

Я працягваў новыя пошуки. Бываў ва ўсё новых землякоў Москвы і Падмоскве: у паэта Міхайла Грамыкі, у дзяячкі С. Шамардзіной, дзе сустрэў і П. Мядзёлку. Кватэра старая-стара, нават радыёкропка абазначалася прыёмнікам-талеркай даваеннага часу. Дзяякоўчы сваім сувязям з "ЛіМам" мне стаў пісаць супрацоўнік гэтай газеты Станіслаў Пятровіч Шушкевіч. Ён мне даў адрас Міколы Мікалаеўчы Улашчыка, вядомага беларускага гісторыка. Так што і апошні год вучобы быў вельмі насычаны.

Я перапісваўся з Міколам Ермаловічам, з якім пазнаёміўся ў 1961 г. у Маладэчне. Ён настойліва раю працягваць вучобу ў Москве, у аспірантуры. Я ж сябе адчуваў тады вельмі падбітым, змучаным, хворым. Нік я не мог разлічваць у сваіх сілах на яшчэ трэй гады аспірантуры. Патрэбен быў перапынак. Ды і амаль восем гадоў жыў без любімай Беларусі. Гэта занадта шмат. Я, як жанаты, меў права вярнуцца дамоў, хоць мне было заказана накіраванне ў Сібір.

Далі мне размеркаванне ў распараджэнне Міністэрства асветы БССР. Там падключыўся дацэнт Фёдар Міхайлавіч Янкоўскі, папрасіў свайго выхаванца, інспектара Міністэрства Бекеша, каб мяне накіравалі ў Маладэчна. Так яно і выйшла.

З бляскам абараніў я дыплом. Здаў дзяржаўныя экзамены, але дыплом не атрымаў. Нашы дыпломы прытырмалі, каб мы абавязковая прыбылі на месца работы. [...] Праўда, неўзабаве адмянілі гэты закон і я летам яшчэ раз ездзіў у Москву за дыпломам. [...]

Мяне накіравалі ў СШ № 3. Калі я прыядзіжу на канікулы зімой, то мой цесць ужо паспей выхлапатаць участак пад будаўніцтва. [...] Аформілі і тут жа паехалі на склад будаўнічых матэрыялаў, выкупілі цэглу. Тады яна была таннай. Паспелі прывезці

Генадзь Каханоўскі з Юльянам Сергіевічам.

і скласці на ўчастку. Летам 1963 года пачалася будоўля. Нанялі майстроў, і за лета сцэны былі гатовы, накрылі, уставілі вонкы, дзвёры...

Вялікай радасцю для мяне было нараджэнне сына. І хоць я пакутаваў ад хваробы, але ж і ствараўся нейкі добры сямейны настрой, вера ў будучынню. Цяжкая праца на будоўлі практична не дала мне права на адпачынак пасля інстытута. Хацелася хутчэй мець нешта ўласнае, быць незалежным.

І вось я ў СШ № 3. Сустрэў мяне артадокс-“ленінец” І.А.Лебедзеў, дырэктар школы. Выклай свае патрабаванні. Адразу ж яму не спадабалася мая беларускасць, хоць признаўся, што ён таксама беларус, а яго два браты – адзін рускі, другі паляк. А ўсе яны родам з Гродна. Вось такі сямейны “вінегрэт”.

Я пачаў арыентавацца на музей, якому шмат дапамагаў. Нават дапамагаў будаваць экспазіцыю. Я тады сам фатаграфаваў і рабіў здымкі для экспазіцыі. І для школьнага музея, і для абласнога. Лебедзеў з П.Ч.Купрэвічам пачалі хадзіць у абласны музей, каб мяне туды ўзялі, зразумела, каб у школе не было нацыяналіста.

І вось я з 26 красавіка 1964 г. запічаны на работу ў музей. А паколькі я будаваўся, то гроши вельмі былі патрэбны, то я дамовіўся, што і там завяршу год, а новы пачну ў вячэрній школе. Лебедзеў быў рады. Каб не сталася ўражання, што ў СШ № 3 было пуста, то мушу заўажыць, што там была Ганна Раманаўна Зяновіч-Палівода, якая яшчэ нешта рабіла, нешта думала і педагог была добры. Цікава, што ганаровыя званні і ўзнагароды выкладчыкам беларускай мовы і літаратуры рэдка-рэдка даваліся. Напрыклад, З.П.Уласава з СШ № 1 мела почасці, але ж яе муж быў супрацоўнікам КДБ. Тут другі каленкор. А Г.Р.Зяновіч нават у партыі не была, ды і вучылася пры немцах у гандлёвой школе, а гэта ўжо – “зло”.

Навучальны год завяршыў паспяхова, двоек па гісторыі нікому не паставіў. І засёў у музей.

Праца ў музее мяне адразу захапіла. Я адразу ж паглядзеў, што ў нас было ў фондах. Вельмі бедна. Агульны лік – каля 1500 экспанатаў і яны, бадай, усе пайшлі ў экспазіцыю. Адразу ж склаў план работы на год. Запланаваў камандзіроўкі па зборы матэрыялаў. Шмат ездзіў. Я адзін быў мужчына і адзін з вышэйшай адукацыяй гісторык. Іншыя з'явіліся пазней. Першая заўвага была з боку Л.М.Івановай: “А што гэта Вы так стараецеся. Навошта?” Мяне гэта сканфузіла. Сапраўды, ёй наша культура была чужой. Яна сама была родам з-пад Масквы і гаварыла пра беларусаў з нейкай нянавісцю. Можа ад таго, што не бралі яе замуж і заставалася адзінокай. Працавала праз пень-калоду. Гэта адукацыі была агароднік-аграном, але ў вёску ні за што ехаць не хацела. Недзе пад яе ўплыў трапіла і Г.М.Паўлава, якая, пры ўсіх яе недахопах, усё ж была больш лаяльнай, не такой зацятай, але яе можна было лёгка закруціць, адштурхнуць.

Вясна, лета і восень 1964 года пайшлі ў мяне і на будоўлю свайго дома. Недзе ў каstryчніку 1964 г. мы выехаў з Дамашоў, дзе жылі ў жончыных бацькоў.

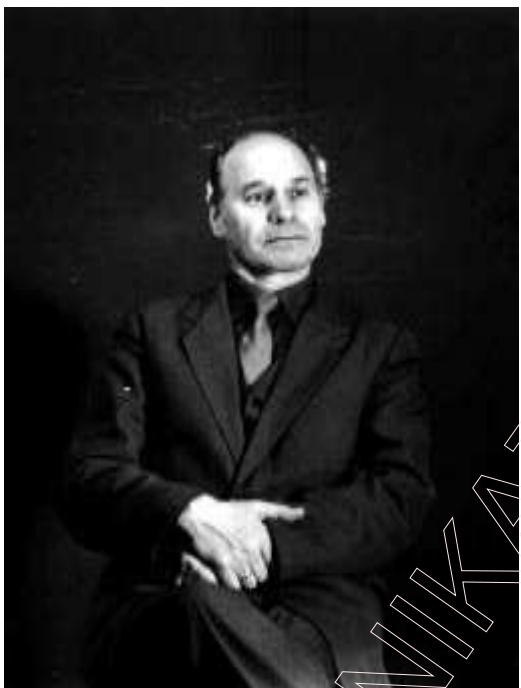
Хто тады працаваў у музей? Як я цяпер аналізую, дык гэта тыя, хто выйшаў з абласных структур. Дырэктар Паўлава Галіна Мікалаеўна (1918-1983) мела адукацыю двухгадовага настаўніцкага інстытута, географ. Працавала ў аўкаме партыі. Родам з Геленджыка. Не ведала беларускай культуры і ведаць не хацела. Лідзія Міхайлаўна Іванова, родам з Ярцава, працавала ў аддзеле сельскай гаспадаркі аблвыканкама. Загадвала аддзелам прыроды. Конан Валянціна Антонаўна трапіла ў музей пасля скасавання вобласці і яе абласной газеты, дзе яна працавала карэктарам. Скончыла беларускую гімназію ў Вільні, год вучылася на юрфаку ў Віленскім універсітэце. Вайна прыпыніла вучобу.

В.А.Конан-Грудз (1916-1982) добра ведала беларускую мову, хоць ёй у жыцці рэдка карысталася, была напалоханай і даволі замкнутай у выказванні сваіх поглядаў, а калі і прызнавалася, дык толькі ў любові да СССР, і мяне павучала, як можна добра жыць, як усё даступна. Яна мне прызналася, што да вайны ў 1940-1941 гг. працавала ў Вілейскай абласной “Сялянскай газеце”. Яе рэдактарам быў Петухоў, які казаў, калі робіце памылкі, то схіляйцеся ў бок русіфікацыі, бо ўсё роўна беларуская мова адамрэ і будзе толькі руская. З ёй працавалі там у Вілейцы Н.Арсеннева, М.Танк, М.Шыла, М.Машара, М.Вішнеўскі, [...], Е.Путрамент ды іншыя цікавыя людзі. У часе вайны яна працавала настаўніцай у Вілейцы, і гэта стала вынікам, што яе арыштавалі ў 1945-46 гг. Сядзела ў Вілейскай турме, а тады ў Мардоўскіх лагерах. З ёй сядзела жонка Кастуся Губарэвіча і жонка В.Грышкевіча. Адведвала яе дачка Рагнеда Грышкевіч. Залівалася маці слязьмі, калі яна атрымлівала сабраныя ў людзей лустачкі хлеба. Потым гэтая Рагнеда вучылася ў Маладэчанскім настаўніцкім інстытуце. Бацька знаходзіўся ў эміграцыі. Тады яна пісала вершы, добрыя вершы. Нават М.Ермаловіч частку яе вершаў захаваў. Яе, здаецца, незадоўга выключылі. Тады яна выйшла замуж за нейкага Аляхновіча і пад новым прозвішчам закончыла універсітэт. Аўтар кнігі пра Янку Брыля. Але вернемся да асобы В.А.Конан. У маладыя гады яна была закахана ў свайго настаўніка і паэта Хведара Ілляшэвіча. Бегала за ім, хацела выйсці замуж, але сітуацыя разка памянялася, і яна засталася адна. Яе сябровука Люба Асаевіч выйшла замуж за Максіма Танка. Другая сябровука Ніна Тарас пісала вершы і ні аб чым не думала. У 1947 г. у Мардоўскія лагеры паехаў муж яе (Валянціны Антонаўны, заўг. рэд.) сястры Ніны – Мікалай Валуеў (Валуй), які прайшоў вайну, меў стасункі з органамі і пачаў хлапатаць, даказваць і вызываліў яе. Вярнуўшыся Валянціна выйшла замуж за Конана Льва Мікалаевіча, электрамеханіка з ТЭЦ, чалавека вельмі памяркоўнага, перажытага, прайшоўшага вайну і палон. Пабудаваліся ў Маладэчне. Яна і стала працаўваць у абласной газеце “Сталінскій путь”. Праклінала рэдактара-сталініста Лук'яновіча. Але з любоўю прыпамінала журналістаў А.А.Бараноўскага, В.А.Яблонскага, В.Ф.Батурына, вельмі сумленных, тактоўных. У музеі яна ўсё ж працавала з душой, клапацілася за кожны знайдзены экспанат. Чысціла, сушыла, выносіла на вольнае паветра. Не раз сама выязджала ў камандзіроўкі. Я з ёй часта ездзіў і з карысцю.

Яшчэ адзін “кадр” была Мурашова (Бабровіч) Еўдакія Кандратайна. Хітрая і каварная. Разанская баба, як яе называлі. Ох, як ненавідзела ўсё беларускае, хоць сама была замужам за беларусам – інжынерам В.Бабровічам, чалавекам бязродным, бесхарактарным, безнацыянальным, нецікавым. Яна яго падмяяла пад сябе, і дом стаў “истинно рускім”. Перажывала, каб ніводнай беларускай кнігі не трапіла да яе ў хату. Выходзівала дзяцей па-руску. Была яна бухгалтарам, і там, дзе справа была аб закупцы беларускіх матэрыялаў, яна працівілася, зацягвала выплату, падгаворвала супраць Паўлаву, а за бездзялушки гатова была заплаціць па вышэйшай катэгорыі.

І яшчэ была Марыя Сінягоўская, прыбральщица. Вось і ўсе нашы кадры, куды я і трапіў, перайшоўшы ў музей. Так што і не было з кім паспаборнічаць у музейнай справе. Пазней прыйшлі новыя людзі, але пра гэта потым.

Пачаў я публікавацца з 1962 года як краязнаўца. Выступаў у маладэчанскіх газетах “Сцяг Каstryчніка”, “Святло камунізму” (“Маладэчанскія газеты”), “Наш дзень”, а таксама ў “ЛіMe”, “Звяздзе”, “Чырвонай змене”, “Мінскай праўдзе”, потым у тоўстых часопісах “Полымя”, “Маладосць”, а таксама ў “Беларусі”. Друкаваўся шмат, гэта пачало бясіць Іванову і Паўлаву, пачалі кіпіць і проста даймаць. Пісаў шмат пра Маладэ-

Генадзь Каханоўскі. Паслаў я той ліст у Міністэрства народнай адукацыі. Сігнал прыйшоў у

школу. Дырэктар Філіпай выклікаў мяне да сябе і пачаў адчытваць. “Гэта натуральны працэс, усе беларусы гавораць па-руску, ведаюць і любяць рускую мову, ды што вы тут лезіце са сваімі пісьмамі. Нічога з гэтага не выйдзе. Беларусы першымі прыйдуть да камунізму, бо яны адмовіліся ад сваёй мовы. Вы разумееце, што гэта інтэрнацыяналізм, беларусы далучаюцца да вялікай рускай культуры. А вы цягнече да месніцтва, да нацыяналізму...” Настанкі глядзелі на мяне як на дзівака.

Я не ўнімаўся, паехаў у Міністэрства адукацыі. Гутарыў са мной нейкі высоцкі яўрэй, які займаўся гэтай справай. “Што вы перажываваце за беларускую школу. Паглядзіце нашу статыстыку: большасць у рэспубліцы беларускіх школ. Вы можаце радавацца”. Якое ізуверства. Ён смяеца нада мной. Быццам я не ведаю, што пакуль што тут большасць складаюць маленькая сельскія школы. Але ж самыя вялікія ў гарадах, у іх навучаюцца якраз большасць, а значыць каланізатары ўжо наступілі сваім ботам на горла беларускай нацыянальнай асветы.

Вядома ж, мне сказалі, што на наступны год мне ўрокаў не будзе. Загадчык гарана І.І.Нічыпаровіч паслаў мяне ў СШ № 4. Былы палкоўнік, партызан, пазней загадчык ідэ-алагічнага аддзелу Маладэчанскага абкама партыі Пётр Міхайлавіч Данілачкін, а цяпер дырэктар школы, недзе праз дзён дзесяць у прысутнасці настаўніцы Гірко пачаў мяне адчытваць, чаму я беларускую літаратуру выкладаю па-беларуску. Гэтага ж патрабую ад вучняў. Зноў націснуў на тое, што школа руская, і патрабаваў выкладаць предмет па-руску, так як гэта робіць Гірко. Мяне гэта абурыла, я не мог спакойна выслушоўваць

чна, пра іншыя населеныя пункты, пра землякоў, пра Я.Купалу. Мне тады спрыялі М.Танк, А.Вярцінскі, А.Траяноўскі, С.Шушкевіч. Затое з нейкай западозранасцю глядзелі на мяне маладэчанскія журналісты, асабліва такі рэдактар, як Пернікаў Борух Мардухавіч, які мяне павучай, як трэба пісаць пра сацыялізм, пра наша жыццё ды іншае.

У 1964-67 гг. я яшчэ працаваў у вячэрняй школе № 3, а таксама ў трох дзённых № 1, № 2, № 4. Зразумела, мой музейны аклад у 50 рублёў ніяк не мог задаволіць сямейныя патрэбы. Заадно я пазнаваў гарадскую адукацыю. Ішла шалёная русіфікацыя. Самае страшнае, што педагогі пакладзіста гнулі спіны, ніяк не реагуючы на жорсткасць антынацыянальнага працэсу. Прыймінаеца 1965 год, калі я сабраў подпісы бацькоў, каб СШ № 1 імя Я.Купалы была беларускай, тым больш, што вучыліся дзеци ў асноўным з Вялікага Сяля.

яго брэдні. Але ж каму жаліца? Вакол русіфікацыя. Я настойваў на сваім і сказаў, што ад мяне здрады не дачакаеца. Ён тады яшчэ больш узмыліўся. [...]

Пасля чацвёртай школы мне далі другую. Там мяне вучыў інтэрнацыяналізму дырэктар Раскін Маісей Лазаравіч. Толькі гэты быў разумнейшы за Данілачкіна. Ужо ніводнага з іх няма ў жывых. Прыпамінаю Раскіна, як ён пры разборы Насілаўскай царквы, якая прастаяла амаль 300 гадоў, прыгожая, драўляная, былая уніяцкая, выконваў указанні райкома партыі і граміў усе каштоўнасці, вывозіў вазамі кнігі і архіў у макулатуру. Я тады апублікаваў пра гэты вандалізм у “ЛіМе”. Раскін абурыўся, не размаўляў са мной.

Хоць там жа працавалі такія добрыя педагогі, як Г.М.Генкічва, Дз.І.Дзенісенка. І там жа працаваў ды і цяпер працуе У.П.Клешч, постаць адыёзная, прабальшавіцкая, ненавінік беларускай мовы. Ён украінец і патрабуе для сябе асаблівай увагі, ноль увагі беларускай культуры, хоць тут жыве ўжо 30 гадоў. Не раз бачыў, як ён сядзеў з дзядзькамі на вуліцы і рэзаўся ў карты. Выступаў супраць беларускай сімвалікі, супраць усяго нацыянальнага. Самае страшнае, што ўсе яны нахабныя і паверылі ў сваю правату, нікому не хочуць падпарадкоўвацца і прыслухоўвацца.

У 1966 годзе я перанёс цяжкую аперацыю ў вобласці сэрца і са спыненнем сэрца. Працавалі штучныя аппараты сэрца і лёгкіх. Выдалі кісту, зразалі на левым лёгкім і калі сэрца на дыяфрагме. Гэта выбіла мяне з каліяніі амаль на год і ў музеі, і ў школе. Аперацыю перанёс у 5-й клінічнай бальніцы (хірург Міхаіл Рафаілавіч Ракітніцкі, канд. мед. навук, паехаў у Казань).

Перад гэтым, у 1965 годзе, у мяне нарадзілася дачка, якой мама рашыла даць імя Таня. Я пагадзіўся, абы толькі была чалавекам і сапраўднай беларускай.

Яшчэ ў 1964 годзе ў музей і архіў у Маладэчна прыязджалі Я.Брыль і У.Калеснік. Сфатаграфаваліся ля музея. Я.Брыль расказаў мне пра свайго сябра Юліка Сергіевіча, з якім яму давялося перанесці пакуты палону ў 1939 г. Ён паходзіў недзе з-пад Маркава. І папрасіў мяне як навуковага супрацоўніка, які шмат шукае і вандруе па краі, мець на ўвазе гэтае прозвішча. Я сапраўды ўзяў яго на прыкмету, бо слова Брыля далі ад ім даволі цікавую характеристыку. Недзе ўвосень 1964 года, калі я быў у гасцях у пээта Пятра Бітэля, я пачуў пра Ю.Сергіевіча, пра яго пакуты пасплюваннага часу і сказаў, што ён жыве і жыве недзе ў Ленкаўшчыне, што П.Бітэль быў з ім у лагеры, сустракаўся ў Карагандзе, дзе ён быў з Сымонам Хурсікам, пісьменнікам.

Сам Пётр Бітэль расказаў пра ўласна перажытае, як яму і цяпер цяжка жыць, не дае спакою дырэктар школы Абрамаў, былы партызан. Яго жонка нападае на жонку Бітэля. Яго не хацелі браць настаўнікамі у Вішнева, але ён паступіў у ВНУ, таму і ўзялі выкладчыкамі нямецкай мовы. Тады ж П.Бітэль парай зайсці да выпускніка Маладэчанскай настаўніцкай семінарыі Іванкевіча. Зайшоў да старога настаўніка. Яму было гадоў 90. Гэта быў голас старога манархіста. Хоць многа цікавасцю для мяне быў ксёндз Уладзіслаў Іванавіч Чарняўскі. Ён яшчэ маладжавы, рухавы. Шчыры беларус, а таму ў Вішневе яму не даюць спакойна жыць. Ён складаў тады ўласны слоўнік беларускай мовы, перакладаў на родную мову святыя пісанні. Потым разам з П.Бітэлем зрабіў экспкурсію па Вішневу. Прывёз у музей некалькі старадаўніх кніг, якія перадаў кс. Чарняўску.

Незадоўга я даведаўся, што сапраўды Ю.Сергіевіч жыве ў Ленкаўшчыне. Я пра яго расказаў М.Ермаловічу, і мы вырашылі паехаць разам. Пабывалі ў маёй школе ў Клочкаве, а потым у Ленкаўшчыне. Гаспадара засталі за празайчай работай селяніна: выкідаў гной з хлева. Даведаўшыся хто мы, тут жа прыпыніў свой занятак. Памыўся і

запрасіў у хату. Гэта была вельмі цікавая сустрэча. Ён нам расказваў пра сваё жыццё. Прачытаў вершы. Расказаў, што зборнік яго паэзіі быў падрыхтаваны да друку. Былі гранкі ў 1939 г., а тут вайна, і ўсё развалілася. Ведаў ён і сачыў за Я.Брылём, але ведаючы свой імідж, не імкнуўся да Брыля, каб не нашкодзіць яму. Ён абрадаваўся, што Я.Брыль сам яго ўспомніў. Сапраўды, у іх наладзіліся пасля цёплыя адносіны, бываў у гасцях у пісьменніка. Я быў рад, што ў мяне знайшоўся новы, цудоўны чалавек, душэўны, лірычны, мяккі, добры. Шчыры беларус.

Ужо летам 1964 г. я паехаў на раскопкі селішча Скема на рацэ Скема, што злупае вазёры Нарач і Мястра. Вёў раскопкі аспірант Міхась Міхайлавіч Чарняўскі. Тады малады чалавек, яшчэ не жанаты. Гэта было маё першае знаёмства, якое звязала нас на ўсё жыццё. Рэдкай дабрыні чалавек. Светлы ў сваіх думках. Вельмі працавіты, але заўсёды патрабавальны да якасці сваёй работы. Таленавіты. У нас з ім аказалася вельмі шмат агульнага. А самае галоўнае – адны думкі аб Беларусі. Ён тады збіраў матэрыялы для дысертацыі. Вельмі шмат вёў раскопак. Вандраваў па Беларусі. Але, здаецца, ён найперш думаў пра тое, каб як мага больш знайсці і згуртаваць беларусаў. І тут мы былі аднадумцы. Увогуле, роля Міхася Чарняўскага ў майі жыцці найвялікшая. Ён зрабіў для мяне шмат добраага і за гэта яму вялікі дзякую. Яму павінна сказаць дзякую ўся Беларусь, бо для яе ён жыў і думаў аб ёй і думае цяпер. Светлы ў думках і спраўах. Сумна толькі, што яго падводзілі, ды яшчэ і як. Міхась Чарняўскі тады ж пазнаёміў мяне са сваімі бацькамі, вельмі добрымі, сціплымі, працавітмі. А таксама са сваёй вёскай Непасецк. Праўда ён сам нарадзіўся ў іншай вёсцы, здаецца, Казлы. Але вырас у гэтай хаце. Пазнаёміў са сваім братам Мяфодзіем і яго дзецьмі, якія прыбягалі на раскопкі, адзін з іх Iгар стаў археолагам-патрыётам. Тады ж Міхась завёў мяне ў суседнюю вёску Навасёлкі, у простую сялянскую хату. Была раніца. Гаспадыня ўжо працавала каля хаты, а яе сын спаў, скруціўшыся ў ложку. Накрыўшыся даматканай пасцілкай, без ніякіх пярынаў, на нейкім сенніку. Прасцей прастага. Гэта быў Міхась Малько. Міхась яго разбудзіў, той працёр вочы, і началі знаёміцца. Ён яшчэ вучыўся ў інстытуце. Цяпер вядомы фізік-малекуляршчык. Працаўваў гады трох у Вене ў МАГАТЭ, прадстаўляў Беларусь. Ведае некалькі замежных моў, але найлепш сваю родную.

У 1965 г. я працаваў у экспедыцыі Леаніда Давыдавіча Побаля. Гэта зусім не Чарняўскі. Цяжкі ў думках. Закончаны кансерватар. Тады ён быў кандыдат гістарычных навук. Рыхтаваў манаграфіі. Раскопкі вялі на рацэ Бярэзіне Бярэзінскага раёна. Жылі ў вёсцы Міхалёва. Раскопвалі Божына (Селішча). Потым перабраліся ў Багушэвічы. Я жыў на кватэры ў настайдніка і краязнаўца Пятра Аўрамавіча Прыбыткіна. П.А.Прыбыткін сам хацеў стаць археолагам, але далі яму тэму пра стаянкі ў балотах Віцебшчыны. Ён паспрабаваў пару сезонаў пакапаць і адмовіўся. Фактычна цяпер гэтай тэмай займаецца Міхась Чарняўскі. Прыбыткін мяне ўзяў на кватэру, а Побаля не захацеў – не цярапеў яго. Побаль раскопваў недалёка адгэтуль селішча, а я з групай школьнікаў – гарадзішча ў Багушэвічах на беразе ракі Усы. Мясціна прыгожая. Цудоўны касцёл васьмігранны – помнік архітэктуры XVIII ст. Раскопкі ішлі пасляхова, шмат знаходак. І самая галоўная знаходка – выява чалавека, якая трапіла ў нашыя энцыклапедіі. Я тады яе падняў з бруду, якраз ішоў халодны асенні даждж, абмыў, пачаўугледацца. Побаль як убачыў, адразу ж пачаў даказваць, што гэта рымскі час. Ён увогуле быў памешаны на рымскіх знаходках. Цяпер гэтая знаходка – у экспазіцыі музея ў Маладечне. Увогуле, усе матэрыялы раскопак, у якіх я ўдзельнічаяу, трапілі ў музей у Маладечна.

На жаль, я ў Багушэвічах прастудзіўся. Вярнуўся дамоў і пачаў адчуваць сябе горш і горш. Аказваецца, гэтая прастуда паўплывала на маю кісту, якую я вырасціў пад

сэрцам і якая яго апаясала. Амплітуда яго звужалася. Дактары не адразу распазналі. Толькі хірург М.А.Капцюг распазнаў і тэрмінова заказаў 5-ую клінічную бальніцу. Так я аказаўся на аперацыйным стале. Гэта было ў панядзелак 28 лютага 1966 года.

1965 год быў для мяне годам цікавых сустрэч з невядомым, зрэшты, як і папярэдні, а менавіта з сёстрамі Кузьмы Чорнага (у Цімкавічах), Міхася Чарота (у Рудзенску), Рыгора Мурашкі (у Бязверхавічах), жонкай Браніслава Тарашкевіча (у Радашкавічах), з пісьменнікамі Янкам Брылём, Уладзімірам Калеснікам (у Брэсце), з Кастусём Шавелем і В.Казлоўскім (на Уздзеншчыне), Якубам Ермаловічам і Рыгорам Ігнаценкам (на Бярэзіншчыне) і многімі іншымі. Запісаў успаміны. З мастаком Лазарам Саулавічам Ранам вандраваў па Купалавых мясцінах. Ён маліваў, а я запісваў успаміны. У tym жа 1965 г. пачаў я рабіць адгадку Багдановічавага “хутарка”, а менавіта Ра��уцёўшчыны, што вылілася ў доўгую літаратуразнаўчую пошукавую працу. Урэшце гэтая мясціна адкрылася і з'явіліся дзве кнігі.

Зрэшты, і 1964 год для мяне быў вельмі плённым: знаёмыя з Адамам Мальдзісам у Менску, з Генадзем Кісялевым у Вільні, калі я працаўаў у гістарычным архіве. Г.Кісялеву сарыентаваў мяне ў краязнаўчых пошуках. Знаёмыя з Арсенем Лісам, які мне вельмі спадабаўся сваёй не сялянскай інтэлігентнасцю, яго зацікаўленасцю Б.Тарашкевічам і ўсім заходнебеларускім рухам. У рэдакцыі часопіса “Маладосць” мяне пазнаёмілі з Уладзімірам Каараткевічам, калі мы разам вычитвалі гранкі: ён аповесці “Дзікае паляванне караля Стаха”, а я артыкула пра Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю (да 100-годдзя з дня яе заснавання). Нас тады звёў Ул.Юрэвіч, сакратар рэдакцыі часопіса. Мы тады не проста пазнаёміліся, але і прайшліся па Менску. Ул.Каараткевіч абіраўся той сітуацый, якая была, але як ён сказаў: “А ўсё ж мы жывём і трэба жыць, спаць не выпадае”. Ён запрасіў мяне да сябе дамоў, а я яго – ў Маладэчна. Ён папрасіў пашукаць у Маладэчне яго кнігу “Блакіт і золата дні”. Я зе знайшоў на базе і перадаў пісьменніку.

Зрабіўшы спіс усіх пісьменнікаў, кампазітараў, мастакоў, артыстаў – ураджэнцаў Меншчыны – я разаслаў ім усім (жывым) пісьмы, каб прыслалі свае творы з аўтографам, фатаграфіі, успаміны, афішы, рэкламы і г.д. Заўважыў, што некаторых з літаратараў мала ведаем. Падняўся раненка летнім днём 1964 г. і паехаў у Валожын устанаўліваць постасць Старога Уласа. Вярнуўся дамоў з яго рукапісамі, фатаграфіяй і прыблізнай біяграфіяй, з адрасам дачок, што жылі ў Польшчы. Яшчэ і жонка тады была. Ёй было 100 гадоў. Акрамя дачкі Гелены ды ўнучкі, ніхто паважна да яго не ставіўся. Усе сябе лічылі палякамі і адносіліся да беларускага паэта з няяніццю, асабліва нявестка Софія Напалеонаўна. Ён ад іх хаваўся, а тады і ўвогуле выехаў з Валожына. Пазней гэтая матэрыялья я перадаў Рагойшу.

З'явіліся нарысы пра старога Уласа, пра Янку Купалу, пра Максіма Багдановіча, Міхася Чарота, Браніслава Тарашкевіча ды інш.

У музей сталі ісці партызаны, асабліва пасля таго, як упершыню было адзначана 20-годдзе вызвалення Беларусі. Усе яны раптам адчулі сябе героямі. Самае страшнае, што часта нагаворвалі адзін на аднаго, як яны марадзёрнічалі, як адседжвалі ў глухіх вёсках, як гулялі... Рэдка хто вёў сябе сціпла. Прыйходзілі ў музей і проста наведнікі, якія ведалі “герояў”, тут жа заходзілі і упрошвалі іх зняць, бо не заслужаныя, і расказвалі другі бок іх жыцця. Але справядлівасці дзеля скажу, што не пра ўсіх так гаварылі. Ні разу не чую, каб кепска казалі пра брыгаду Героя Савецкага Саюза Валынца А.І. Заўсёды добра гаварылі пра Ф.Р.Маркава і некаторых іншых. Добра адклікаліся пра многіх асобных пратызанах. Толькі негатыўна казалі пра камбрыга Чаркасава, колькі ён нарабіў зла для мясцовага насельніцтва.

Вельмі часта заходзіў у музей намеснік камбрыга Маркава, нач. штаба брыгады, сакратар Маладэчанскага падпольнага РК КПБ Аляксей Ілліч Шаўчэнка (1897-1975(?)). Даваў усім харкторыстыкі. Быў паранены і перапраўлены на Вялікую зямлю. У Маскве ў шпіталі ён сышоўся з Кузьмой Чорным. Як толькі беларускі пісьменнік даведаўся, што прыбыў да яго ў палату беларускі партызан, ён адразу пацягнуўся да яго і пачаў распытваць, як там ідуць бай, як змагаюцца.

- Адкуль жа вы родам?
- З-пад Гомеля.
- Дык вы беларус?
- Беларус.
- Дык што гэта мы гаворым па-руску. Переходзім на нашу родную мову.

Кузьма Чорны чуўся не вельмі добра, але нібы ачуняў, як даведаўся, што поруч з ім знаходзіцца чалавек з беларускага лесу. Ён цягнуўся, шмат распытваў, задаваў пытанні пра быт партызан. Два тыдні пісьменнік быў разам з А.І.Шаўчэнкам. Тады яны расталіся. Ён пажадаў поспехаў у барацьбе з фашистамі.

У 1965 г. памёр А.І.Валынец. Шмат народу сабралася на пахаванні. Шмат выступалі, але найбольш прачула сказаў па-беларуску Франц Шутовіч, як пра чалавека-патрыёта сваёй Бацькаўшчыны. Я сустракаўся з А.І.Валынцом у яго хаце. Ён абураўся, што надта шмат лезаў у героя людзі, якія не маюць на гэта права, а сапраўдныя героі не вытыркаюцца. Ад гэтага ён быў у вялікай скрусе. Шмат курыў, піў. Вельмі худы быў. Не хацеў дзяліцца і ўспамінамі. Усё ж трохі расказаў.

Як толькі памёр А.І.Валынец, тут жа выпаўз П.І.Данілачкін. Пачаў пісаць успаміны, выдаваць сябе за героя. Прыйпёр у музей свае партызанскія боты. Усё перавярнуў з ног на галаву, што роля Валынца нязначная, бо ён не быў кадравым ваенным, што ён падбіраў сабе партызан на глыбокім перакананні аб іх надзеінасці, а значыць у яго атрадзе былі людзі з Жаўткоў. Цынцавіч і суседніх вёсак Вілейшчыны. І вось прыход Данілачкіна, якога Валынец узяў таму, што яго навязалі зверху, абураў. Сапраўды, Данілачкін быў кадравым афіцэрам, служкы ў Маладэчне, а як разблі дывізію, ён не пайшоў яе шукаць, а недзе каля Заскавіч прыжканиўся і самы цяжкі час гэтых бальшавік адседжваўся, а толькі ў канцы 1943 г. – пач. 1944 г. пачаў шукаць Валынца, партызан. І тады ён адчуў, што ў яго цячэ кроў сталініста і стаў “камандаваць”. Гэта быў сапраўдны вораг беларускага народа, нічым не горшы ад фашистаў. Ненавідзеў мову, культуру карэннага народа. Працаўаў пасля вайны ў аўкаме, у школе і ўсюды капаўся ў душах людскіх. Яшчэ книгу выпусціў “Зарэво над Вилией”. І.Ф.Клімаў ім абураўся, як толькі яго раскусіў. Прасіў не даваць яго ў музей. На вялікі жаль, такіх данілачкіных было цьма. Гэта яны праводзілі калектывізацыю, ламалі беларускую вёску, знішчалі яе асновы.

(Працяг будзе.)

ТАЦЦЯНА КЛЯШЧОНАК

ІГНАЦІ ХОДЗЬКА І ЯГО АПАВЯДАННЕ “БАРУНЫ”

Глыбокае даследванне творчасці Адама Міцкевіча, філаматаў і філарэтаў, якое вядзеца ў апошні час, сведчыць аб tym, што мы ўсё больш набліжаемся да непасрэднага знаёмства з польскамоўнай беларускай літаратурай XIX стагоддзя. Гэтае трапляткое пачуццё пазнавання незнаёмага, роднага, чаканне мастацкага адкрыцця не павінна ні ў якім разе падвесці чытача. Ян Чачот, Уладзіслаў Сыракамля, Міхал Клеафас Агінскі, Ян і Ігнаці Ходзькі, Юзаф Ігнаці Крашэўскі, Габрыэля Пузына, Адам Плуг і іншыя, каго мы залічваем да польскамоўных беларускіх літаратараў, пакінулі нам узоры такой загартаванай і гарачай любові да Радзімы, такую глыбіню ведання краю і людзей, такое ўменне абараніць сваё, што іх творы і сёння ўяўляюць сабой рэальную сілу ў справе нашага нацыянальнага адраджэння.

На жаль, у перыяд дзяржайнага станаўлення беларускай нацыі, калі мова атаясмівалася з нацыянальнасцю, творчасць гэтых літаратараў аказалася адrezанай ад усёй папярэдній і наступнай беларускай літаратурой, нягледзячы на тое, што яна заўсёды складала арганічную і лепшую яе частку, была прасякнута высокім патрыятычнымі пачуццямі, адлюстроўвала і тлумачыла ў многім незразумелыя нам і сёння складаныя гістарычныя падзеі і грамадскае жыццё XIX стагоддзя.

Магчыма, не варта бедаваць аб tym, што творы літаратараў I паловы XIX ст. даходзяць да нас занадта позна, у канцы XX стагоддзя. Гістарычна памяць мае свае законы.

Сённяшні адукаваны беларус, я ўпэўнена, нават з большай аддачай, чым пакаленне яго бацькоў, успрыме і ацэніць творчасць пісьменнікаў, якія былі большай часткай выхадцамі са шляхецкага або арыстакратычнага саслоўя і ў сваёй творчасці арыентаваліся на адукацыйны і культурны ўзровень свайго асяроддзя. У дадатак да гэтага, сённяшні чытак ужо здолее без перадузятасці пазнаёміцца са шматгланным абліччам і ладам жыцця гэтага саслоўя і па заслугах ацаніць яго ўклад у гісторыю.

Час распарадзіўся так, што два гады таму споўнілася 205 гадоў з дня нараджэння пісьменніка, мемуарыста і краязнаўцы Ігнація Ходзькі (29.09.1794—01.08.1861). Звесткі аб яго жыцці і творчасці нам падаюць пераважна творы яго сучаснікаў і сябrou, а таксама некаторыя польскія літаратуразнаўчыя і энцыклапедычныя артыкулы. Уладзіслаў Саракомля ў 1861 годзе ў сувязі са смерцю пісьменніка выдаў у Вільні книгу “Жыццё і творы Ігнація Ходзькі” (на польскай мове). Аб асабістым знаёмстве і творчым супрацоўніцтве з Ігнаціем Ходзькам расказвае ў сваіх мемуарах “У Вільні і літоўскіх маёнтках” (Вільня, 1928 г.) пісьменніца Габрыэля Пузына. Даследчыкам творчасці I.Ходзькі ў пачатку XX ст. быў польскі вучоны У. Баравы і некаторыя іншыя. Біяграфію I.Ходзькі змяшчае таксама энцыклапедыя “Polski słownik biograficzny”, шмат увагі ўдзяляючы мастацкім асаблівасцям яго твораў:

“Творы Ходзькі адзначаюцца вытанчанай простай апавядальнасцю і жывым дыялогам, з дапамогай якіх дамалявана множства нескладаных, праўда, але вельмі выразных постасцяў; апавяданне раз-пораз перарываецца філасофскім і лірычнымі

адступленнямі. Набор тэм Ходзькі нешырокі, але затое ён ведае іх грунтоўна; акрамя гэтага, уражанне аўтэнтычнасці яго вобразаў — адна з прычын іх своеасаблівай чароўнасці”.

А Ул.Сыракомля адзначыў:

“Стоячы на паграніччы дзвюх эпох, Ходзька вельмі многа памятаў са старасвецкіх часоў, рэшту адчуваў сваім мастацкім чуццём і на ўсё ўмёу кінуць такое прыгожае свято любові, што захапляў чытача тымі часамі і тымі людзьмі, прымушаючы забыцца, што тая эпоха мінулала таксама мела не адзін свой цёмны бок”.

Нарадзіўшыся ў сям'і завілейскага гродскага суддзі Антонія Ходзькі і Катахыны з Відмантаў, у маёнтку Заблочын Вілейскага павета, Ігнаці Ходзька першапачаткова вучыўся ў 6-гадовай базыльянскай школе для шляхецкіх дзяцей у Барунах (з 1804 па 1810 гг.), а затым на філасофскім факультэце Віленскага ўніверсітэта. У 1814 г. вучоба была закончана, і Ігнаці Ходзька некаторы час працаўшы на Вільні ў канцылярыі радзівілаўскай масы. Знаёмства з тагачаснымі літаратарамі Менска і Вільні, Варшавы адбылося дзяякоўчы дзядзьку і апекуну Яну Ходзьку, ужо вядомому тады пісьменніку. Разам з дзядзькамі Ігнаці удзельнічаў у дзейнасці вольнамулярскіх ложаў Менска і Вільні, быў членам Віленскага таварыства шубраўцаў пад псеўданімам Віршайтас. Зведаць лёс філаматаў і філарэтаў перашкодзіла тое, што ў 1815 г. па матэрыяльных абставінах ён вярнуўся ў сямейны маёнтак Дзевятні ў Завілейскім павеце (сёння Вілейскі раён) і назаўсёды пасяліўся там. Яго блізкія родзічы і сябры – Аляксандар Ходзька, Антоні Эдвард Адынец, Тамаш Зан нават дзядзьку Ян зведалі некалькімі гадамі пазней увесця жар выгнанніцкага лёсу.

Першымі творамі I.Ходзькі былі дробныя вершы ў класічным стылі, змешчаныя ў выданні “Dziecnik Wilecki” у 1823 і 1824 гг., а таксама невялікія гумарыстычныя артыкулы.

Сваё сапраўднае літаратурнае прызванне Ігнаці Ходзька адчуў толькі ва ўзросце 42 гадоў (падобна, пад уплывам таго ж дзядзькі Яна або нават міцкевічаўскага “Пана Тадэвуша”), калі ўпершыню занатаваў на паперы адно з уражанняў свайго дзяцінства. Гэтае апавяданне выйшла ў свет у 1863 г. пад назвай “Домік майго дзеда”, а пазней з-пад пяра Ходзькі выйшла цэлая серыя падобных апавяданняў, якая ўтварыла зборнік “Літоўскія малюнкі”, надзвычай папулярны сярод чытачоў. Гэты зборнік складаўся з дзвюх частак, выдадзеных у 1840 і 1842 гг. Самым выдатным апавяданнем гэтага зборніка было “Баруны” – жывы і пластычны вобраз школьнага жыцця I паловы XIX ст. Пазней I. Ходзька перайшоў да чыста аповесцевых кампазіцый, пераносячы дзею нават на некалькі дзесяткі гадоў назад. У такім ключы былі створаны “Мемуары квестара” і “Дворыкі на Антокалі” (1850 г.). Напісаныя ў 1752–1860 гг. тры серыі “Літоўскіх паданняў”, г. зн. гістарычных аповесцей з XVI і XVII вякоў, па меркаванні сучаснікаў, былі слабейшыя за “Літоўскія малюнкі”. Не зусім адпавядаючым Ходзьку жанрам аказаліся і псіхалагічныя наведы рэлігійна-маральнага зместу, напісаныя ім у 50-х гадах, якія склалі 4-ю серыю “Літоўскіх малюнкаў”. У апавяданні “Дзве гутаркі з мінулага” (1857 г.) Ходзька зноў вяртаўся да сваіх ранейшых тэм – успаміны аўтара аб сваёй сям’і.

Примаючы актыўны ўдзел у грамадскім і культурным жыцці краю, Ігнаці Ходзька сумесна з такімі дзеячамі, як У. Сыракомля, А.Э. Адынец і іншыя тварыў у 30 – 50-я гады XIX ст. яго літаратурную атмасферу. У гэтыя гады ён здолеў заўважыць і падтрымаць малады талент Габрыелі Пузыны. Супрацоўнічай з найбольш вядомым віленскім персыядычным выданнемі. Акрамя гэтага, на працягу многіх гадоў ён быў ганаровым куратаром Свяцянскай павятовай школы, удзельнічай у разнастайных шляхецкіх з’ездах і акцыях. І хача яго дзейнасць і ўчынкі не заўсёды былі адназначнымі, няма

ніякага сумнення, што гэты пісьменнік, які вырас на нашай айчыннай глебе, які чэрпаў натхненне выключна з вобразаў і гісторыі роднага краю, належыць да класікаў беларускай нацыянальнай літаратуры. То «прыгожае святло любові», якое ён умей кінуць на ўсё, аб чым пісаў, непераймальная сардэчнасць, праудзівасць апавядання ўзвышала і будзе ўзвышаць яго творчасць і яго Радзіму ў вачах усяго свету. Я спадзяюся, што і пачуццём сучаснага чытача пасля знаёмства з творчасцю Ігнація Ходзькі (том яго выбраных твораў збіраеца нейзабаве выпусціць выдавецтва «Беларускі кнігазбор») будзе ў першую чаргу пачуццё гонару за Беларусь, за нацыянальную літаратуру, якая пабагацела яшчэ на адну непаўторную ноту.

З гэтага пункту гледжання апавяданне «Баруны» як нельга лепш надаеца на ролю візітукі ўсёй творчасці Ігнація Ходзькі. У ім з вялікай мастацкай выразнасцю адблісці ўспаміны яго дзяяцінства, праведзенага ў сценах базыльянскай школы ў Барунах, адным з буйнейшых уніяцкіх асветніцкіх цэнтраў на Беларусі XVII – першай трэці XIX ст. «Баруны» – не проста апавяданне. Не выпадкова аб Барунах пісаў і Антоні Эдвард Адынец, выпускнік гэтай школы з 1820 года і пазнейшы сябар I. Ходзькі (ён прысвяціў сваюму навучэнню ў Барунскай школе многа старонак у книзе «Wspomnienia z przeszłości»).

У той час мала было такіх школ, як Барунская, якія б праславіліся такоі колькасцю сваіх вучняў, што потым буйнымі літарамі ўвайшлі ў гісторыю. Еўрапейскую вядомасць заслужылі Леанард Ходзька, Антоні Эдвард Адынец, Юльян Корсак. Першы быў гісторыкам, публіцыстам, буйнейшым збральнянікам і выдаўцом па гісторыі Беларусі і Польшчы, актыўным дзеячам польскай эміграцыі ў Парыжы, да таго ж даводзіўся блізкім сваяком Ігнацію Ходзьку. Антоні Эдвард Адынец увайшоў у гісторыю як паэт, перакладчык, мемуарыст, сябар Адама Міцкевіча, рэдактар часопіса «Віленскі кур'ер». Юльян Корсак – паэт, перакладчык на польскую мову твораў Гарацыя, Шылера, Байрана, Шэкспіра.

Імёны некаторых настаўнікаў і выпускнікоў гэтай школы ўзвышлі на навуковым гарызонце: прафесар матэматыкі Віленскага ўніверсітэта Антоні Вырвіч, ад'юнкт прафесара астрономіі Вінцэнт Карчэўскі, аўтар прац па асновах геаграфіі і арыфметыкі Антоні Каміньскі.

Мноства выпускнікоў заняло высокія пасады ў органах дзяржаўнага і мясцовага кіравання, у царкоўнай іерархіі, напрыклад, губернатар Плоцка, а потым Любліна Станіслаў Мацкевіч, інспектар Віленскай дыяцэзіяльной семінарыі Сікст Ясевіч, чыноўнік міністэрства асветы Караль Ласковіч. Усе гэтыя людзі ў 1800–1810 гадах пачыналі свой самастойны шлях у навуку і культуру менавіта ў сценах Барунской базыльянскай школы. Такім чынам, апавяданне Ігнація Ходзькі «Баруны» – гэта і даніна памяці, і удзячнасць сваім сябрам і настаўнікам.

Школа ў Барунах існавала ўжо з 1700 г., яна была папераменна то духоўнай, то свецкай, рыхтуючы адукацыйна то да духоўнай, то да свецкай дзейнасці. У ёй вучыліся дзеці мясцовай шляхты і землеўладальнікаў. З 1780 г. па 1833 г. (да яе закрыцця) школа згодна з пастановай Адукацыйнай камісіі Рэчы Паспалітай была свецкай. Навучанне ў ёй вялося ксяндзамі-выкладчыкамі на польскай мове. Менавіта такія школы, як Барунская, паставілі ў Віленскі ўніверсітэт «кантынгент найстараннейшых і высокамаральных вучняў». Л.Э. Адынец лічыў, што менавіта выпускнікі школ накшталт Барунской прыўносілі ў Віленскі ўніверсітэт той чысты ўзнёслы эстэтычны кірунак і душэўны настрой, які там развіваўся і з якога расцвітала наступная пазэя.

Школа давала аб'ём ведаў, неабходных для паступлення ў вышэйшыя навучальныя ўстановы. Навучанне вялося 6 гадоў, у школе было 6 класаў і 6 галоўных

прафесараў: лаціны, арыфметыкі, красамоўства, гісторыі, фізікі, матэматыкі. Гэтыя прадметы выкладаліся штодня ва ўсіх класах па чарзе. У розных класах вучні вывучалі яшчэ батаніку, права, эканоміку, гісторыю Святога Пісання, сельскую гаспадарку, нямецкую, французскую і з 1800 г. – рускую мову. У 1804 г., у год паступлення ў школу Ігнація Ходзькі, у ёй займалася 140 вучняў, а ў наступныя гады гэта лічба вырасла да 200.

Прозвішчы ксяндзоў-выкладчыкаў да нас не дайшлі, іх, напэўна, можна было бы адшукаць у рукапісным аддзеле бібліятэцы Віленскага ўніверсітэта і ў пэўных архівах, але прозвішча аднаго з найболыш любімых вучнямі выкладчыка фізікі, аб якім якраз успамінае Ходзька ў апавяданні “Баруны”, удалося адшукаць у Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Расіі. Гэта прафесар фізікі Юльян Іванавіч Спрыдовіч, выхадзец з беларускай шляхты.

На чале школы стаяў ксёндз-прэфект, які быў, па словах Адынца, калі не дырэктарам, то па меншай меры консулам гэтай студэнцкай Рэчы Паспалітай. Усім кляштарам ксяндзоў-базыльянаў кіраваў ксёндз-суперыёр. Вучні размяшчаліся ў дамах мяшчан вакол рынка. Ім звычайна адводзіліся два пакоі, у якіх жыло па столыкі чалавек, колькі ложкаў можна было паставіць уздоўж сцяны. Да жыхароў абодвух пакоў ці кожнага паасобку быў прыстаўлены гувернёр – звычайна выпускнік гэтай жа школы, званы пенсіянерам. Гувернёры непасрэдна контактувалі са школьнай уладай – прэфектамі і прафесарамі.

Баруны ў пачатку XIX ст. уяўлялі сабой звычайную вёску, жыхары якой займаліся сельскагаспадарчай працай. Мястэчкам яна звалася таму, што мела прыгожую вялікую мураваную ўніяцкую царкву і двухпавярховы базыльянскі кляштар. Будынак царквы (сёння там католіцкі касцёл) быў пабудаваны ў 1747–57 гг. паводле праекта архітэктара Асікеўчы і канчатковая дабудаваны ў 1760–70 гг. Мастацтвазнаўства Т. Габрусь адносіць яго да ліку найбольш дасканальных узорзаў віленскага барока. У 1778–93 гадах быў узвядзены двухпавярховы мураваны будынак кляштара. Кляштар валодаў большым 300 дзесяцінамі ворнай зямлі, а ўсе жыхары мястэчка былі яго прыгоннымі.

Барунская царква славілася і сваім абразам Божай Маці, які лічыўся цудатворным. Яго прывезлі з сабой манахі-базыльяне ў 1702 г., калі ім са згоды ўрада былі перададзены Баруны. Ч. Янкоўскі лічыў, што цудоўны барунскі абраз выдае італьянскае паходжанне, а сучасны беларускі вучоны П. Бітэль сцвярджвае, што гэта ікона візантыйскага пісьма. Гэты абраз і сёння на Ашмяншчыне аточаны вялікай пашанай вернікаў. Аб ім спявала многа старадаўніх і новых песен.

Царква і кляштар разам з рыначнай плошчай, на якой стаяла так званая “студэнцкая капліца”, дзе захоўвалася харугва школы, утваралі цэнтр мястэчка. Ад яго ў розныя бакі адыходзілі тры вуліцы, у тым ліку Менская і Віленская, з выбоінамі і калінамі, забалочаныя пасля дажджу. Вуліцы былі забудаваны 25–30 простымі драўлянымі дамамі, сярод якіх былі школа і чатыры карчмы. Пратакол генеральнай візіты Барунской школы 1804 г. паведамляе, што школьні будынак уяўляў сабой асобны дом з памяшканнямі для правядзення ўроку. У ім была бібліятэка, якая складалася з 285 кніг, меліся матэматычныя інструменты. Пры школе быў манах, які валодаў лекарскім майстэрствам і патрэбным наборам лекаў.

Царква і школа пакідалі ў студэнтаў зусім розныя, процілеглыя пачуцці. У вачах дзяцей яны адрозніваліся, як свято ад цемры, бо час, праведзены ў царкве, здаваўся прыемным і мілым, а школа ўспрымалася вучнямі як месца прыгнёту, дзе панавала нудная і прымусовая праца, паслушэнства, часта незаслужаная кара, і ўсё гэта ўдачэчыні ад родных і блізкіх.

Парадак школьнага жыцця быў такі. 6.30 – студэнцкая імша, у час якой аднаму з прафесараў дапамагалі дабраахвотнікі, а гувернёры і шасцікласнікі, седзячы на лавах, спявалі літанію да Маці Божай на лаціне. У 7 гадзін – сняданак; з 8 да 10 і з 12 да 14 – урокі. Заняткі па мовах працягваліся да 17 гадзін. Рэшта дня служыла для навучання дома, а пасля гэтага – для забаў. Раніцай, з 7.30 да 8.00 на школьным двары стаяў шум і рух. Тут уголос адбывалася навуковая споведзь адных перад другімі – дэкламаванне ўрокаў.

Прафесары, не маючы часу штодня правяраць урокі ў кожнага вучня, выбіралі для гэтага абавязка найбольш здольных і стараных – аўдытараў, якія павінны былі рэгулярна напярэдадні заняткай выслушаць давераных яму калегаў (найбольш – 6 чалавек) і паведаміць сваю думку аб іх ведах прафесару. Адказы ацэніваліся па шасці ўзроўнях у спецыяльным спісе – эраце: “ведае”, “сумняваецца”, “памыляўся ў адказах”, “ведае не добра”, “не дэкламаваў”, “не ведае”. На ўроках прафесары правяралі справядлівасць такіх адзнак, пытаючы тых ці іншых вучняў. Бяда тады аўдытарам, якія, робячы камусьці паблажкі, ці з-за ўласнай ляноўкі складалі фальшывыя сведчанні.

Найвышэйшым саноўнікам у класе быў імператар. Імператарам па чарзе прызначаліся самыя лепшыя вучні. З 7.30 да 8 гадзін ён сядзеў за прафесарскім сталом і ўпісваў у эрату думкі аўдытараў аб іншых і сваю аб аўдытарах. Утрыманне і запаўненне гэтага спіса было галоўным заняткам імператара. Такая годнасць забяспечвала яму павагу вучняў і прывілеі – ён ніколі ўжо не меў над сабой аўдытара. Гэтакі парадак меў месца ў першых трох класах, а ў наступных выкладчыкі разлічвалі ўжо на стаўны розум і стараннасць саміх вучняў.

Навучальны год ва ўсіх школах таго часу завяршаўся публічным экзаменам у дзень Святых Пяtra і Паўla, 29 чэрвеня. У Барунах ён адбываўся не ў школе, а ў царкве, перад цудатворным абразам Барунскай Божай Маці. Што датычыць апісання экзамену, пакінутага Ігнаціем Ходзькам, то яно каштоўнае ўдвая, бо і занатоўвае, і ілюструе адначасова.

У 1831 г., у сувязі з узмацненнем урадавай рэакцыі пасля падаўлення паўстання 1830–31 гг., была прынята пастанова аб скасаванні Віленскага ўніверсітета і многіх навучальных установ на Беларусі, у тым ліку базыльянскай свецкай школы ў Барунах. Замест яе было прадугледжана стварэнне духоўнай школы, абавязанай даваць выхаванненне 20-ці сіротам ці дзеяцям беднага духовенства. У 1833 г. школа была канчаткова зачынена. Але дух ранейшых часоў, туга па сям'і жылі ў Ігнація Ходзькі, яны прыводзілі яго на папялішчы дзяцінства, бунтавалі, непакоілі, прымушалі пісаць...

Прывядзены артыкулы былі выкарыстаны літаратурой:

1. Ignacy Chodzko. Polski słownik biograficzny, m.
2. Odyniec A.E. Wspomnienia z przeszłości. Warszawa, 1884.
3. Палуцкая С. Барунская базыльянская школа і яе выхаванцы. //зб. “Ашмяншчына: гісторыя і сучаснасць”, Гродна–Ашмяны, 1995 г.
4. Цвірка К. Вяртанне літаратуры. //ЛіМ, 26.03.1999 г.

ЭДУАРД КОРЗУН

РУШЧЫЦ І ГАЛЬШАНЫ

Фердынанд Рушчыц (1870-1936) – знакаміты мастак, вялікі патрыёт, грамадскі дзеяч свайго часу, ураджэнец в. Багданава – адыграў значную ролю ў культурна-асветніцкім жыцці нашага краю. Як сведчыць яго дзённік, мастак паставіна марыў аднавіць у нашым краі даўнюю культуру, захаваць тое, што яшчэ засталося, добра выкарыстоўваць нашыя спрэяльныя ўмовы. Для яго дарагімі былі не толькі ваколіцы роднага Багданава, але і цэлага сузор'я такіх мясцін, як Вішнева, Крэва, Баруны, Гальшаны, Гейстуны. Ён многа раз бываў каля руін крэўскага замка, маліўся ля іконы Маці Боскай ў барунскім касцёле. Яму былі добра занёмы муры сярэдневяковага храма ў Вішневе, любіў ён пабываць і касцёле мястэчка Гальшаны, на гаманлівым гальшанскім кірмашы. Асабіста быў знаёмы з уладальнікамі маёнткаў у Бенюонах, Рамейкішках, Памкішках, Маркініах, Гейстунах і іншых.

Ф.Рушчыц шмат разоў бываў у Гальшанах, праз мястэчка ён праязджаў да Вільні, у павятовыя Ашмяны, да бліжэйшай чыгуначнай станцыі Солы, пакуль не была пабудавана ў 1907 годзе чыгунка каля Багданава. Часта спыняўся ў гальшанскага памешчыка Яна Ягміна, даведваўся пра навіны. Першае сямейнае знаёмства двух суседзяў адбылося ў Багданава 30 чэрвеня 1902 года. Ягмін, як піша Ф.Рушчыц, быў пад уражаннем атмасфери дома мастака. З другога боку, калі гаворка ішла аб захаванні помнікаў даўніны на Ашмяншчыне, Ягмін сябе адчуваў не надта добра. Візіт у адказ адбыўся роўна праз месяц. Рушчыцы наведалі замак у Гальшанах, рэзідэнцыю Ягмінаў, 30 ліпеня таго ж года. Як піша мастак у сваім дзённіку, дзень выдаўся пахмурны, усю дарогу ішоў праліўны дождь. Адпачышы ў кругу сям'і Ягмінаў, Рушчыцы агледзелі знакаміты замак. На сценах пакояў віселі рэпрадукцыі карцін розных аўтараў. Гасцям было арганізавана праслушоўванне ў той час папулярнага механічнага музычнага інструмента "Мігнон". Ягміны паказалі нежылыя памяшканні замка. І вось тут настрой гасцей быў сапсаваны. Як піша Рушчыц, гэта была доўгая вераніца пустых, ператвораных у склады непатрэбнай рухлядзі, пакояў. Вуглавая вежа з камінам XVII стагоддзя і ініцыяламі Сапегаў ператворана ў куратнік. "Гэта кашмар, які зневажае чалавека, прынікае яго", – заканчвае свой запіс у дзённіку мастак.

Ішоў трэці год акупацыі нашага краю нямецкімі войскамі. Ксёндз гальшанскага касцёла Вайцехоўскі задумаў зрабіць рамонт інтэр'ера касцёла. Знайшоўся мастак з нямецкіх салдат, але справы з рамонтом ішлі дрэнна. Ксёндз запрасіў парады ў Ф.Рушчыца. 17 кастрычніка 1917 года мастак едзе ў Гальшаны. Цікаве яго апісанне дарожных уражанняў. Так мог пісаць толькі мастак. Прыводжу тэкст з дзённіка ў перакладзе з польскай мовы.

"А палове дзесятай еду на сваім коніку з Амелайскім да Гальшан па спарве касцёла. Дзень выдаўся цудоўны. Шматкі хмар знікаюць, чапляючыся за вершаліны лесу. Уся пазалота дрэў у сонечным свяtle. Каля Галублеўшчыны прыдарожныя бярозы пераплецены рабінай, усё гэта зіхаціць і весляпіцца на сонцы. Гэта сапраўдная гульня свягла і колеру: белыя ствалы бяроз і жоўтае лісце на фоне блакітнага неба, а перад імі чырвоныя гронкі рабіны. А калі на адну бярозу, бліскуча белую, раптам селі

чорныя вароны – тады яшчэ выразней заіскрылася крывавыя рабіна і перад вачыма ўзнік дзівосны матыў: чорна-бела-чырвонае”.

“Дарога з Багданава ў Гальшаны была выкладзена драўлянымі круглякамі, таму ехаць па ёй было адно выпрабаванне. Людзей на дарозе і на палях не бачна. Гальшаны, як і ўся ваколіца, таксама аказаліся бязлюднымі, як якая краіна, бачная ў сне,” – піша Рушчыц. На вуліцах мястэчка шмат нямецкіх шыльдаў, тут размешчаны шпіталь для коней. А вось і касцёл. З ксяндзом аглядаюць ход рамонту. “Сапрауды, хаўтура страшная,” – робіць выснову мастак і заўважае, што трэба тэрмінова ратаваць галоўную фрэску. “Бакавыя алтары – гэта праблема пазнейшая, – піша далей Рушчыц, – мая патаемная задума запрасіць Германовіча і заздобіць іх разъбой”. Рушчыц разгледзеў эскізы рэстаўрацыі, якія паказаў нямецкі мастак Штайнхаген. Эскізы не спадабаліся. “Галоўны недахоп, акрамя слабога рысунка, – піша Ф.Рушчыц, – гэта нямецкая перайманне манументальнасці. Пры tym блізкая зіма можа пашкодзіць нанесеным фарбам”.

12 лістапада 1917 года па просьбe ксяндза Ф.Рушчыц зноў у Гальшанах. Адразу накіроўваецца ў касцёл. І тут уважліва аглядае выкананыя рамонтныя работы касцельнага інтэр'ера. Як успамінае Рушчыц, на галоўной фрэсцы архітэктурныя вобразы выглядаюць плоскімі і няякаснымі. Сярэдняя частка карціны расшырана да калон і зусім не адпавядае завісаючаму зверху купалу. Фігура Хрыста зусім невыразная. “Усё гэта, – піша мастак, – робіць непрыемнае ўражанне”. Рушчыц даў ксяндзу парады, як выправіць усе недахопы гэтага “мастакага” афармлення. Зафіксавалі ацэнку работ пісьмова, каб пацвердзіць, як піша мастак, незвычайнья прыгоды гэтага шматпакутнага касцёла.

Яшчэ адзін запіс Ф.Рушчыца аб Гальшанах адносіцца да пачатку сакавіка 1919 года. Мастак занатаваў, што ў Гальшанах у нядзелю, 2 сакавіка, адбыўся сход настаўнікаў. На гэтым сходзе настаўнікі, акрамя іншых пытанняў, абмяркоўвалі мову выкладання ў школах. Як піша мастак, яўрэі прапанавалі рускую мову. Выступілі на сходзе і чатыры прадстаўнікі з навакольных вёсак. Прайду, Ф.Рушчыц не піша, што апошнія пропанавалі. Як вядома з літаратуры і дакументаў, усё ж такі ў 1919 годзе ў Гальшанах былі адкрытыы тры пачатковыя школы: на польскай, на беларускай і яўрэйскай мовах.

У гэтым запісе маеца цікавая фраза, сказаная адным прадстаўніком з вёскі. Ён заявіў наступнае: “Дзякуючы немцам мы зразумелі, як патрэбна нам культура”. Такім чынам, як гаворыць прыказка, няма бяды без добра. Народ быў абраўбаваны акупантамі, быў голад, не было чым сеяць. Але ў гэтых ворагах людзі ўбачылі нешта такое, чаму можна павучыцца.

Чытаючы дзённік мастака, спадзяваўся знайсці адказ на пытанне, ці маліваў Ф.Рушчыц краявіды Гальшан. На жаль, не. І ўсё-такі Гальшаны памятаюць, любяць слыннага мастака, ганарацца сваім знакамітым суседам. Аб гэтым сведчаць вандроўкі вучняў школы ў роднія мясціны Ф.Рушчыца, аб гэтым сведчыць цікавасць жыхароў Гальшан да пленэру, прысвечанаму Ф.Рушчыцу, у 2000 годзе, які арганізавалі беларускія мастакі ў ваколіцах Багданава і Гальшан.

Літаратура:

Ф.Рушчыц. Дзённік, т. I. Варшава, 1994 г.; Ф.Рушчыц. Дзённік, т.2. Варшава, 1996 г..

МОИ РОДНЫ КУТ

ЭДУАРД КОРЗУН

МІХАЙЛОЎШЧЫНА

Вёска Міхайлоўшчына знаходзіцца на поўдні Ашмянскага раёна, на рацэ Клева, за 7 кіламетраў ад Гальшан і 27 кіламетраў ад Ашмян.

Легенда пра паходжанне назывы

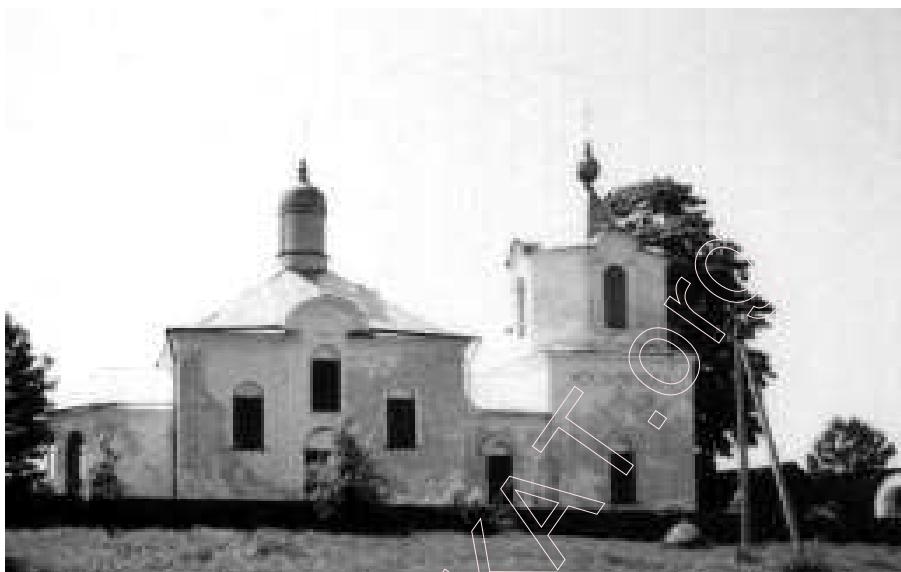
Некалькі легендаў бытавала і перадавалася з пакалення ў пакаленне пра назыву вёскі. Спадабалася мне наступная. Багатымі былі гэтая мясціны для першых пасяленцаў. Бярозавыя і дубовыя гаі ў перамежку са змешанымі лясамі акружалі паліны ўрадлівай зямлі. Рэчка Клева змейкаю цякла па зялёных паплавах. Працавітыя жылі людзі. А сярод першых пасяленцаў выдзяляўся прыгожы, высокі, вяслы і працавіты хлопец. Звалі яго Міхал. Дзяўчата і жанчыны ўпотайку пазіралі на гэтага хлопца, а калі дома з'яўлялася немаўлятка, то часцей за ўсё жанчыны давалі яму імя Міхал. Хутка ў вёсцы, амаль у кожнай хаце, быў свой Міхал. Адсюль пачалі называць новую вёску Міхайлоўшчыну.

Як гэта было на свеце раней, там дзе добрая зямля, дзе прыгожы куточак, – хутка з'яўляўся і паночак. Узнік маёнтак з такой жа назвой.

Уладальнікі маёнтка

Маёнтак Міхайлоўшчына ўпамінаецца ўпершыню ў дакументах з 1650 года, калі Тамаш Сапега, уладальнік Гальшан, за даіті выдзяляе Міхайлоўшчыну шляхцічу Мікалаю Ішору. На старасці гадоў Ішора і яго жонка запісваюць на вечныя часы свой маёнтак гальшанскім айцам-францысканцам. Аднак сын жонкі Ішоры ад першага замужства Константы Валкоўскі гвалтоўна вярнуў уласнасць маёнтка сабе, а затым падараў Міхайлоўшчыну свайго жонцы з роду Гадэбскіх. Пасля смерці мужа Гадэбская прадае Міхайлоўшчыну свайму брату Валерыяну, скарбніку пінскаму. Але айцы-францысканцы праз пэўны час падалі ў суд на Валкоўскіх, а затым на Гадэбскіх. Праўда, суд вырашыў справу не на карысць францысканцаў – маёнтак застаўся за Гадэбскімі. Ішоў час, Валерыян Гадэбскі, завінаваціўшыся ўладальніку Гальшан Францішку Масевічу, перадаў Міхайлоўшчыну Масевічу, маршалку лідскаму. Гальшанскія айцы-францысканцы прад'явілі свае прэтэнзіі ўжо да Масевіча. Карыстаючыся палаючай ў краі міжусобнай вайной паміж групоўкамі магнатаў Рэчы Паспалітай, яны падалі ў суд, каб адстаяць свае права на Міхайлоўшчыну. У гэты час гіне ў час упамянутай вайны ўладальнік Гальшан Масевіч. Гісторыя спрэчкі заканчваецца тым, што ўдава Масевіча прадае маёнтак Міхайлоўшчыну тагачаснаму трymальніку маёнтка шляхцічу Малкоўскаму за 38200 золотых. Гэта адбылося у 1717 годзе. Да маёнтка адносіліся такія вёскі, як Дзяткўцы, дзе знаходзілася ўніяцкая царква, Сякераўцы, Бычкоўцы і іншыя, а таксама частка яхімаўскай пушчы.

Гэта быў цяжкія часы. Заканчвалася Паўночная вайна. Шведы спалілі панскі

Святаільінская царква ў Міхайлоўшчыне.

двор, вёскі, загінула значная частка жыхароў, палеткі зараслі травой і хмызнякамі, голад, нястача, хваробы панавалі ў краі.

У сярэдзіне XVIII ст. Міхайлоўшчына належала Малкоўскім. Цікавы дакумент аб норавах шляхты адносіцца да 1749 года, калі пані Ганна Малкоўская, уладальница Міхайлоўшчыны, кройчая ашмянская, вырашыла ўрэгуляваць паставаннія свае пагранічныя спрэчкі з суседзямі Пясецкімі з маёнтка Пашкішкі. Прыехаўшы ў двор Пашкішкі, яна спыталася ў слуг, дзе гаспадары. Слугі адказалі, што паны знаходзяцца ў маёнтку Войстам. Не паверыўшы сказанаму, пані Малкоўская дае каманду сваёй чэлядзі шукаць паноў. Іх шукалі ў скляпах, гумнах, адрынках, стайнях і другіх будынках. Не знайшоўшы паноў Пясецкіх, Малкоўская дае новую каманду: падпаліць маёнтак, не даючы слугам і людзям пашкінскага двара тушыць агонь. Калі агонь зрабіў сваю справу, пані Малкоўская з задавальненнем выехала ў Казлоўшчыну.

У 1804 годзе Міхайлоўшчына належыць Рыгору Несцяровічу, затым уласнасць перайшла да дачкі Несцяровіча, якая была замужам за Віцінгофам. У другой палове XIX ст. Віцінгофы прадаюць маёнтак Вітуньскім. У канцы XIX ст. Марыя Вітуньская выходзіць замуж за Канстанты Скіндэра, які стаў уладаром Міхайлоўшчыны. Апошнім уладаром Міхайлоўшчыны быў сын Канстанты Часлаў Скіндэр (1883-1966), адвакат у Вільні, Лідзе, а пасля другой сусветнай вайны застаўся ў Польшчы і жыў у г. Пултуску, дзе і памёр. Яго жонка, Соф'я Скіндэр, памерла ў 1985 годзе.

Маёнтак Міхайлоўшчына

У 1939 годзе ў маёнтку налічвалася каля 700 га зямлі. Пашні былі ўрадлівымі, збіраліся добрыя ўраджкай.

Апошні панскі дом у Міхайлоўшчыне, відаць, быў пабудаваны ў XVIII ці ў пачатку XIX стагоддзя. Дом драўляны, двухпавярховы, павернуты фасадам на поўдзень. У цэнтры будынка знаходзіўся порцік з чатырох масіўных атынкаваных калон, над порцікам знаходзіўся крыты балкон. Дом быў ашаляваны дошкамі, пакрыты гонтай. Вокны мелі пафарбованыя белай фарбай аканіцы.

Архіў Скіндэраў, рэштк архіваў іншых уладальнікаў, старадаўнія каштоўныя рэчы былі вывезены напярэдадні першай сусветнай вайны ці то ў Варшаву, ці то ў Вільню. Усё, што засталося, прапала ў час першай сусветнай вайны, калі ў маёнтку знаходзіўся ваенны шпіталь.

Дом з усіх бакоў атачаў парк плошчай каля 6 га. Тут раслі ліпы, клёны, высакастволныя таполі, шмат дрэў было рэдкіх, завезеных з іншых мясцовасцяў і краін. Некаторыя экзэмпляры ліп налічвалі па 300 гадоў. У парку раслі багата дэкаратыўных кустоў – бэз, жасмін, барбарыс ды іншыя, таксама рэдкі і дэвіосныя. Перад домам быў разбіты круглы вялікі кветнік. У парку былі добра спланаваныя дарожкі, стаялі алъянкі, лаўкі.

Сярод другіх старадаўніх будынкаў выдзялялася лядоўня са сваімі чатырма калонамі. Побач былі свірны, стайні, гумны, млын на р.Клева. Справы ў Скіндэра ішлі добра, гэта быў ініцыятыўны гаспадар. У 1907 годзе ён узводзіць прыгожы будынак бровара і наладжвае выпуск спіту. Сыравінай для вытворчасці спіту былі бульба і жыта, якія ў маёнтку давалі добры үраджай. У 1907 г. у бровары Скіндэра працавала 7 рабочых. У наступныя гады памешчык значна расширыў сваю вытворчасць. Але ў канцы 1914 года ў Расіі быў уведзены “сухі закон”, што прывяло да заняпаду памешчыцкага вінакурства, у тым ліку і ў Міхайлоўшчыне.

Вёска Міхайлоўшчына ў XIX – пачатку XX стагоддзя.

Побач з маёнткамі знаходзілася вёска той жа назвы. Як сведчаць гістарычныя крыніцы, у Міхайлоўшчыне ў XVIII стагоддзі знаходзілася ўніяцкая царква. Пасля далучэння краю да Расіі тут у 1801 годзе будзеца будынак праваслаўнай царквы. Ён быў драўляны. Фундатарам храма быў Адам Манькоўскі. Будынак прастаяў да 1876 года. У гэтym годзе побач з драўлянай царквой быў узведзены новы мураваны храм.

Не мінулі Міхайлоўшчыну падзеі 1863 года. Як успамінае Зыгмунд Мінейка ў сваёй кнізе “З тайгі пад Акропаль”, тут у лесе паміж Міхайлоўшчынай і Чырвонай Горкай збраліся паўстанцы з усяго Ашмянскага павета.

У 1866 годзе ў в.Міхайлоўшчына пражывала 175 жыхароў, у фальварку – 21 жыхар. Галоўнай культурай на сялянскіх пашнях было жыта. Міхайлоўшчына была цэнтрам сельскай акругі ў Гальшанскай воласці. У гэту акругу ўваходзілі вёскі Чырвоная горка, Поклева, Казлоўшчына, Доргішкі, Пашкішкі, Маркініты, Зноски. У Міхайлоўшчыне знаходзіўся паліцыйскі участак, дзе было 9 стражнікаў.

У 70-80 гадах у Міхайлоўшчыне была карчма, абслугоўвалі яе яўрэі, якія займаліся яшчэ рамяством і гандлем. Усяго яўрэйў тут пражывала 12 чалавек.

У пачатку XX стагоддзя многія жыхары з-за малазямелля выязджалі з роднага краю ў пошуках лепшай долі. Ехалі на заробкі ў Вільню, Пецярбург, у далёкую Амерыку.

У 1905 годзе ў маёнтку пражывала 59 жыхароў, колькасць зямлі – 333 дзесяціны, у в.Міхайлоўшчына налічвалася 310 жыхароў, 362 дзесяціны.

У 1915 годзе Ашмяншчына была захоплена нямецкімі войскамі. У Міхайлоўшчыне

і Маркінатах, у пансіках будынках, быў размешчаны нямецкі ваенны шпіталь. Бровар быў закрыты. Каб пазбегнуць сущэльнага п'янства, немцы вылілі спірт у рэчку.

З 1920 па 1939 год Міхайлоўшчына ўваходзіла ў Гальшанскую гміну даваенны Польшчы. Тут у канцы 30-х гадоў дзеянічаў гуртак “Грамада”, працавала арганізацыя КПЗБ. Актыўную работу сярод насельніцтва праводзіў Адам Тамашавіч Сымановіч.

У 30-х гадах памешчык Ч. Скіндэр у будынку былога бровара адкрывае ільно-перапрацоўчы завод. Паравы рухавік быў выпісаны з Англіі, абсталяванне завода таксама было замежнае. Апрацаванае валакно было высокай якасці, яно ішло на экспарт. Ільнозавод разбураны ў 1939-40 гадах.

З прыходам савецкай улады ў 1939 г. памешчык Скіндэр выязджает з маёнтка. Тут у маі 1940 года ствараецца адзін з першых у Ашмянскім раёне калгасаў. Назвалі яго “1 Мая”, старшынёй стаў Усціновіч Антон Міхайлавіч.

З 1941 па 1944 г. Міхайлоўшчына знаходзілася пад акупацыйнай нямецкіх войск. У будынку бровара і лядоўні ў першыя тыдні немцы трывалі савецкіх ваеннапалонных. Як успамінаюць старожылы, мясцове насельніцтва дапамагала вязням.

Гісторыя школы

Школа ў вёсцы была адкрыта ў 1861 годзе. Гэта было аднакласнае народнае вучылішча, выкладанне вялося на рускай мове. У 1864 годзе ў гэтай школе вучылася 30 хлопчыкаў і 3 дзяўчынкі. Настаўнікам працаваў святар Аўгусцін Вітороскі. У 1919 годзе, калі ўстанавілася савецкая ўлада, настаўніцай працавала Эмілія Закрэўская. У 1920 годзе, ужо пры польскай ўладзе, настаўнікам працаваў Юліян Данілевіч. У гэтым навучальнym годзе ў школе вучылася 86 вучняў: 56 хлопчыкаў і 30 дзяўчынок. Як бачым, адносіны да школы паступова змяняліся.

Пры паляжах, у 1930 годзе, у Міхайлоўшчыне працавала двухкласная пачатковая школа. А пасля вайны, у 1944 годзе, у былым маёнтку пана Бішэўскага, на ўскрайне цудоўнага парку, у вёсцы Маркінты адкрываецца беларуская сямігадовая школа. З 1953 года сямігадовая школа ператворана ў Міхайлоўшчынскую сярэднюю школу. Дырэктарамі ў ёй працавалі Іўчык І.А., Пузіноўскі М.Н., Сымановіч А.М.. З-за недахопу вучняў пазней сярэдняя школа зноў становіцца няпоўна-сярэдняй Міхайлоўшчынскай базавай школай. Дырэктарамі ў 80-90-х гадах працавалі Кудраўцоў А.М., Александровіч Л.В.. У школе цяпер 49 вучняў, 14 настаўнікаў, дырэктар школы з 1999 года – Цыганкова Г.І..

Пасляваенны час

Вёска Міхайлоўшчына вызвалена 7 ліпеня 1944 года воінамі 5 гвардзейскай дывізіі, якая рухалася з-пад Багданава праз Перхайлы на Трабы.

Ужо восенню 1944 года ў маёнтку аднаўляецца калгас “1 Мая”, старшынёй калгаса быў Калатыла Рыгор Іванавіч. Як паведамляла раённая газета “Знамя свабоды”, у кастрычніку 1944 года ў калгасе налічвалася 400 гектараў зямлі, палявыя работы вяліся паспяхова. Газета ўспамінае перадавікоў калгаса Чесналовіча, Дабраловіча, каваля Стэфаноўскага. У заемцы паведамлялася, што райвыканкам выдзеліў маладому калгасу 10 коней, 15 кароў, некалькі авчак і свіней. Калгаснікі былі заняты работай па пашырэнню свайго плодовага саду. У вёсцы Міхайлоўшчына калгас арганізаваны 5 чэрвеня 1949 года, называўся ён імя Мічурына. 8 студзеня 1951 года адбылося аўяд-

нанне калгасаў “1 Мая” і імя Мічурына. Аб’яднаны калгас “1 Мая” узначаліў Чарноў Аляксандр Пятровіч, намеснікам назначаны Чарняўскі Мікалай Іванавіч.

У канцы 50-х гадоў аб’яднанне дробных калгасаў прадаўжалася. У калгас “1 Мая” увайшлі ўсе суседнія вёскі. У 1960 годзе калгас “1 Мая” ўвайшоў у калгас імя Леніна, але 28 снежня 1963 года быў створаны калгас “Расія” з цэнтрам у в. Міхайлоўшчына, старшынёй гэтага калгаса быў выбраны Лукашук Мікалай Аляксеевіч. 11 лютага 1976 года калгас “Расія” зноў уз’яднаны ў калгас імя Леніна. Цяпер в. Міхайлоўшчына – цэнтр брыгады калгаса імя Леніна, тут працьжывае 218 жыхароў, месціца 101 сялянская гаспадарка. У вёсцы знаходзіцца сельская бібліятэка, сельскі клуб, ФАГ, магазін, калгасная ферма. Тут дзейнічаюць фермерская гаспадарка Пятра, Юрый і Вікенція Кулакоў.

У пачатку 90-х гадоў у вёсцы адноўлены будынак праваслаўнай Свята-Ільінскай царквы, помнік XIX стагоддзя.

Міхайлоўшчына – радзіма беларускай паэткі Валянціны Гіруць-Русакевіч, якая працьжывае цяпер у г. Валожыні. Вось як піша яна аб сваёй радзіме:

Ёсць мясціны, што ў сэрцы лашчу я,
Скуль жыццё маё ўзышло:
Роднай вёсачцы на Ашмяншчыне
Мой дачэрні зямны паклон.
...Гавару так – не перабольшваю,
Успамінамі сэрца сагрэта,
Міхайлоўшчына, Міхайлоўшчына...
Колькі ласкі ў назве гэтай!

Вось і заканчваецца гэты невялікі нарыс пра Міхайлоўшчыну. Думаю, што знайдзецца свой міхайлоўшчынскі краязнаўца, які на аснове новых архіўных матэрыялаў у будучыні дапоўніць гісторыю гэтай цікавай і прыгожай мясціны нашага краю.

ЛІТАРАТУРА:

- I. Ч. Янкоўскі, “Повет Ошмянскі”, Соб, 1896 г. Т. I. (поль.)
- II. Р. Афтаназі, “Гісторыя рэзідэнцыі на даўніх крэсах Рэчы Паспалітай”, Варшава 1943 г., Т. 3.
- III. “Слоўнік геаграфічны каралеўства Польскага і іншых краёў.” (поль.) Варшава, 1886 г. Т. 3.
- IV. “Памятная книга Виленской губернии за 1896-98 гг.” Вильна.
- V. А. Корева “Материалы для географии и статистики России. Виленская губерния”. Спб., 1861 г.
- VI. И.И. Гошкевич “Виленская губерния. Полный список населённых мест”. Вильно. 1905 г.
- VII. Газета “Знамя свободы”, орган Ашмянскага райвыканкама, 1941-1976 гг.

ПЯТРО БІТЭЛЬ

РАЗВАЛ

Гістарычны раман

(Працяг. Пачатак у №№ 2-3)

КНІГА ДРУГАЯ

Частка першая

7-га снежня 1653 года на досвітку ў суправаджэнні збройнага канвою выехаў з Вільні праз Вострую браму санны абоз. Спераду падвод пасоўвалася папарна больш дваццаці коннікаў і такі ж атрад замыкаў шэсце, якое, пакінуўшы горад, скіравалася на Ашмянскі шлях. Дзьмуху халодны пранізлівы вецер, дык і коннікі, і фурманы панастаўлялі каўніры і шчыльней захутваліся ў свае бурносы і кажухі. Снегу на дарозе было небагата, сані раз за разам скрыгаталі па замерзлай грудзе ці па трапіўшым пад полаз камені, таму паход адбываўся паволі, хоць азябшыя скакуны і парываліся перайсці з дробнай ступы на рысь.

Наперадзе ў першай пары ехалі нованазначаны смаленскі ваявода Абуховіч і камандзір канвоя, ссівелы ў бітвах і паходах шляхціц Стэфан Давідоўскі. Гэта былі даўнія сябры. Калісьці разам вучыліся яны ў наваградскіх дамініканцаў, а калі Абуховіч у 1649 годзе стаў Літоўскім пісарам, а пасля маршалкам сейму, Давідоўскі, пакінуўшы службу ў князя Радзівіла, перайшоў да яго. У 1650 годзе ў складзе пасольства Станіслава Вітоўскага суправаджаў Абуховіча ў Москву, а пазней увесь час заставаўся ў яго на службе. Абуховіч вельмі цаніў свайго даунейшага “аднакашніка” і цяпер з задавальненнем прымай яго паслугі.

Даволі доўгі час яны ехалі моўкі. Калі пад'язджалі да Нямежы, пачало развідняцца. У падслепаватых аkenцах хат яшчэ пабліскваў водсвет лучын, з-пад стрэх выплывалі дымкі. Пачуўшы конскі тупат і

Пятро Бітэль (1912 – 1991) – беларускі паэт і перакладчык. Нарадзіўся ў мястэчку Радунь на Гродзеншчыне. Скончыў настаўніцкую семінарыю і Вышэйшыя настаўніцкія курсы ў Вільні (1939). Працаваў настаўнікам. Быў рэпрэсаваны. Аўтар кніг «Замкі і людзі», «Паэмы», «Дзве вайны». Пераклаў на беларускую мову ўсе творы Адама Міцкевіча. Памёр у Маладэчне. Пахаваны ў мястэчку Вішнева на Валожыншчыне.

скрып шматлікіх палазоў, людзі выглядывалі з хат і з цікавасцю праводзілі вачыма абоз.

- Паганая дарога для саней, – прамовіў Абуховіч, – Цяжка будзе дабраца сядондня да ашмян.

- За Рукоінямі, казалі купцы, – адказаў Давідоўскі, – снегу больш. Там пасунемся шпарчэй. А вы б мо лепш селі ў вазок ды падрамалі крыху. Не спалі ж сёння, рыхтуючыся ў дарогу, амаль усю ноч.

- Не, пакуль што паеду конна, – сказаў ваявода, абсаджваючы свайго гарачага скакуна. – Падамся зараз трохі наперад і заскочу на хвіліну ў Медніцкі замак. Маю невялікую справу да тутэйшага каштала.

- Толькі ж не едзьце адзін, вазьміце ахову, – раіў стары рыцар.

- А навошта? Via trita, via tutu¹. Ды і вы ж будзеце недалёка.

І ён папусціў павады верхавога.

Давідоўскі даў знак, і ўслед за ім паскакалі два коннікі.

Праз паўгадзіны Абуховіч суцішыў каня і паехаў ступою. Гэта быў гадоў пяцідзесяці з лішкам даволі грузны шляхціц. Стойшы ўрадоўцам высокага рангу, адвык ад коннай язды і даволі хутка адчуў стому, дык расшпіліў каўнер свайго паўфутэрка і некалькі разоў глыбока ўцягнуў у лёгкія струмені свежага марознага паветра. Тым часам развіднела канчаткова, над лесам загарэлася зара, і тысячамі самацветаў заіскрыўся на магутных прыдарожных ялінах падмарожаны снег. Ваявода паправіўся на сядле, шырока перажагнаўся футравай рукавіцай і пачаў шаптаць на лаціне, як навучылі яго калісьці ў школе дамініканцы, ранішняя малітвы.

Суцішылі коней і ягоныя ахойнікі і моўкі пасоўваліся ў недалёкай адлегласці.

У Медніках затрымаўся Абуховіч зусім нядоўга. Каштала не застаў; той, як яму сказалі, паехаў напрэдадні ў Вільню ці ў Трокі. Калі выехалі зноў на шлях, абозу яшчэ не было і відаць, і Абуховіч вырашыў падаца да ляўкі, каб дзе-небудзь у прыдарожнай карчме адпачыць і прычакаць свой атрад.

А вось і Каменны Лог – карчма з вялікім дваром і стадоламі за высокім драўляным плотам. Праз шырока расчыненыя вароты відаць было некалькі коней пад сёдламі, крыты вазок і некалькі чалавек чэляндзі, якія круціліся каля стайні.

Ваявода кінуў ездавому павады і падаўся да дзвярэй карчмы. У цёмных сенях, намацваючы клямку, раптам спыніўся, бо яму здалося, што нехта назваў ягонае прозвішча.

“Можа, мне прычулася?” – падумаў. – І ўжо хацеў адчыніць дзверы, але за імі гулкі голас прадаўжай:

“Для Смаленска, пане браце, трэба паставіць чалавека баявога, а не такога слізняка, як Абуховіч. Там патрэбен, пане браце, сапраўды рыцар, а не нейкі там канцылярскі пацук!”

“Гэта, напэўна, Вяжэвіч праводзіць тут сваю агітацию, – здагадаўся Абуховіч. – Ён, відаць едзе ў Вільню спаганяць сваё права на пост смаленскага ваяводы. Буйн, п’яніца і авантурнік. Ужо некалькі пісьмаў з пагрозамі і ў абраزلівым тоне атрымаў ад яго...”

1 Дарога расцёртая, дарога бяспечная. (Лац.)

Даўжэй запыняцца ў сенях не выпадала, дык націснуў клямку. У прасторнай святліцы за доўгім сталом пры вялікім збане хмяльнога сядзела некалькі чалавек. Па іх расчырванелых фізіяноміях было відаць, што з тых куфляў, якія яны трымалі ў руках, пацягнулі ўжо не па аднаму разу, хоць, мяркуючы па іхніх вопратках, спыніліся тут толькі праездам, на кароткі час.

Убачыўшы ў дзвярах незнаёмага, яны паадстаўлялі свае кварты і зварнулі на яго вочы. А той, што сядзеў у цэнтры, сказаў:

- Вітаем вас, пане браце, і просім у нашу кампанію!

“Дык вось ён які, той слынны Вяжэвіч, вораг, якога я дагэтуль у вочы не бачыў і не зрабіў яму ніякай крыўды,” – падумаша Абуховіч.

І ў той момант, калі не ведаў, як адказаць на запрашэнне, да яго падбег з паклонамі стары барадаты карчмар:

- Што ясны пан загадае? – уніжана запытаў ён.

Абуховіч ухапіўся за гэтую выратавальную дошку. Ён сказаў:

- Прашу прабачыць, у мяне вельмі мала часу. Я маю тут справу да карчмара.

- Я пратэстую! – стукнуў па стале Вяжэвіч. – Перш вы, пане браце, ушануіце нашу кампанію чарай мёду, а тады будзеце весці гэшэфты з карчмаром. Хіба вы хочаце нас абразіць сваёй адмовай?

- А з кім маю гонар? – запытаў Абуховіч.

- Я, пане браце, мсцілася падкаморы, смаленскі падвайводзіч, Пётр Вяжэвіч, да паслугай шаноўнага пана! А вось тут два мае верныя сябры смаленскія грамадзяне, паны Галімонт і Уніхоўскі, а рэшта – тутэйшая шляхта, з Ашмянскага павету...

- Вельмі прыемна, – адказаў новапрыбылы, – а я смаленскі ваявода, Філіп Абуховіч.

Каб пярун ударыў у хату, дык, напэўна, не выклікаў бы такога ўражання, як гэтыя слова. Нейкую хвіліну ўсе стаялі з вытарашчанымі са здзіллення вачыма, з паўраскрытымі ратамі.

- Як так? – прамармытаў нарэшце Вяжэвіч.

- А вось так, як бачыце, пане падкаморы, – адказаў, стоячы пры дзвярах Абуховіч.

- Гэта правакацыя! – успылі Вяжэвіч. – Я маю дакладныя звесткі, што Абуховіч знаходзіцца ў Варшаве. Ты, пане браце, кпіць з нас задумаў? Гэта можа табе дорага каштаваць! Такіх жартаў я не дарую! Калі ты сапраўдны шляхціц, дык бараніся, бо я табе, пане браце, зараз вушы паабсякаю!

I, скліпшыся за рукаядку шаблі, пачаў выбірацца з-за стала. Абуховіч стаяў, абапёршыся аб вушак са скрыжаванымі на грудзяx рукамі і смела глядзеў ворагу ў вочы. Урэшце сказаў:

- Не раджу вам, пане падкаморы, гэтак хвалявацца. Я сказаў праўду. Абуховіч з Варшавы ўжо вярнуўся і едзе ў Смаленск заняць свой пост. Ды на бязбройнага (бачыце, у мяне няма нават шаблі), думаю, вы нападаць не будзеце. Мая зброя ў абозе, які едзе следам за мной і хутка тут з'явіцца. Пачакайце нямнога, і я дам вам сатысфакцыю.

У меру гэтых слоў Вяжэвіч пачаў гасіць свой пыл. Ён уцяміў, што ўліп у скан-

дальную гісторыю, якая можа скончыцца для яго вельмі сумна. Самаўпэўнены задзіра зрабіўся раптам прысаромленым шкаляром. Хацеў яшчэ апраўдаўца, але толькі сказаў:

- Калі я памыліўся, дык выбачайце, але, калі не, дык...

І грозна бліснуўшы вачыма, пайшоў на двор, а ўслед за ім падалася ўся кампанія. Прэз хвіліну выйшаў і Абуховіч і ўбачыў, што ўсе хутка пасядалі на коней і гуртам рушылі з двара. Аднак, толькі выехаўшы на дарогу, павінны былі з'ехаць убок, бо насустрэч пасоўваўся моцны ўзброены канвой і вялікі цяжка гружены абоз. Гэта быў для Вяжэвіча лішні доказ, што госьць у карчме быў сапраўды тым, за каго падаваўся.

Абоз спыніўся. Трэба было даць коням перадышку і трохі адпачыць, пагрэцца і перакусіць.

Давідоўскі сышоў з каня і падаўся насустрэч Абуховічу, які стаяў ля ўваходу ў карчму.

- Што гэта за вольнае рыцарства, толькі што намі сустрэтае? – запытаў ён.

– Нейкія падазронныя тыпы.

- Ты амаль угадаў, што гэта нячыстая кампанія, – сказаў Абуховіч. – Гэта славуты Вяжэвіч са сваімі падпяваламі. Ён, як я здагадваўся, едзе ў Вільню да Літоўскага канцлера са скаргай, што яго абышлі з ваяводскім пастом. Прытым, напэўна, вязе пасквіль на мяне.

- Вяжэвіч? Я на яго і падумаў, бо чуў, што ён тут у Ашмяншчыне п'янствуе ад некаторага часу, падбухторваючы супроць вас мясцовую шляхту, – сказаў Давідоўскі.
– А побач з ім што за асістэнты?

- Ён назваў двух, гэта Галімонт і Уніхоўскі, смяляне, а рэшта некалькі тутэйших, як відаць, падкіх на дармавую выпіўку, – адказаў ваявода.

- Гэта небяспечны чалавек, – прадоўжыў Давідоўскі, – яго трэба вам асцерагацца.

- Ну, як гаворыцца, калі бог не дапусціць, дык свіння не з'есць, – уваходзячы зноў у карчму, сказаў Абуховіч.

Частка другая

Выезджаючы з Каменнага Лога, Абуховіч, за парадай Давідоўскага, сеў у вазок, бо сапраўды адчукі сябе стомленым і знерваваным. Галоўнай прычынай ягонага благога настрою была сустрэча з Вяжэвічам. Невядома, што ён там набрэша ў Вільні канцлеру, дый ці толькі гэтым скончыцца ягоныя шашні? Ужо нямала падарваў ён рэпутацыю новага ваяводы сваімі выступленнямі перад сенатарамі і рознымі іншымі дзяржайнымі чынамі.

Цяпер ехалі даволі шпарка, вазок пасоўваўся гладка, і Абуховіч, схіліўшыся бокам і прыкрыўшы твар каўняром кажуха, стараўся задрамаць. Сон, аднак, не прыходзіў, а думка пачала вяртаць успаміны мінулага. Прыпомніўся час дзяцінства, праведзены ў Мазыры над паўнаводнай Прывіццю, бацькоўскі дом на высокім беразе, маці, якая яго асабліва любіла, распешчвала, грозы наслуплены бацька, браты... Пасля прайшла перад вачыма памяці вучоба ў наваградскіх дамініканцаў, а пазней у заморскай акадэміі...

“Прыемны бясклопатны быў той час, – працягваў марыць Абуховіч, – час першага кахання, натхнення, творчага ўздыму. Успомніліся першыя вершы, прысвечаныя выбранніцы сэрца і радзіме, пісаныя па-польску і па-лаціне... Школьныя сябры, дыскусіі, спрэчкі, сплаборніцтвы ў фехтаванні, коннай яздзе, у красамоўстве і нарэшце дружба і абяцанні дружыць вечна...”

Жыццё так хораша складвалася і абяцала быць радасным і бясклопатным. Удачная жаніцьба, выбары ў сейм, куды трапіў дзякуючы падтрымцы сваіх калегаў, сябrou па вучобе... Быў дэпутатам ад Мсціслаўскага, ад Наваградскага, а пазней ад Смаленскага і Мазырскага рыцарскага кола, якія вынеслі яго высока на прыступкі дзяржаўнай лесвіцы...

Успомніліся павятовыя сеймікі, гулянкі, спрэчкі, згады, паядынкі... Сейм у Варшаве... элекцыйны сейм – выбары новага караля, на якія амаль аднагалосна аклінула яго шляхта маршалкам. Выбраным застаўся ягоны кандыдат, Ян Казімір, за якога ён адважна змагаўся з прыхільнікамі біскупа Карла Фердынанда.

“Важным момантам ў маёй палітычнай кар'еры стаў лістападаўскі сейм 1649 года, – працягваў свае думкі Абуховіч. – Тады памёр прыдворны маршалак Вялікага Княства Літоўскага Антон Тышкевіч. На яго месца кароль назначыў пісара Вялікага Княства Завішу... А за мае заслугі на элекцыі ўзнагародзіў мяне маёнткам Ліпа ў Нясвіжскім павеце і званнем пісара Вялікага Княства Літоўскага... З гэтага часу пачаліся непрыемнасці...”

Абуховіч цяжка ўздыхнуў, павярнуўся на другі бок і шчыльней прыкрыўся ад пранізлівага ветру.

“Завіша распачаў інтрыгі, – працягваў далей свае думкі. – Ён хацеў пасаду Літоўскага пісара пакінуць для свайго сына. Не ўдалося. Яго міласць кароль быў за мяне. Тады яны падбухторылі князя Януша Радзівіла, каб той пачаў заяўляць прэтэнсіі да маёнтка Ліпа, які знаходзіўся ў акружэнні ягоных зямель. Аднак, паколькі гэта быў каралеўскі надзел, дык князю прыйшлося адступіць, але не спыніць націску... Радзівіл пачаў прапанаваць замену Ліпы на, як ён казаў, большы і лепшы маёнтак дзеесьці на Жмудзі. Не задаволіў ягоных жаданняў, не скарыўся перад магнатам і нажыў сабе магутнага ворага. А цяпер, як відаць, лёс хоча зблізіць нас і змусіць да супольных дзеянняў...”

Думкі рваліся, мяшаліся, пераскоквалі з прадмета на прадмет. Тым часам наступіў змрок, на ясным небе замігали залацістымі іскрамі зоркі. Ваявода глядзеў у далёкі цёмны блакіт, і яму ўспомнілася ранейшае падарожжа па гэтым шляху. У 1650 годзе ён удзельнічаў у пасольстве ў Москву, якое ўзначальваў кашталян князь Станіслаў Вітоўскі. Той пасольскі ваяж заняў ім тады тры месяцы і даў магчымасць пазнаёміцца з Москвой, з жыццём яе жыхароў, з іх настроем.

“У іх там цяпер неразбярны, – працягваў свае думкі, – патрыярх Нікан пачаў уводзіць свае рэформы, а некаторыя паны паўстаюць супроць іх і бунтуюць народ... А пра Смаленск маскалі не забываюць. Тады даказвалі нам, што гэта іхняя вотчына, дык яны будуць дабівачца яе звароту. Смаленск... Смаленск... Што там мяне чакае?” – глыбока ўздыхнуў Абуховіч.

“А тут яшчэ гэты Вяжэвіч са сваімі інтрыгамі і пагрозамі, – думалася далей.
– Рассыае варожыя выдумкі сярод шляхты, засыпае мяне пісьмамі і пасквілямі, у

якіх то лаецца, то па-доброму раіць не паказвацца ў Смаленску, бо, быццам, мянене не жадаюць там бачыць... У апошнім пісьме напісаў: "Не ўздумай сюды з'яўляцца, бо я сам не пушчу цябе ў замак!"

... А пачаткова ўсё складвалася зусім няблага. Як памёр віленскі ваявода Кжыштав Хадкевіч, ягоны пост быў перададзены польнаму гетману Вялікага Княства князю Радзівілу. Смаленскага ваяводу Юрэя Глябовіча перавялі на Жмудзь, а смаленскае ваяводства хацеў яго міласць кароль аддаць віцебскаму ваяводу Паўлу Сапегу, а на яго месца ў Віцебск паставіць мянене..."

Абоз спыніўся, наперадзе пачалася нейкая мітусня, запалілі факел.

- Падскоч наперад, глянь, чаму мы спыніліся, – загадаў ваявода аднаму з прабліжонных коннікаў.

Верхавы прышпорыў каня, падаўся ў бок авангарда і, неўзабаве вярнуўшыся, далажыў:

- Бахмат пана Давідоўскага зламаў нагу.
- Якім способам? – здзівіўся Абуховіч.
- Праваліўся, кажуць, на мастку, – удачлініў яздок.
- Ах, чорт! Якая няўдача! – вылаяўся ваявода.

Праз нейкую хвіліну пачуўся стрэл з рушніцы, глухія галасы, воклічы... і абоз рушыў далей.

"Вялікая непрыемнасць спаткала Давідоўскага, – мармытаў сам сабе Абуховіч.

– Найлепшы конь атрада! Так ім Давідоўскі ганарыўся, так яго aberагаў! І на табе! Трэба ж было якраз гэтamu каню трапіць у той пралом... Благая прыкмета на самым пачатку дарогі. Давідоўскі засумуе. У яго ж ніякай маёмесці, ні сям'і няма. Быў адзін гэты конь і той загінуў..."

... Каб Сапега згадзіўся пайсці ў Смаленск, – вярнуўся да сваіх думак ваявода, – дык я цяпер быў бы ў Віцебску і гора не знаў бы. Сапега хітрун, ён разумее, што ў гэтым прыгранічным горадзе чакалі б яго не толькі баліванні, паляванні ды папойкі... А мне выйсця не было. Я прыняў прысягу на Віцебск, а прыйшлося падавацца ў Смаленск... і ўсё ж, хоць Вяжэвіч даказвае, што мянене там не прымуць, гарадская знаць і духавенства прасяць мянене хутчэй прыехаць...

Ну што ж, убачым на месцы, што да чаго. Не варта загадзя непакоіцца, што мае быць, тое не міне, кажуць людзі...

А каня вельмі шкада... Для Давідоўскага гэта сапраўды ўдар. Трэба будзе падумаць, як кампенсаваць яму гэту страту..."

Яшчэ глыбей утупіўшыся ў каўнер велічэзнага кажуха, ваявода прыжмурыўся і стаў драмаць. Разбудзілі яго галасы і агні факелаў. Абоз стаяў. Да вазка падышоў чалавек з узнятym шыпучым свяцільнікам.

- Яго міласць ашмянскі кашталян запрашае яснага пана ваяводу да сябе ў пакоі, – з паклонам сказаў ён.

Тым часам Вяжэвіч, ад'ехаўшыся з паўмілі і трохі працверазіўшыся, пачаў абмяркоўваць сітуацыю. Раптам, прыняўшы цвёрдае рашэнне, спыніўся. За ім спыніліся і ягоныя спадарожнікі.

- Што здарылася? – запытаў Уніхоўскі.
- Нічога не здарылася, але нам трэба вяртацца, – адказаў Вяжэвіч.

- Чаму? – запытаў, прыблізіўшыся да іх Галімонт. – Да Вільні ўжо – рукоj падаць.
- Няма сэнсу туды дабірацца. Канцлер не спыніць ужо Абуховіча, – тлумачыў Вяжэвіч. – Трэба дзейнічаць самім.
- Як ты збіраешся дзейнічаць? – зацікавіўся Ўніхоўскі.
- Трэба нам вярнуцца ў Смаленск раней за Абуховіча, – тлумачыў Вяжэвіч, – каб там сабраць людзей і не ўпусciць ягоў горад.
- Як ты яго апярэдзіш? – пацікавіўся Ўніхоўскі.
- Гэта зрабіць не вельмі цяжка, – працягваў Вяжэвіч. – Ён ездзе з грузам і не вельмі спішаючыся. Напэўна, будзе спыняцца, каб пагасцяваць на шляху ў гарадах і замках... могуць здарыцца ў яго затрымкі на пераправах і гэтак далей. А мы, выбраўшы карацейшую дарогу і пастараўшыся, можам яго апярэдзіць на дні два, а то і тры. Гэтага часу хопіць, каб падрыхтаваць яму адпаведную сустрэчу.

Уся кампанія коннікай згуртавалася на дарозе.

- У чым справа? – началі дапытвацца адзін праз аднаго.
- Вяртаемся! – паведаміў Галімонт.
- У тую самую карчму? – запытаў адзін з ашмянчукой.
- Дык жа па дарозе ў Рукойнях яшчэ лепшшая карчма! Там і дзяўчата прыгожыя ёсць...
- Не, – сказаў Вяжэвіч, – вяртаемся ў Ашмяны, а стуль дамоў.
- Шкада... – сказаў малады шляхцюк, – а мы думалі яшчэ разам гульнуць у Вільні.
- Не выходзіць, – уздыхнуў Вяжэвіч.
- Тады і мы з вами, – прынялі рашэнне ашмянскія шляхцюкі. – Правядзём вас, пакуль нам будзе па дарозе.

І ўся група, крута разварнуўшыся, падалася прыспешаным маршам назад, у бок нядаўна пакінутай карчмы Каменнага Лога.

Частка трэцяя

21 снежня 1653 года пасля двухтыднёвага падарожжа прыбыў з Вільні ў Смаленск чарговы, семнаццаты ваявода.

Вяжэвіч, які паспей яго апярэдзіць, павёў у гарадзе ажыўлённую агітацыю супроць новага каралеўскага стаўленніка. Ён намаўляў народ пайсці натоўпам да брамы і не ўпусciць ваяводу ў гарад. Аднак у справу ўмішталася нечаканая сіла – духавенства, у першую чаргу езуіты на чале з мясцовым біскупам, і поплымя бунту аказалася пагашаным у самым зародку.

Смаленскі біскуп Францішак Долмат-Ісайкоўскі выклікаў да сябе Вяжэвіча і з вышыні свайго архіпастырскага крэсла сказаў яму:

- Час цяпер вельмі небяспечны, нам неабходная кансалідацыя ўсіх сіл, трэба думаць пра абарону і ўмацаванне крэпасці, а васпан задумаў займацца варожай, на-ват здрадніцкай дзейнасцю. Калі васпан не перастанеш падбухторваць гаражан, нам прыйдзеца власпана ізаляваць і далажыць пра гэта яго міласці найяснейшаму каралю. Вы чалавек разумны і ведаеце, чым можа для вас скончыцца. Не вам казаць, што ў

нас няма часу на свавольствы і гулі, бо над горадам вісіць смяртэльная небяспека. Гроши, выдзеленыя на рамонт умацаванняў, знаходзяцца ў Абуховіча, і толькі ён мае права іх расходваць. Я разумею прычыну ваяводага нездавальнення, але час цяпер такі, што асабістасе неабходна падпарадковаць агульнадзяржаўнаму. Пан Абуховіч не самазванец, а назначаны на пасаду ваяводы воляй яго міласці караля, і адмінінцъ ягоны загад нікто не мае права. Дык вось, як вашэцца ўзбурыў народ, так яго і суціш. Да ніякіх эксплесаў супроць ваяводы мы не дапусцім. Прашу гэта запомніць!

Вяжэвіч пакінүў рэзыдэнцыю біскупа са скрыгатам зубоў. Ён не прадбачыў таго, павароту справы, але, зразумеўшы, што барацьбу з духавенствам не выиграе, цвёрда рашыў не аддаваць ваяводзе ключоў ад замка.

- Чарту лысаму ўручу, у Дняпро ўкіну, а яму не перадам! -- мармытаў, сціскаючы са злосці кулакі.

І назаўтра аддаў іх палкоўніку Корфу, які па даручэнню гетмана князя Януша Радзівіла павінен быў наладзіць сустрэчу Абуховічу.

Сустрэча адбылася мірна і ўрачыста. Корф выехаў насустрэчы на чале атрада драгун, у браме быў паставлены стол з металічным крыжкам пасярэдзіне, абстаўленым вазонамі, дзве маладыя прыгожыя шляхцянкі паднеслі новапрыбыламу на засланай вышытым ручніком тацы хлеб і соль. На чыйсьці заклік натоўп гараджан адклікнуўся некалькі разоў гучным "Няхай жыве!" і "Віват!"

У касцёле пад час богаслужэння выступіў сам біскуп Долмат-Ісайкоўскі з напышлівай прывітальнай прамовай, а папярэдне віталі ад імя грамадзян новага ваяводу пісар земскі ваяводства Аляксандр Парчэўскі і суддзя смаленскай зямлі Ян Ваяводскі. Ад імя праваслаўнага насельніцтва і праваслаўнага духавенства прывітальную прамову сказаў уладыка Андрэй Квасынэўскі.

Усе яны віншавалі ваяводу са щаслівым прыбыццём, жадалі яму моцнага здароўя, плённай шматгадовай дзейнасці на новым становішчы і выказвалі надзею, што над ягоным кіраўніцтвам Смаленскі край расквітніе, а горад стане непрыступнай цвярдынай, вечным слáўным фарпостам Рэчыпаспалітай.

Абуховіч падзякаваў прысутным за сардэчныя прывітанні красамоўнай даўно падрыхтаванай прамовай і запэўніў, што прыкладзе ўсе сілы, здольнасці і вопыт, каб у ваяводстве запанаваў супакой і дабрабыт, а горад Смаленск стаў непрыступнай для ніякага ворага крэпасцю.

Пасля ўрачыстага набажэнства ў кафедральным касцёле ваявода быў запрошаны ў Дом езуітаў, дзе быў зрыхтаваны яму прыём, у якім апроч вышэйшага духавенства, удзельнічалі знатныя прадстаўнікі горада і правінцыі.

Давідоўскага запрасіў да сябе яго стары знаёмы, багаты шляхціц Войцех Якубовіч, а канвой на чале з вахмістрам Сянкоўскім размісціўся ў так званых кашарах – будынках, прызначаных для гарнізона.

Назаўтра ў суправаджэнні Корфа, Давідоўскага і некалькіх іншых вайскоўцаў выехаў Абуховіч на агляд гарадскіх муроў. Дзень быў сонечны і марозны, снег пабліскваў тысячамі сярэбранных іскрынак і бадзёра пахрумстваў пад капытамі скакуноў. Лёгкі іней ляжалі на дрэвах і светлым вэлюмам пакрываў высокія магутныя сцэны.

Ехалі не спяшаючыся. Ваявода спыняў верхавога пры кожнай вежы, калі пра-
лому, запамінаў пашкоджанні і ў думках падлічваў, колькі спатрэбіцца матэрыялу і

людской працы для ліквідацыі той ці іншай разваліны. Побач з ім спыняліся і суправаджаўшыя і сцішка перакідваліся словам, абменьваліся заўвагамі.

- Якая наогул даўжыня гарадской сцяны? – кінуў пытанне ваявода ў гурт прысутных.

Адказаў яму ротмістр Оўруцкі:

- Паўтары мілі, пане ваявода.
- Немалы фронт для абароны, – сказаў задуменна Абуховіч. – А колькі ўсіх вежаў?

- Трыццаць чатыры, – адказаў той жа Оўруцкі.

- А колькі брам?

- Наогул шэсць. Тры замураваныя, дзейсныя трывалыя, – інфармаваў ротмістр.

Агледзеўшы горад звонку, праверылі мур і знутры. Агульнае ўражанне атрымалася не толькі непрыемнае, але нават балючае. Смаленск, як крэпасць, знаходзіўся ў надзвычай запушчаным становішчы. Абуховіч, які за сваё жыццё шмат дзе бываў і шмат бачыў, зразумеў гэта мо лепш за іншых, і сэрца ягонае моцна заныла. Ён убачыў параскрываўшыя вежы, пашкоджаныя брамы, паразваліўшыя брамы, муры, прагніўшыя столі, падлогі і падмосткі. У многіх вежах не было сходкаў на вышэйшыя паверхі, пяць вежаў былі наогул разваленыя, а адна чатырохгранная трымалася толькі напалову. З аднаго боку замка віхура сарвала дах на сажні два...

- Хачу заадно агледзець і замак, – звярнуўся да Корфа. – У каго ключы ад брамы і ад галоўнага ўваходу?

Корф замітусіўся, спусціў вочы і, заікаючыся, сказаў:

- Не ведаю, пане ваявода, напэўна, трymае іх ў сябе Вяжэвіч.
- Васпан назначаныя кашталянам, дык ключы да гэтай пары павінны быць у вашэці. Запатрабуй іх у Вяжэвіча ад маго імя, – загадаў Абуховіч.
- Будзе зроблена, пане ваявода, – адказаў з паклонам Корф.

Але ні назаўтра, ні нават праз тыдзень увайсці ў замак ваявода не мог. Вяжэвіч усё яшчэ разлічаваў, што новы ўладар, убачыўшы цяжкае становішча горада, сплохаеца цяжкасцяў і адмовіцца ад свайго паста, прычым зробіць гэта хутчэй, калі убачыць, што дзвёры замка перад ім зачынены.

Корф з першых дзён падпаў пад уплыў Вяжэвіча, які змог пераканаць палкоўніка, што Абуховіч наогул бяздарнасць, канцылярскі пацук і што служыць пад яго камандай вайсковаму спецыялісту высокага рангу зусім не прэстыжна. Яшчэ знаходзічыся ў Вільні, давялося Корфу чуць пра Абуховіча ад ягоных ворагаў усякае, дык і цяпер яму не хацелася падначальвацца гэтаму чалавеку. І ён, як і Вяжэвіч, спадзяваўся, што гэты мірны цывільны чалавек адмовіцца ад свайго паста перад абліччам убачаных велічных цяжкасцяў, дык выконваць ягоны загад наконт замка не вельмі рушыўся.

На катэгарычнае патрабаванне неадкладна адчыніць замак, Корф сказаў, што ключы знаходзяцца ў вялікага гетмана Радзівіла, штаб арміі якога размяшчаўся дзесяці ў раёне Рагачова ці Быхава.

Гэта паведамленне канчаткова вывела Абуховіча з цярплівасці, і ён строга загадаў палкоўніку адчыніць без ніякіх адгворак усе дзвёры замка, інакш прыменіць адносна яго сілу сваёй улады. Нарэшце замак быў адчынены, але адносіны паміж ваяводам і кашталянам сталі, мякка кажучы, непрыязнымі, і ўжо не суджана было

ім палепшыцца.

Каб пазнаёміцца са станам узбраення крэпасці, Абуховіч выклікаў да сябе камандзіра артылеры Тызенгаўза, які паведаміў яму наступнае:

“На вежах і мурах размешчаны гарматы рознага калібра: чатырохфунтовых – 10, шасціфунтовых – 12, дзесяціфунтовых “Сокалаў” – 11, дванаццаціфунтовых “Лісаў” – 8, пятнаццаціфунтовых “Мядзведзяй” – 1. Апроч таго, на адной з паўночных вежаў знаходзіцца трывцаціфунтовая гармата “Брат”, на другой такая самая “Штурмак”, а на ўсходній вежы трывцаціфунтовая “Панна”. А дзве самыя вялікія, саракафунтовая “Вітаўт” і пяцідзесяціфунтовая “Базылішак” пакуль што не ўстаноўленыя, яны ляжаць на зямлі каля цэхгаўза. Апроч таго ў цэхгаўзе ёсьць 14 паутарафунтовак...”

У суправаджэнні Корфа, Тызенгаўза, Оўруцкага і некалькіх іншых вайскоўцаў Абуховіч наведаў цэхгаўз. Гэта былі два прасторныя, салідна збудаваныя і ўтрыманыя ў добрым стане падзямеллі. Паводле зробленай у той дзень інвентарызацыі на складзе захоўвалася:

Фас вялікіх і малых з маскоўскім порахам 77

Бочак рознага пораху, серы і сялітры 14

Куль гарматных рознага калібра 15600

Алавяных куль для мушкетаў, а таксама гранатаў і ракет значны запас (ляжалі кучамі на зямлі).

Агледзеўшы сваё матэрыяльнае абароннае багацце і выйшаўшы з падвалу, ваявода сказаў:

- Усё гэта не блага, было б у нас дастаткова людзей, якія б умелі добра карыстацца гэтай зброяй.

- Такія людзі ў нашым горадзе ёсьць, – сказаў на гэта вотмістр Оўруцкі.

- А колькі набярэцца ў горадзе абаронцаў?

- Паводле наших апошніх падлікаў, пане ваявода, – адказаў ротмістр, – вайсковых і наогул мужчын здольных трymаць зброю, разам узятых, больш за 3500 чалавек.

- Та-ак... – адказаў ваявода ў задуменні. – Добра, панове, вы свабодны.

І павольным крокам накіраваўся ў сваю часовую кватэру ў кляштары езуітаў.

Выйшаўшы на галоўную вуліцу і зайважыўшы ажыўлены рух у крамах і на рынку, ён прыгомніў, што гэта быў перадкалядны дзень, так званая куцця. Калісці дома, у Мазыры, у такі дзень збралася на вячэр уся сям'я, дзяліліся прынесеным з касцёла аплакткам, елі “куццю” з ячных круп, запраўленую макам і мёдам і розныя іншыя вясковыя прысмакі з рыбы, грыбоў, ягад і гародніны, лушчылі лясквяя арэхі ды жадалі адзін аднаму вясёлых свят і шчасця ў наступаючым новым годзе.

“Добры быў тады час, – працягваў свае думкі Абуховіч, – гады былі сапраўды шчаслівяя, прыносілі радасць і ўдачу... І вось наступае новы 1654-ты год... Што ён мне нясе? Чаго я могу ад яго чакаць? Ясна, што нямала цяжкасцяў, якіх раней сустракаць не даводзілася. Вось жыву сярод мноства людзей зусім адзінокі (нават жонкі пры мне няма, выклікаць яе сюды небяспечна), акружаны, калі не варожымі, дык не вельмі прыхільнімі да мяне грамадзянамі. На маю галаву звалілася столькі абавязкі і спраў, што невядома з чаго пачынаць і на чым спыніцца. Трэба рыхтавацца да вайны... Si vis pacem parabellum². А вайна наступіць абавязкова. Усе звесткі з

Масквы сходзяцца на тым, што цар адкрыта рыхтуеца да вайны з Рэчпаспалітай і што першым аб'ектам нападу вызначыў Смаленск. А ці здолеем мы супроцьстаяць той сіле? Дапамогі чакаць няма адкуль.

Радзівіл настроены да мяне варожа і не захоча, а мо і не зможа мне дапамагчы, бо і сам пад націкам казакоў адступае і што раз здае пазіцыі... Прыходзіца разлічваць выключна на свае сілы. Трэба ўмацаваць муры, трэба нарыхтаваць як мага больш харчоў і зброе, прытым нельга адкладваць справы ні на дзень, бо невядома колькі часу дасць нам цар Аляксей... Трэба, трэба і трэба..."

I калі так ішоў, заглыблены ў цяжкія думкі, заўажыў некалькі параконных размалюваных санак з вясёлымі ездакамі, якія заліхвацкімі выкрыкамі і песнямі дапаўнялі пераліві галасістых бомаў і званочкай.

"Весяляцца людзі, яны ўжо сустрэлі па-свойму Каляды, -- падумаў Абуховіч.
– Едуць, пёуне, кудысьці за горад у які-небудзь маёнтак на "куцю".

I ў момант, калі яго міналі, ён пазнаў у першых санках Вяжэвіча, які стаяў у перадку з высока ўзнятymі рукамі ў чырвоных рукавіцах і, напяўшы шырокія тканыя лейцы, кіраваў гарачымі рысакамі. На заднім сядзенні за ім тулілася адна да адной дзве захутаныя ў футры маладыя жанчыны.

Вось прамінулі і другія санкі з расчырванелымі расспяванымі тварамі мужчын і жанчын, а ў трэціх вочы яго напаткалі між іншымі твар даўно, здавалася, забытага чалавека. Глядзеў на яго толькі праз кароткі міг, але пазнаў адразу. Гэта несумненна быў ён, Цыпрыян Камуняк, наваградскі шляхціц..."

"Цікава, як ён тут апынуўся і нашто? Ці даўно ён тут? – думаў збянтэжаны ваявода. – Тое, што ён у адной кампаніі з Вяжэвічам, не прадракае мне нічога добрага... Прыйдзеца асцерагацца ад яшчэ аднаго ворага... Прыйдзеца памазгаваць, як ад іх пазбавіцца".

I раптам успомнілася яму здарэнне з больш чым дваццацігадовай даўнасці. Едучы ў Гародню на сейм паслом ад Наваградскага павету, спыніўся ў Дзяртлаве ў доме падкаморага Стадніцкага, дзе гулялі заручыны старэйшай гаспадаровай дачкі са шляхціцам з-пад Наваградка Цыпрыянам Камунякам. Тут і здарылася тое, непатрэбнае... Выказываючы на банкеце сваю ветлівасць жанчынам, а асабліва прыгажунінавесце, перастараўся і выклікаў рэўнасць жаніха. Дайшло да паядышку на шаблі, у якім Камуняка аказаўся параненым у руку. Узнік скандал, вяслле парухалася, пасля чаго маладая апынулася ў адным з віленскіх кляштараў, дзе, магчыма, пакутуе і дагэтуль... Камуняку страціў з вачэй, і вось ён тут, выплыў, зразумела, не на тое, каб выказаць новому ваяводу свае найлепшыя пажаданні..."

Гэта сустрэча і ўспамін мінулага так растрывожылі Абуховіча, што ён не мог супакоіцца. Нават і ў час куцці, якая адбывалася позна вечарам у езуіцкай манастырскай становай у прысутнасці біскупа, духавенства і манахаў, мусіў пераканацца, што рукі яго небывала дрыжаць і зусім не было ахвоты дакранацца да ежы.

Заўажыўшы яго благі настрой, біскуп Ісайкоўскі, які сядзеў побач з ім, паказаў вачыма на напоўнены келіх і сцішка сказаў:

- Выпі, пан ваявода. *Vinum lactificat cor³.*
- Дзякую, – адказаў ваявода, узяў келіх і асушиў яго да дна.

² Хочаш міру, рыхтуйся да вайны. (Лац.)

- Salutem dicol⁴, – сказаў біскуп і загадаў уносіць натупную страву.

Частка чацвёртая

Атрад, прыведзены Абуховічам з Вільні, быў зразу ўплючаны ў мясцовых драгунскіх полкі, якім стаў камандаваць Корф. Давідоўскі, застаўшыся без заняткаў, сумаваў, хадзіў па горадзе, наведваў знаёмых, дзе быў заўсёды шчыра вітаны, і вяртаўся на кватэру ў замак на аслабелых нагах, з цяжкой галавой.

Абуховіч злёгку дакараў старога сябра і нават раіў яму пакінуць Смаленск, у якім, як відаць, хутка стане вельмі горача.

- Не ганяй мяне, Піліп, – адмахваўся Давідоўскі, які без сведкаў і пад хмелем быў з Абуховічам “на ты”. – Табе тут цяпер кожны здольны насіць зброю чалавек на вагу золата. А як настане гарачы час, дык і я на нешта прыдамся. Калі я цябе пакінусу, дык ты тут застанешся зусім адзінокім, без сяброў. *Vae soli!*⁵ – сцвярджала старожытная мудрасць.

- Я прапаную табе адпачынак, – апраўдваўся ваявода, – думаў угадзіць табе, ты даўно яго заслужыў, ажно бачу, што ты, як быццам, нездаволены.

- Адпачынак без нікага занятку – не адпачынак, – адказаў той. – Калі хочаш, каб я ўшчэнт не спіўся, дык наложы на мяне якія-небудзь абавязкі.

- Што ж, няхай будзе па-твойму, – сказаў Абуховіч. – Будзеш наглядаць за ходам работ у крэпасці. Даю табе права ва ўсё ўмешвацца і, калі палічаш неабходным, неруплівых прыцягваць да адказнасці. Будзь майм галоўным заступнікам у гэтай справе.

- Каб ты мне не загадваў, дык я сам за гэта ўзяўся б, – сказаў Давідоўскі. – Як бачу, не ўсе ў горадзе разуменоць сур'ёзнасць нашага становіща і не ўсе ахвотна бяруцца за работу. З заўтрашняга дня, упаўнаважаны словам ваяводы, уключуся ў акцыю па навядзенню парадку.

Аднак гэты намер так і застаўся толькі добрым намерам. Пахмяліўшыся зрання, стары рыцар або забываўся пра свае абавязкі, або ўмешваўся дзе-небудзь у працу неўпапад. Ён быў выдатным жаўнерам і камандзірам, але, на жаль, не вельмі разбіраўся ў справах фартыфікацыі. Хутка зразумеўшы, што работы паспяхова ідуць і без ягоных заўваг, перастаў займацца назіральніцтвам і падаўся да пушкарой памагаць ім у размяшчэнні на мурах гармат, пры ўзнясенні шанцаў.

А фронт работ увесь час пашыраўся. Выкарыстоўваючы сянную дарогу, гарнізон займаўся нарыхтоўкай будаўнічых матэрыялаў. Вазілі цэглу, каменні, драўніну і разгружалі адпаведна калі пашкоджаных сцен і разваленых вежаў, каб з першымі вясеннимі днямі прыступіць да адбудовы.

У гэты час драгунскі полк, апрач штодзённых муштровак і практиканняў у валоданні зброяй ці прац над аднаўленнем муроў, займаўся патрулюваннем бліжэйшых і далейшых ваколіц. Каманда звяртала асаблівую ўвагу на паўночны ўсход і запускала рэйды ў бок Духаўшчыны, Ярцева, Дарагабужа, а таксама і на поўдзень у

3 Віно развесяляе сэрца. (Лац.)

4 Зычу здароўя. (Лац.)

5 Гора адзінокаму! (Лац.)

напрамках Пачынка, Ельні і іншых гарадоў.

У гэтых рэйдах амаль заўсёды ўдзельнічаў Віктар. Ён лепш і свабадней адчуваў сябе сярод заснежанай прыроды, чым у горадзе, да якога чамусьці ніяк не мог прызывицацца. Рады быў, калі разам з ім траплялі ў паход сябры з Гядэйкаў: Але́сь, Міхась, Ваця Бражнік і іншыя. Усе яны, хоць і ўліліся ў новае злучэнне, апранулы драгунскую форму, аднак трымаліся адасобленай групай і ніяк не маглі цясней згуртавацца з драгунамі-караніямі – палякамі, якія розніліся ад іх сваёй мовай і зразу пачалі звысака глядзець на "Litewskich niedzwiedzi".

Так у агульной падрыхтоўцы да абароны і ў штодзённых мітуслівых занятках мінулу студзень і люты, не ўнёшы нічога асаблівага ў жыццё жыхароў прыгранічнага горада.

Аднаго дня на пачатку сакавіка, калі на палях ляжаў яшчэ тоўстым слоем снег, а рэчкі адпачывалі пад панцырамі лёду, Віктара выклікалі ў замак. Ваявода змерыў юнака дапытлівым поглядам з ног да галавы і сказаў:

- Пан Давідоўскі кажа мне, што ты адзін з самых спрытных і талковых юнакоў з яго атрада. Я хачу даць табе даручэнне. Паедзеш у штаб вяльможнага пана вялікага гетмана Літоўскага з пісьмом. Я табе скажу ў чым справа. На некалькі маіх пісьмаў я дагэтуль не атрымаў адказу. Магчыма, яны па нейкіх прычынах не дайшлі да адрасата. Пастарайся ўручыць гэты ліст самому гетману і, калі акажацца магчымасць, расскажи яму пра нашы справы ўсю праўду, нічога не прыхарашваочы і не прыбядняючыся. Скажы, што калі ён не зможа дапамагчы нам жывой сілай і зброяй, дык няхай хоць прышле нам спецыяліста інжынера, аднаго або і некалькі, па ўмацаванню і ўзвядзенню абаронных муроў. Там, я ведаю, ёсць такія іншаземцы, якія аціраюцца без заняткаў, а тут яны вельмі патрэбныя. Калі пан гетман адпусціць, прывядзі іх з сабой. Апроч тага разгледзься, як там у іх справы, пагавары з простымі жаўнерамі, зразумей іхні настрой, даведайся, якія гарады яны трymаюць і што вядома ім пра казацкія сілы. Усё гэта ведаць мне вельмі важна.

Ездзь праз Оршу, а стуль кіруйся на поўдзень уздоўж Дняпра. Армія вялікага гетмана знаходзіца цяпэր дзесьцы ў раёне гарадоў Шклова, Магілёва ці Быхава. Да-кладных звестак я на сёння не маю. Ты мне павінен іх прывезці. Папярэджваю, што гэты ліст ні ў якім разе не можа трапіць у чужыя рукі. Калі б здарылася якая напасць, дык ты павінен яго знішчыць. Гэта маё даручэнне пастарайся выканаць чым хутчэй, але каня беражы, бо замены па дарозе не будзе. Ці ўсё ясна?

- Ясна, пан ваявода, а калі загадаеце выехаць?
 - Зяўтра рана атрымаеш ліст і гроши на дарожныя выдаткі, – сказаў ваявода.
 – Цяпэր ідзі, падрыхтуй добра ганя і ўсё табе неабходнае. Вахмістр Сянкоўскі табе ў гэтай справе дапаможа.
 - Слушаю, пан ваявода! – адрапартаваў юнак і хуткім крокам падаўся ў сваю казарму.

Вось ужо больш за пайгода служыць пан Леанард Запольскі ў арміі вялікага гетмана літоўскага Януша Радзівіла, аднак канца не відаць той, можна сказаць, мі-жусобіцы, якая цягнецца ад 1648 года. Паход супроць казакоў і дзеля ўціхамірання збунтаванай "чэрні" зацягнуўся і перарос у сур'ёзную зацяжную вайну.

Радзівілу, які быў перакананы і выхваляўся, што за месяц суцішыць бунтарную

галоту, вызваліць ад яе Задняпро ё і горад Кіев, не толькі не ўдалося разграміць казакоў, але прыйшлося здаваць ім горад за горадам і адступаць уздоўж Дняпра на поўнач.

Зімой ваенныя дзеянні прыпыніліся прыблізна на лініі Быхаў-Пропойск-Касцюковічы-Хоцімск. Аднак конныя патрулі як з аднаго боку, так і з другога часта заходзілі ўглыб тэрыторыі, кантролівалі практывікам, і тады ўзнікалі жорсткія сутычкі з рознымі вынікамі. Пры гэтым амаль ніколі не абыходзілася без пажараў, у якіх гінулі сялянскія будынкі, жывёла і мірныя жыхары.

Галоўны штаб радзівілаўскай арміі знаходзіўся ў Магілёве. Вакол гэтага горада быўлі засяроджаны значныя сілы, і вельмі пільна аберагалася дарога Магілёў-Менск, па якой з цэнтра княства паступалі ў армію абозы з харчамі, зброяй і жывой сілай. Гетман старанна рыхтаваўся да вясення афензівы, якая, паводле яго планаў, павінна была нанесці казацкаму паястенню канчатковы ўдар.

Намеснікам Радзівіла і фактычным камандзірам шляхоцкай арміі быў польны гетман Вінцэнт Гасеўскі. Ён арганізоўваў пункты абароны і вызначаў напрамкі наступленняў, клапаціўся ў час зімовага зацішша пра папяўненне арміі жывой сілай і зброяй. а сам вялікі гетман большасць часу праводзіў у гулянках і папойках: удачы прыпісваў сабе, няудачы звальваў на падначаленых і слаў каралю і канцлеру літоўскому рапарты, якія, мякка кажучы, далёкімі быўлі ад сапраўдных падзеяў.

Палкоўнік Леапольд Запольскі, які выконваў абавязкі начальніка штаба арміі і быў у курсе ўсіх спраў, у многім не мог змірыцца з дзеянасцю галоўнакамандуючага, некалькі разоў спрабаваў выказаць сваю думку, але, сутыкнуўшыся з грубасцю і эгаізмам гетмана, зрабіў вывод, што было б вялікай удачай аказацца далей ад гэтага напышлівага самадура.

І Радзівілу не вельмі быў пажаданы гэтакі вытанчаны адукаваны начальнік штаба, які заўсёды перад ім нібы жывы дакор сумлення.

На імя гетмана паступіла некалькі важных пісьмаў ад смаленскага ваяводы Абуховіча, у якіх той прасіў аказаць яму дапамогу ва ўмацаванні крэпасці, але гетман не пажадаў на іх адказаць. І калі Запольскі напомніў яму пра гэта, ён крыкнуў у гневе:

- Чорт з ім, з Абуховічам! Узяўся за гуж, дык няхай цягне! Я яму не нянька! У мяне і без яго спраў па горла!

- Але ўсё ж адказваць на яго пісьмы, я лічу, неабходна, – працягваў Запольскі.

- Няма мне чаго яму адказваць! Няхай справамі займаецца, а не грызмоліць па сваёй пісарскай звычцы! Пацук канцылярскі!

- Вось тут, пан гетман... – пачаў ізноў Запольскі.

- Што там у пана яшчэ? – адыходзячы, адварнуўся Радзівіл

- Сягоння зноў прыбыў да нас пасланец са Смаленскай і прывёз, апрач пісьма ад Абуховіча, пісьмовы загад яго каралеўскай міласці аказаўся дапамогу смаленскаму ваяводу ва ўмацаванні гэтага вельмі важнага фарпоста Рэчпасталітай.

- О, ужо каралю паскардзіўся на мяне гэты слюнцяй! – выкрыкнуў злосна гетман.

- Не думаю, – сказаў Запольскі, – прынамсі, з каралеўскага паслання гэтага не відаць.

- Чаго ж ён дамагаецца, гэты гора-ваявода? – запытаў, вярнуўшыся і сеўшы ў крэсла, Радзівіл.
- Ён просіць інжынераў, спецыялістаў па абаронных умацаваннях і хоць некалькі вопытных афіцэраў, – дакладваў Запольскі.
- А зброй не просіць? – насмешліва запытаў гетман.
- Зброй ў яго хапае, а вось папоўніць гарнізон добрым пяхотным палком пра-сіць даўно.

– Няхай мабілізуе людзей у сваім ваяводстве і стварае палкі, якія яму трэба. На тое ён і ваявода. А адгэтуль я яму ні аднаго жаўнера не дам, – цвёрда сказаў гетман.

- А які будзе адказ наконт спецыялістаў і афіцэраў? – працягваў пытаць Запольскі.

Радзівіл устаў, прайшоўся з канца ў канец па пакоі, пасля спыніўся перад Запольскім і сказаў:

- Адпраўце да яго таго гультая-немца Фуляра. Няхай там зоймецца работай, а то ён тут толькі лынды б'е ды цэлымі днімі піва смокча.
- А як загадаецце, пан гетман, наконт афіцэраў?
- Гм, – пачасаўшы левай рукой падбародак і на нейкі момант задумаўшыся, буркнуў гетман. – Двух-трох, якія выявяць згоду зачыніцца за мурам, можна адпусціць. Вольнаму воля, я трymаць не буду.

І адначасова падумаў, што ёсьць сярод старых камандзіраў некалькі “разумнікаў”, накшталт гэтага зануды Запольскага, ад якіх можна было б пазбавіцца.

- А мяне, пан гетман, адпусціце? – нібы ўгадваючы ягоныя думкі, запытаў Леапольд.

– Каму цяжка ў мяне, – сказаў сурова Радзівіл, – можа шукаць сабе лягчэйшай службы, хоць бы і ў Абуховіча! Magу пана адпусціць!

І размашыстым крокам падаўся ўглыб сваіх пакояў.

Пасля такой рэзалюцыі Запольскому не заставалася нічога іншага, як рыхта-вацца ў дарогу, што ён неадкладна і зрабіў.

У зваротны шлях выехаў Віктар ужо не адзінокам. Ён вёў з сабой па знаёмай цяпер дарозе палкоўніка Запольскага ў суправаджэнні пецярых яго прыгонных жаўнерараў і таўстапузага немца Фуляра. Ніхто больш з камандзіраў радзівілаўскай арміі не пажадаў дабравольна пераводзіцца ў Смаленск.

Князь развітаўся з панам Леапольдам афіцыяльна, здалёк і амаль варожа ў той час, як Гасеўскі вельмі сардэчна праводзіў Запольскага і шчыра шкадаваў, што іхні штаб пакідае такі разумны, адкуваны і таленавіты афіцэр.

Немец выбраўся ў гэта падарожжа вельмі неахвотна, але паколькі ў кантракце, на падставе якога служыў, значылася, што ён прымае на сябе абавязкі будаваць і ўмацоўваць крэпасці, прыйшлося змірыцца і ехаць, куды загадалі. І вось ён тросяў нязграбна ў канцы атрада на рослай худаватай кабыле і час ад часу ўпрошваў:

“Fahren Sie, meine Herren, nicht so schnell!”⁶

І з уваргі на яго коннікі павінны былі суцішаць крок і ехаць памалу.

Запольскі хутка заўважыў кемлівасць і спрыт Віктара, разгаварыўся, едучы, з ім і з прыемнасцю прызнаў, што хлопец гэты разумны і дастатковая, як на яго стан,

адукаваны. З гутаркі выявілася, што ў іх ёсць адзін і той жа сябра, вучоны муж пала-
чанін Пятроўскі-Сітняновіч. Гэта вестка вельмі здзвіла і адначасова прыблізіла За-
польскага да юнака. Ён павёў з ім гутарку “на роўных” і пачаў распытаць пра вучобу,
пратройскага і пра розныя іншыя справы. Малады чалавек ахвотна расказваў усё,
што ведаў пра свайго настаўніка, коратка паведамі і пра сваё жыццё.

- А калі ты бачыў яго апошні раз? – запытала пан Леапольд.
- Я завёз яго і ягонага сябра мінулай вясной да Міцкун і ад таго часу нічога
пра яго не ведаю, – адказаў Віктар. – Ён накіроўваўся ў Полацк.

Запольскі ўсміхнуўся і сказаў:

– Гэта ты, браток, да мяне іх прывёз, дзякую табе. Міцкуны – мая маёмысць.
Ад мяне яны падаліся ў свой горад. А як склаліся пасля таго твае справы? Як ты
апынуўся ў Смаленску?

Вельмі здзвіўся Віктар, даведаўшыся, што пан Запольскі амаль ягоны зямляк,
і яшчэ больш шчыра і даверліва пачаў распытаць пра свае прыгоды, якія здарыліся
у той памятны дзень і пасля таго. Ён расказаў, як абрабаваў яго ў лесе Гоцкі, як апы-
нуўся ў маёнтку пані Асецкай і як адтуль трапіў на службу да Абуховіча.

З вялікай увагай слухаў Запольскі апавяданне юнака, ад часу да часу задаючы
кароткія пытанні, нарэшце сказаў:

- Я добра знаю ўсіх гэтых людзеў. Гоцкі прапойца і нягоднік, варты шыбеніцы,
а пані Асецкая пасля смерці мужа ператварылася з мілай сімпатычнай жанчыны ў
жорсткую хіцівую прыгонніцу.
- Аднак, як я меў магчымасць бачыць, яна можа быць і літасцівай і высака-
роднай, – запярэчыў Віктар.
- Табе, хлопча, пашэнціла, што ў справу ўмяшалася яе дачушка, а то разві-
таўся бы ты тады з жыццём. Праўда, ксёндз мае на яе такі-сякі ўплыў, – тлумачыў
Запольскі. – А пляменніка яе ты там не бачыў?
- Не, мне здаецца, што не было там ніякага сваяка і наогул не было пра яго
ніякага ўспаміну.
- Ну, значыць дзесяці сваім звычаем гастраляываў. Гэта тып пад пару Гоцкаму,
а мо яшчэ і яго пераплюнouй.

- А пані Асецкая “хухаецца” над ім мо не менш, чым над дачкой. Ён абдурвае
яе, як толькі можа, а яна яму верыць і даруе яму ўсе ягоныя выбрыкі. Гэта сын яе
пакойнай сястры. Ягоны бацька быў п'яніца, прагуляў свой немалы маёнтак і без
пары давёў маладую жонку да магілы. Пасля таго неўзабове і сам закончыў жыццё
дзесяці пад плотам. А хлопец трапіў да цёткі раздуряным падлеткам і вырас закон-
чным абібокам і лайдаком. Яна яго некалькі разоў уладкоўвала ў школы, але аду-
сюль выпраўлялі яго з аднолькавай харектарыстыкай – неслух, ашуканец і грубіян.
Пасля некалькі разоў праславіўся выхадкамі крымінальнага харектару і, магчыма,
не выкруціўся б з рук ката, каб літасцівая цётка не выкупіла яго вялікім стараннем і
немальным коштам...

Некаторы час ехалі моўчкі. Віктар задумаўся над пачутым і ўрэшце запытаў:

- Скажыце, калі ласка, як завеца пра гэты пляменнік пані Асецкай.
- Прозвішча яго Цыбульскі. Ежы Цыбульскі, – удакладніў пан Леапольд.

- Дык я ж яго знаю! – выкрынуў Віктар. І расказаў пра сумеснае з ім пробыванне ў Гядэйках і пра гісторыю з Марысіяй.

Запольскі моўчкі з цікавасцю выслушаў апавяданне і сказаў:

- Цікава, як ён трапіў у той атрад, што яго туды прывяло? Магчыма, што пасля чарговай цётчынай лаянкі сышоў з дому і часова ўладкаваўся ў Гядэйках, выдаочы сябе за добра сумленнага чалавека. І вось яшчэ адзін прыклад, якія даверлівяя бываюць жанчыны, як ён умее іх абдурваць. Яна ў яго ўжо не першая. Надакучылі яму прыгонныя сялянкі і чужыя жонкі, дык задумай пагуляць у каханне з чеснай дзяўчынай. Дабром гэта для яго не скончыцца, скруціць лайдак галаву.

І больш не ўспаміналі пра Цыбульскую да самага Смаленска, але не думаць пра яго і пра лёс Марысі Віктар ужо не мог.

На апошнім папасе, абменьваючыся думкамі на розныя тэмы, Віктар звярнуўся да Запольскага з пытаннем:

- Ці не маглі б вы мне сказаць, хто, па-вашаму, мае большыя права на Смаленск – Рэчпасталітай ці Москва?

Палкоунік усміхнуўся і сказаў:

- Я напомню табе гісторыю гэтага горада, а чыё права большае, ты судзі сам.

Дык вось слухай. З самых даўніх часоў Смаленск быў цэнтрам самастойнага княства. У 1395 годзе заваяваў яго наш князь Вітаут, але ненадоўга. Толькі шэсць гадоў пабываў ён пад нашай уладай, і яго адабрала ад нас Москва. Аднак яна валодала ім яшчэ карацей, праз два гады мы вярнулі гэты горад і цяпер ён лічыўся нашым на працягу 37 гадоў. У 1514 годзе зноў адваяваў яго ад нас цар, і Смаленск знаходзіўся ў саставе Маскоўскай дзяржавы амаль цэлае стагоддзе. Ад 1610 года, пасля нашай перамогі пад Клушиным, пасля таго, як гетман Жылкеўскі заняў Москву і ўзяў у палон князёў Шуйскіх, горад Смаленск нанова аказаўся ўключаным у граніцы Рэчпасталітай. Гэта прыграничны горад, важны стратэгічны пункт як для аднаго, так і для другога боку... Вось і рабі з гэтага свой вывад.

- Судзячы з гэтага, – адказаў Віктар, – права тут аднолькавыя, і той будзе валодаць горадам і тэрыторыяй ваяводства, на чыім баку будзе перавага сілы.

- Правільна, – пацвердзіў пан Леапольд, – дыпламатычнымі захадамі, як відаць, канфлікт гэты не вырашыцца ніколі. Залішне ўклалі ў гэты горад сіл, сродкаў і крываі абодва зацікаўленыя бакі.

Частка пятая

Справа здача з паездкі ў штаб гетмана Радзівіла была кароткай. Ваявода пахвалиў Віктара за добра выкананае заданне і адправіў адпачываць. Усю патрэбную яму інфармацыю пра становішча на казацкім фронце ён атрымаў ад палкоуніка Запольскага, прытым яшчэ раз і канчаткова пераканаўся, што Радзівіл не акажа яму ніякай дапамогі і што неабходна разлічваць выключна на ўласныя сілы.

Пазнаёміўшыся з Фулерам, ён даручыў Давідоўскуму аб'ехаць з ім горад, каб паказаць аб'ём прац, за які трэба неадкладна брацца. Немец адгаворваўся, дамагаўся адпачынку пасля цяжкай для яго дарогі, але Давідоўскі быў няўмольны, прымусіў таўсцяка сесці ў сядло і загадаў не адставаць.

Тым часам ваявода склікаў на нараду усю знакамітую шляхту акругі і горада, а таксама прадстаўнікоў духавенства на чале з біскупам Долмат-Ісайкоўскім.

Калі Давідоўскі з Фулерам, вярнуўшыся, увайшлі у залу, дзе былі запоўнены ўсе крэслы і лавы, Абуховіч сказаў:

- А вось і пан Фулер, інжынер, пра якога я вам толькі што казаў, – і дабавіў
- Падыдзіце, калі ласка, пан інжынер, бліжэй і скажыце нам пра вашы ўражанні з агляду крэпасці.

Фулер глянúу на Давідоўскага, а калі той пераклаў яму слова ваяводы, пакланіўся сабраным і, выціраючы хусцінай пот з лысіны, сказаў:

- Ja, ja! Sehr viel Arbeit!
- Ён кажа, – пераклаў Давідоўскі, – што вельмі шмат работы.
- А гэта мы і без яго ведаем, – сказаў ваявода. – Запытай, пан, за які час паягонаму можна прывесці ўсё ў належны стан.

Выслушаўшы пытанне ў перакладзе Давідоўскага, немец падняў указальны палец правай руکі і сказаў:

- Wenigstens ein Jahr!

Гэты адказ зразумелі ўсе без тлумачэння, і зала загудзела рознымі галасамі.

- Што ён сказаў? Год?!
- Балбоча абы што!
- Вядома, яму не карціць!
- Тут кожны дзень дараѓі, а ён кажа: год!

Калі трохі суцішылася, ваявода зноў звярнуўся да Давідоўскага:

- Раствумач яму, пан, што гэтую працу трэба выканаць не пазней як за два месяцы.

Фулер выслушаў перакладзенія словаў ваяводы і, здзіўлены скучыўшы міну, адказаў:

- Unmöglich! Das wird nicht fest!
- Ён кажа, што хутка зроблене не будзе моцным, – пераклаў Давідоўскі.
- Глупства, – перабіў яго Абуховіч. – Нам трэба, каб было і хутка і моцна.

Няхай зцітра прыступае да працы.

Абмеркаваўшы яшчэ некаторыя пытанні, сход пачаў раз'язджацца. Вынікам нарады было прынятае аднагалосна рашэнне прыкласці ўсе сілы і намаганні для аднаўлення абароназдольнасці горада і замка.

Тым часам з Масквы надыходзілі трывожныя весткі. Цар Аляксей Міхайлавіч прыхтаваўся да вайны супротy Рэчпаспалітай старанна і няўхільна. Збіраў велічную армію, назапашваў агнястрэльную зброю, асабліва цяжкія гарматы, і накіроўваў значныя вайсковыя сілы ў дапамогу казацкаму атаману Залатарэнку, які ваяваў супротy армії вялікага гетмана літоўскага Януша Радзівіла. Гэтыя ды іншыя навіны прыносилі перабежчыкі-раскольнікі, якія не пагаджаліся з царкоўнымі рэформамі, якія праводзіў патрыярх Нікан. Многія з іх пакідалі родныя мясціны і цэлымі сем'ямі шукалі сховішча на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага.

Пацвярджалі тыя звесткі і так званыя "языкі", захопленыя патрулямі ў частых прыгранічных сутычках. Усё гэта змушала Абуховіча неадкладна брацца за абаронную справу, і ён узяўся за яе з поўнай адказнасцю, мабілізуючы ўсе даступныя сілы і

сродкі. Нягледзячы на тое, што яшчэ ляжаў снег і мароз неахвотна здаваў свае пазіцыі, работа над умацаваннем муроў пачалася шырокім фронтам. Каля разваленых сцен і вежаў уздымаліся рыштаванні, людзі размешвалі раствор, падымалі калаўротамі ўгару цэглу і каменні, падвозілі на падводах патрэбныя матэрыялы.

Аднак праца пасоўвалася не такім тэмпамі, як хацелася б Абуховічу і як патрабавалі абставіны. То тут, то там ствараліся затрымкі з прычыны недахопу то цэглы, то вапны ці драўніны. У некаторых месцах мур аднаўляўся някасна, тады ваявода, які стараўся ўнікаць ва ўсе дробязі, загадваў перарабляць нанова, выклікаючы гэтым нездавальненне работнікаў і кіраунікоў работ, адказных за свае ўчасткі.

Немалую адмоўную ролю выконвалі тут і ворагі Абуховіча: Вяжэвіч, Уніхоўскі, Галімонт, малады Другі-Сакалінскі і іншыя. Яны не толькі самі не прыкладвалі рук да умацавання абараназдольнасці горада, а нават спадцішка і ўголас крытыкавали ўсе мерапрыемствы ваяводы і нярэдка падбухторвалі абаронцаў да непадпарадкавання ўладзе.

Хеўра гэтых гультаёў збіралася звычайна ў доме аднаго з іх і наладжвала там папойкі з танцамі і непрыстойнымі гулямі ў акружэнні жанчын лёгкіх паводзін. Найчасцей адбывалася гэта ў раскошным доме Галімonta, які быў халасцяком і славіўся ў горадзе і акрузе сваім разухабістым норавам.

У пачатку красавіка сабралася ў ягоным асабняку значная шляхоцкая кампанія з мэтай адзначыць Вялікдзень. Апроч даўніх сяброў, запрошанымі былі камандзіры гарнізона Данісевіч, Міладоўскі, Плятар, Сўруцкі і некалькі іншых, з іншаземцаў Корф і Фуляр.

Сярод шматлікіх тостаў і п'янай балбатні нехта выказаў думку, што смаляне і наогул шляхта ваяводства нясуць непамерныя цяжары, што з іх выкалочваюць такія пастаўкі і падаткі, якіх не ведае шляхта ніводнага ваяводства Рэчыспалітای.

- Абуховіч самавольна дзяярэ з вас апошнюю скuru, – выкрынуў Вяжэвіч.
- З нас дзяярэ, а сам нахываеца, – падтрымаў яго Уніхоўскі.
- Але ж, панове!.. – пробаваў пярэчыць Плятар.

Аднак ніхто яго не спухаў, амаль усе наперабой пачалі чарніць Абуховіча і крытыкаваць стыль ягонага кіраўніцтва. Нехта даказваў, што палова грошай, прызначаных на адбудову крэпасці, асядае ў кішэні ваяводы, што ён абдзірае не толькі шляхту, але абдзельвае армію і рабочых, змушаючы працаўцаў без святай і адпачынкаў і не плацячы ім столькі, колькі яны фактычна павінны атрымояўваць...

Не абышлося без лаянкі і грубых выпадаў у адрас прыхільнікаў ваяводы. Адчуюшы сябе абражаным, ротмістр Оўруцкі выклікаў на паядынак Уніхоўскага.

Хоць паядынкі ў крэпасці былі строга забароненныя, са згоды гаспадара дома і адабрэння расчырванелых ад эмоцый і выпітага хмяльнога прысутных, праціўнікі выйшлі на агароджаны высокім тынам дзядзінец і скрыжавалі шаблі.

Убачыўшы, што гэтае змаганне можа закончыцца трагічна, і яму, як гаспадару дома, прыйдзеца несці адказнасць перад законам, Галімонт пачаў прасіць супраціўнікаў, каб яны спынілі барацьбу. Аднак, зразумеўшы, што яго заклікі да міру дарэмныя, пачаў выкryваць:

- Толькі да першай крыві, панове! Толькі да першай крыві!

А тым часам шаблі звінелі ўсё ўмчэй і ворагі, то адступаючы, то наступаючы,

паказвалі сваё фехтавальнае ўмельства і спрыт. Уся кампанія, высыпаўшыся з дому, сачыла за паядынкам з затоеным дыханнем.

- Яны ж пазабіваюцца! – енчыў сцішка Міладоўскі. – Як гэта мы да гэтага дапусцілі! Трэба іх разняць!

І ён кінуўся са сваёй шабляй у бок змагароў. Але іншыя тут жа яго схапілі і за крысо адцягнулі.

- Тут, пане, справа гонару! – тлумачылі захмялеламу шляхціцу. – Умешваща ніхто не мае права!

Даволі доўга нельга было заўважыць, на чым баку перавага, але вось Уніхоўскі пачаў здаваць і ўжо толькі абараняўся ад удараў, адступаючыся, пакуль не абапёрся плячыма аб шырокія дзвёры канюшні.

- Здавайся! – крыкнуў Оўруцкі.

Уніхоўскі цяжка дыхаў, але адбіваўся і маўчаў. Тады ротмістр, злаўчыўшыся, намацаў канцом шаблі бераг ягонай мехавой шапкі і адкасаў над левым брывам кавалак скury.

Кроў заліла вочы Уніхоўскага, і ён, спалоханы, аслаблены змаганнем і хмелем, выпусціў з рук шаблю і зваліўся ў растаптаную гразь. Прысутныя кінуліся да яго, думаючы, што рана небяспечная, з шумам і гоманам памаглі яму ўстаць, павялі ў памяшканне для аказання медыцынскай дапамогі.

Тым часам Данісевіч з Плятарам падышлі да Оўруцкага, ціха павіншавалі яго з перамогай і, не заходзячы больш у дом, разам падаліся дамоў.

Перавязаўшы рану Уніхоўскаму, прысутныя началі зноў судзіць і перасуджваць здарэнне, складаючы віну на пераможнку.

- Дзе Оўруцкі? Чаму ён пайшоў, не развітаўшыся з усёй кампаніяй? – агледзейся нехта.

- А дзе Плятар? Дзе Данісевіч? – пачуліся галасы.

- Здрайцы яны, ваяводавы падпявалы! – крычаў хтосьці п'янім хрыпатым голасам. – На гэтым не павінна скончыцца! Іх трэба выклікаць і правучыць..

Шумелі ўсе яшчэ некаторы час, але памалу парасходзіліся па сваіх кватэрах, прыпомніўши, што ў сувязі з забаронай паядынкаў, не толькі ўдзельнікі, але і сведкі могуць быць прыцягнутымі да адказнасці.

Назаўтра чутка пра авантuru ў дому Галімonta разышлася па ўсюму гораду і дасягнула вушэй ваяводы. Ён выклікаў Оўруцкага для тлумачання. Той спаслаўся на нейтральных сведак Корфа і Фулера, якія пацвердзілі, што ротмістр інакш паступіць не мог. Абуховіч зрабіў яму строгую вымову з папярэджаннем і дапусціў.

Гэты ўчынак ваяводы стаў для ягоных праціўнікаў яшчэ адным доказам, што ён мае сваіх выбраннікаў і законы прымяняе не аднолькава для ўсіх. Началіся адкрытыя падбухторванні мяшчан для аказання супраціўлення загадам ваяводы.

Пасля адсвятковання трох дзён Вялікадня ў сераду на ўсходнія частцы муроў не з'явіўся ні адзін рабочы, пра што далажкы Давідоўскаму напалоханы Фуляр. Не з'явіліся, нягледзечы на ўгаворы, і ў наступныя дні тыдня. У горадзе запанавала павальнае п'янства. Хтосьці пачаў сумысле спойваць народ. Гарадская варта выявіла пасля ночы некалькі пунктаў "народнага пачастунку". На скрыжаванні некаторых вуліц стаялі бочкі з гарэлкай і півам, і кожны мог падысці і бясплатна нацадзіць сабе

сівух, колькі яму ўздумалася. Ад самай раніцы сноўдалі па вуліцах п'яныя, ківаючыся і співаючы, многія ляжалі на маставой або пад платамі. Навокал чуўся бабскі лямант, дзіцячы плач, лаянкі і праклёны.

Па загадзе бургамістра вартаўнікі начапі выварочваць посуд, але па нейкаму сігналу наляцела на іх з каламі, віламі і сякерамі раз'юшаная галыцьба і паразганяла слугаў грамадскага парадку, некаторых моцна патурбаваўшы. Уладам прыйшлося звярнуцца за дапамогай да вайскоўцаў, але пакуль тыя з'явіліся, бочки зніклі або аказаліся пустымі, і ўжо ніхто іх не абараняў. Жыхары горада паразносілі каштоўнае зелле па дварах, і п'янства працягвалася.

- Хто мог учыніць гэту подласць? – задавалі сабе пытанні паважныя грамадзяне.

І хоць многія падазравалі, што гэта справа рук Вяжэвіча і ягонай хеўры, але выступіць супроць яго не было падстаў. Бочки былі расстаўлены ўночы, без лішніх сведак.

Абураны да глыбіні душы, Абуховіч загадаў суддзі смаленскай зямлі Яну Ваяводскому і пісару Аляксандру Парчэўскому правесці ў гэтай справе найстражэйшае следства. Апроч таго, ён звярнуўся да біскупа Ісайкоўскага з просьбай, каб духавенства сваім аўтарытэтам уздзейнічала на жыхароў горада і растлумачыла ім згубную работу здраднікаў і п'яніц, каб людзі спынілі бяздзейнасць і ўзяліся за аднаўленне муроў.

У бліжэйшую нядзелью ва ўсіх святынях горада, як каталіцкіх, так і праваслаўных, выступілі духаўнікі з адпаведнымі казаннямі і заклікамі. Адначасова была аўтографія з амбонаў атрыманая з Вільні грамата, так званая "Securitas Smolenska" – спецыяльная рэзалюцыя вясення гарадскога сейма, у якой адзначалася, што Смаленск павінен заставацца пры Рэчпаспалітай і што ў сувязі з гэтым для смаленскіх грамадзян і ваяводскіх паслоў прызначаюцца розныя прывілеі і палёгкі.

Гэтыя меры не засталіся без водзіву, і з пачаткам новага тыдня работы на сценах крэпасці ўзнавіліся і ўжо працягваліся без асаблівых перапынкаў і перашкод.

Адначасова з гэтым сучышальнымі дакументамі канцлер Вялікага Княства прыслалі Абуховічу звесткі разведак і меркаванні дыпламатаў наконт падрыхтоўкі да вайны маскоўскага цара і рэкамендаваў інтэнсіфікаваць абаронныя работы.

"Разам з гэтым, – пісаў ён, – высылаю выдатнага інжынера Байнолліча, які, спадзяюся, зможа аказаць вашай міласці немалую паслугу".

Абуховіч не вельмі верыў у канкрэтную эфекту́насць ухвалы сейма, бо знаў з практикі, якая далёкая дарога была ад пастаноў да іх здзяйснення, але новаму інжынеру быў вельмі рады.

Фулер моцна расчараўваў яго сваім ці то няўмельствам, ці нядбайнасцю. Пра ягоныя абыякавыя адносіны да абавязкаў дакладвалі ваяводу неаднаразова. Зробленыя заўвагі не дзейнічалі, дык вось цяпер з'явілася магчымасць перадаць кіраўніцтва работу іншыя, трэба спадзявацца больш надзейныя руки. Аднак, каб не абвіняць Фулера галаслоўна, Абуховіч назначыў камісію з 15 грамадзян, якая павінна была прaverыць выполненіе работы і даць ацэнку іх якасці. Вынікі гэтай люстрацыі аказаліся вельмі несуцяшальнымі. Камісія, між іншым, запісала ў сваім пратаколе:

"Fular fortelnie ku zgubie miejsca tego mury od Szejna zbite, kawałkami cegiel połamanych i wapnem podlem, także i baszty, polepiwszy, wielce zaszkodził". (Фуляр хітра, дзеля загубы гэтага месца, муры і вежы, разбітыя Шэйнам, кавалкамі паламанай цэглы і благой вапнай паляпіўшы, нанёс вялікія шкоды).

Прыйшлося ў спешным парадку перарабляць зробленая і прыкладсці ўсе сілы на залатванне тых праломаў і трэшчын, якія чакалі сваёй чаргі.

У пачатку чэрвеня стала вядомым, што цар Аляксей Міхайлавіч выступіў з вялікай арміяй з Масквы, дык смаляне з новым уздымам хапліся за работу. Апроч аднаўлення муроў, людзі ўзносілі насыпы, капалі равы, умацоўвалі драўляныя палісады. Шчыра працаўваў новы інжынер Байнолліч; працаўваў старанна, як і ўсе іншыя афіцэры і радавыя, Корф. Такая праца трывала аж да з'яўлення ворага, але было ўжо запозна, многа каштоўнага часу не было, як належыць, выкарыстана.

8 ліпеня 1654 года царская армія з'явілася пад мурамі Смаленска.

Частка шостая

У першы дзень аблогі дальнабойныя гарматы былі пастаўлены на ўзгорках і выпусцілі па некалькі прыстрэльных зарадаў, якія ніякіх шкод не прычынілі.

Вопытныя жаўнеры разумелі, што гэты абстэрэл, які напалохай жанчын і дзяцей, толькі спроба дальнабоўнасці і першая дэманстрацыя сілы. Гараджане паўзыходзілі на муры і з цікавасцю і страхам разглядзілі варожую армію, якая разгортвалася не спяшаючыся і жалезным абручом акружала крэпасць.

Пад вечар з'явіўся пад мурам каля галоўнай брамы ў суправаджэнні паслугача, які, махаючы белым сцяжком і выкryківаючы слова "Царскае пісьмо!", маскоўскі парламентарый.

У фортцы, якую для яго адчынілі, паказаўся грузны баярын у расшытым золатам кафтane. Ён трymаў у правай руцэ, высока ўзняўшы, скрутак паперы. Абуховіч выйшаў насустрach, прыняў пісьмо, якое тут жа распячатаў і пачаў чытаць.

Змест царскага паслання быў кароткі. Аляксей Міхайлавіч прапанаваў здаць горад і абяцаў бесперашкодны выхад войску гарнізона са зброяй, а жыхарам, хто пажадае, усёй іхнія маёmacцию. Патрабаваў толькі пакінуць у крэпасці ўсе гарматы з запасам для іх куль і пораху.

Ваявода на хвіліну задумаўся і змерыў пасла вачыма.

- Які будзе ваш адказ? – запытаў баярын. – Будзеце адпісваць?
- Не, – адказаў Абуховіч. – Адкажы цару вусна.
- Што? – запытаў пасол.
- Смаленск – наш горад, мы будзем яго абараняць і абаронім, – цвёрда сказаў ваявода.

- Гэта ваша апошняе слова? – зноў запытаў парламентарый.
- Апошняе, – пачуў у адказ.
- Наш гасудар, – сказаў ён, – дае вам суткі на абмеркаванне ягонай прапановы.
- І праз суткі адказ будзе такі самы, – сказаў Абуховіч.
- І ўсё ж, – працягваў баярын, – мы пачнём прыступ роўна праз суткі ад гэтай

хвіліны. Маеце час падумаць.

І высакамерна падняўшы ўгору барадаты твар, ён падаўся да выходу.

Пасля ад'езду парламентарыя сабраліся на нараду ў замак камандзіры ўчасткаў абароны і знакамітая грамадзяне горада побач з прадстаўнікамі вышэйшага духавенства. На пытанне аднаголосна заяўлі, што будуць змагацца з усіх сіл, бо гэта справа гонару кожнага грамадзяніна Рэчпастпалітай.

На прапанову аднаго з прысутных усе прызналі слушным адобраць зброю ад схізматыкаў (праваслаўных), бо яны элемент няпэўны, які сімпатызуе маскалям.

Назаўтра, як і паабяцаў парламенцёр, бамбёжка пачалася роўна ў прадказаны час. Адразу адзваліся з усіх бакоў сотні гармат, і жалезныя кулі розных калібраў пачалі крышыць сцены горада і вежы. Гэты жалезны град быў да такой ступені густы і няспынны, што абаронцы змушаныя былі моўкі адседжвацца за прыкрыцём муроў. Некалькі куль трапіла на дахі гарадскіх будынкаў, узнікла адразу некалькі пажараў, якія прыйшлося гасіць пад абстрэлам.

Царская пяхота трymалася здалёк, дык пушкамі на мурах прыходзілася пакідаць кананаду без адказу.

Абуховіч выправіў да Тызенгаўза сувязнога з запытannем, чаму артылерысты не адказваюць на варожы агонь. Неўзабаве перад ім з'явіўся сам камандзір артылерыі, каб асабіста даць дакладнае тлумачэнне.

- Чаго вы чакаеце? Калі, да д'ябла, распачнече адказваць сваім агнём tym варварам? – накінуўся на яго ваявода.

- Няма сэнсу, пане ваявода, страліць упустую, шкада пораху, – тлумачыў Тызенгаўз. – Вось з'яўіца пад сценамі жывая сіла, тады і мы скажам сваё слова.

- А суцішыць іхнія гарматы вы не можаце? – дапытваўся ваявода.

- На жаль, пане ваявода, наша артылерыя не можа дасягнуць да іхніх становішчаў, – быў адказ камандзіра пушкарой. – У цара лепшая зброя.

- Псяя крэй! – вылайўся ваявода.

Пасля двухгадзіннага няспыннага абстрэлу рушыла чорнай хмарай на штурм маскоўская пяхота, узброеная мячамі, нажамі і алябардамі, нясучы з сабой доўгія драбіны.

Цяпер загрымелі крэпасныя гарматы, робячы ў наступаючых шарэнгах значныя праломы. Гэты першы штурм быў хутка адбіты, маскалі адступілі на бяспечную адлегласць, пакінуўшы некалькі чалавек забітых і параненых ды абломкі драбін.

З надыходам эмроку ўёсці сціхла.

Уночы была адбіта яшчэ адна атака, а зрання нанова пачалася бамбардаванне, якое з малымі перапынкамі працягвалася аж да палудня. У многіх месцах мур моцна выкryышыўся, месцамі зазялі скразныя праломы, моцна пашкоджанай аказалася Круглая вежа.

Пасля гэтага зноў з'явіўся царскі парламенцёр з прапановай здаць горад на патпярдніх умовах. І на гэты раз адправіў яго Абуховіч з нічым.

Ад гэтага дня пачалася рэгулярная аблога. Абстрэл з цяжкіх гармат амаль не спыняўся, штурм наступаў за штурмам як днём, так і ў начную пару. Штораз цяжкі было завальваць прабоіны ў мурах, штораз цяжкай тушиць пажары і спраўляць разваленыя кватэры.

Некалькі разоў выходзілі абаронцы за мур і змагаліся з ворагам урукапашную. Вынікі гэтых баёў былі розныя, але за кожным разам заканчваліся немалымі стратамі з абодвух бакоў.

Непадалёку ад крэпаснай сцяны пачалі маскалі ўзводзіць насып. Абаронцы вырашылі ім перашкодзіць. Абуховіч выправіў пад камандай Плятара 400 дабравольцаў. Яны выйшлі на досвітку скрыта і напалі на сонных, змораных працамі папярэдняга дня ратнікаў. Завязалася крывавая бойня, у якой спярша перамога была на баку Плятара, але перад новымі, кінутымі супраць яго сіламі, ён змушаны быў адступіць, страціўшы 36 чалавек.

Пра гэты выпадунутраныя ворагі Абуховіча склалі і адправілі ў адрас гетмана Радзівіла і канцлера Вялікага Княства такую “справаздачу”:

“...Абуховіч з нікім не парадзіўся і выпусціў на маскалёў 200 чалавек з абухамі, кіямі і бердышамі, не даўши ім агнястрэльной зброі пад прэтэкстам, што вораг можа яе адабраць. Ваявода загадаў, што калі б ім было цяжка, дык каб уцякалі пад мур. У гэтым бai загінула 70 чалавек, а рэшта ледзь трапіла ў браму. Гэта быў адзіны за час аблогі выпад...”

Аднак такімі пасквілямі не абмяжоўваліся буяны і выпівохі, якія ненавідзелі Абуховіча. Вяжэвіч, Галімонт, Уніхоўскі, малады Друцкі – Сакалінскі і іншыя збраліся ў дамініканцаў, дзе агітавалі за здачу горада. Яны зносіліся з маскалямі, балівалі разам з імі па начах, пілі без меры і “густа стралялі з бандалетаў на віват”.

Абуховіч ведаў пра гэта і не ставіў бунтароў на месца ці то не жадаючы пасягніць на славутую “шляхецкую вольнасць”, ці спадзеючыся, што абібокі апамятаюцца, устаткуюцца і ацэніць ягонія адносіны да іх.

Тым часам становішча абаронцаў становілася з кожным днём цяжэйшим. А калі згарэлі і былі зрабаваныя два галоўныя прадуктовыя склады, над горадам павіс цень голаду.

Вельмі крывавыя штурмы адбыліся 26, 28 і 29 ліпеня. 180-фунтовыя гарматы разбівалі мур, крышылі вежы, развольвалі і палілі гарадскія будынкі. У Смаленску запанавала сапраўданае пекла, пачаўся беспарадак, улада выслізгвала з рук ваяводы і камандзіраў абароны...

У некаторых месцах маскалі ўзабраліся на мур і... “пачалі абысьпаць мушкетнымі кулямі, як градам, замак, і рэдкі дом быў, якога не дасягнула куля...” “Усе кляштары пастралянія, алтары паразбіванія, крыжы паламанія...” “Такая трагедыя трывала без перапынку “*per augustum*”.⁷

Аднак розныя былі фазы гэтай трагедыі. З прычыны дрэнных муроў грамадзяне пачалі адмаўляцца абараніць некаторыя адзінкі.

“Ці ж мы пазбаўленыя правоў, што нас ставяць туды, дзе небяспечна?” – казалі яны.

Пачаліся дэзерцірствы. Першым за іншых пакінуў свой пост, зняверыўшыся ў вынікі супраціўлення, найлепшы пушкар. Ратуючы сябе, ён нават пакінуў сям'ю, уцёкшы да цара, каб здабыць ягоную ласку, паказаў самыя слабыя пункты абароны.

Выкарыстаўшы гэту інфармацыю, цар прыступіў да генеральнага штурму. Па водле хронікі з таго часу, “...он велел стрелятъ из густо размешчённых пушек”.

“А як надблілі мур, уварваліся адначасова ў некалькіх месцах у горад і павыве-

швалі свае сцягі” – сцвярджае польская хроніка.

Але абаронцы змагаліся стойка. Драгуны пад камандай Корфа і іншыя злучэнні вырваліся за мур і “на трое гоняў адагнali маскалёў”. Вельмі крывавая бітва разыгралася каля Жалезнага шанца, але там былі заложаны міны, якія ўзарваліся, і “выбух знішчыў некалькі тысяч непрыяцеляў і сваіх”. У жудасным хаосе ўсе разбягліся і гінулі...

У пачатку жніўня абаронцы змусілі маскалёў адступіць з шанцаў, якія яны ўзносілі над Дняпром. Іхні начны штурм адбіла рэгулярная пяхота. Але 10-га жніўня нападаючыя ўзнялі насупраць адной з брам “гуляй-горад”, адкуль цэлы дзень грамілі абложаных, якія адбіваліся да знемажэння.

У наступныя два тыдні шаля перамогі пачала выразна хіліцца ў бок Масквы. Ад няспынных абстрэлаў зляглі ў друз яшчэ дзве вежы, у многіх месцах мур цалкам абліпаліся.

Але самым цяжкім для абаронцаў аказаўся дзень 29-га жніўня. Выкарыстаўшы праломы ў абаронных сценах, каля 12-ці гадзін ночы ўзышлі маскалі па наваленым друзе на мур. Ніхто ім не перашкодзіў, бо варта, амаль заўсёды п’янай, альбо ішла начаваць дахаты, альбо спала на сваіх пастах каменным сном. Звычайна гэта абыходзілася без цяжкіх наступстваў, бывала, начальства паўшчувае несумленных паставых, а яны зноў дзейнічаюць па-свойму. Гэта безадказнасць давяла да таго, што ворагі пасцягвалі недарэчлівых вартаўнікоў на ніз і самі заселі ў вежы. Толькі замест таго, каб адразу кінуцца на замак ігорад, яны прасядзелі там трэх гадзін, чакаючы сігналу да нападэння. А калі быў дадзены ўмоўны знак, “...кінуліся з крыкам на жылыя дамы, а іншыя, махаючы з вежы сцягамі, крычалі: “Наш горад! ”

На гэты раз бой працягваўся асабліва доўга. Большасць абаронцаў так аслабела, што не магла ўжо валодаць зброяй; некаторыя паўцякалі пад масты, а ў тых, “...што адважна адбіваліся, стрэльбы так распаліліся, што нельга было іх набіваць, бо порах адразу ўспыхваў”.

Сітуацыю ратавала адвага і самаахвярнасць Абуховіча, які выходзіў на пярэдні край баёў і сваім прыкладам натхняў аборонцаў. Ён не пакінуў бою, хоць і “атрымаў пашкоджанне” – яму трапіла ў галаву цагліна і збіла з ног.

Адважна і самаахвярна змагаўся і Корф, які таксама быў траўміраваны цэглай.

Вораг быў адкінуты з вялікага валу і муру каля вуглавой вежы, дзе з абодвух бакоў загінула не адна сотня змагароў.

У іншым месцы пагражала яшчэ большшая небяспека. Цар, назіраючы з Пакроўскай гары, кінуў некалькі соцен на Каралеўскую браму. Яны неслі з сабой узрыўныя матэрываў, аднак, першым прыступіцца да брамы, ім трэба было знішчыць ахоўную палісаду. Перашкодзіць яе высечцы абаронцы не маглі. Тут жа побач маскалі пачалі ўзбірацца на мур на 400 драбінах, але пад меткім агнём трупы валіліся густа, жывыя тапталі раненых і забітых...

Пры абароне гэтай брамы адзначыўся Осцік на чале гарадскога апалчэння. Яму самаахвярна памагалі жанчыны, лъючы з муроў кіпень, кідаючы попел, каменні, цэглу, паленні...

7 На працягу жніўня. (Лац.)

Абарона была настолькі ўпартай, што маскалі павінны былі ў некалькіх пунктах адступіць. У адным месцы, калі не хапала зброі, гараджане скінулі на ворага два вуллі з пчоламі, якія адагналі нападаочых. І ўсё ж каля разваленай вежы і разбітага муру абарона захісталася. Абуховіч накіраваў туды на дапамогу ротмістра Оўруцлага з невялікім атрадам, але яго зразу параніла, і ён павінен быў адступіць. Тады на яго месца ваявода загадаў ісці Корфу, якому прыйшлося адбівацца ўжо на мурах. Людзі былі канчаткова стомленыя, многія паддаліся трывозе, і началася паніка, бо з распаленай зброі страляць было немагчыма.

Тых, якія заставаліся на месцы, прышылі маскоўскія кулі. У хаосе, які стварыўся, Корф не мог даць рады, а tym часам маскалі ўсцягнулі на мур дзве гарматы. Загінулі лепшыя пушкары абароны, і, здавалася, што перамога нападаочых несумненнай, што ўжо нічога не ўратуе горад, але на вежы ўзарваўся непрыяцельскі порах ... Людскія страты аказаліся надзвычай вялікімі, і наступленне спынілася. Інжынер Байнолліч з польскімі жаўнерамі зблі з муру рэшткі штурмаваўшых, а Тызенгаўз знішчыў артылерый тых, што яшчэ трymаліся на насыпах.

Вынік штурму быў жахлівы: маскалі страцілі 7000 забітымі 15000 раненымі; вельмі шмат злягло і абаронцаў – загінулі воіны пяхоты нямецкай, польскай, беларускай... Вялікая колькасць людзей памірала ад атручаных куль, мноства загінула пад абваламі цэглы і пад каменнямі муроў.

Як у вежах, так і ў сценах было мноства праломаў, шмат якія гарматы аказаліся няздатнымі для ўжытку, мноства дамоў было развалена, палісады каля брам былі павысяканыя. Здатных да абароны горада заставалася не больш 2000 чалавек, по-разу, паводле прыблізных падлікаў, каля 9000 фунтаў.

Шляхта, якая была згадзена пан каманду Корфу, адмаўлялася абараняць вал, цалкам разбітыя два адrezкі муру і ўшчэнт скрышаную вежу. Ваявода настойваў, ягоны загад не выконваўся, адносіны з Корфам напружваліся...

Абодва бакі змагароў патрабавалі адпачынку. Дагаварыліся спыніць баі на тры тыдні. За гэты час хавалі пабітых, абменьваліся параненымі і палоннымі. З канцом вызначанага тэрміна штурмы аднавіліся.

Цяжкім каменем на сэрцы абаронцаў горада лягла звестка аб паражэнні арміі гетмана Радзівіла. Хоць вельмі слабая была надзея на ягоную дапамогу, ды ўсё ж ён адцягваў і затрымваў значныя сілы ворага. Цяпер недабіткі арміяյ Радзівіла і Гацеўскага адступалі пад напорам казакоў штораз далей на захад, а частка маскоўскіх сіл, якія цар выпраўляў на дапамогу Залатарэнку, вярнулася пад Смаленск.

У доказ свайго трывумфу і з мэтай уздзейння на псіхіку абаронцаў, маскоўскі ўладар загадаў правесці пад канвоем уздоўж муроў некалькі сотняў палонных, захопленых у баях супроты Радзівіла. Пасля таго было дазволена tym, хто пажадаў, падысці да праломаў і брам для гутаркі з землякамі, запёртымі ў крэпасці. Інфармацыя палонных была невясёлыя, яна забівала веру абаронцаў у перамогу, будзіла ўпадніцкія настроі, на што хітры цар і разлічваў.

Паражэнне Радзівіла і перахопленыя, пісаныя да яго пісъмы Абуховіча аб стане горада ўбадзёрылі маскалёў. Цар зноў прапанаваў капітуляцыю, але ваявода і на гэты раз адмовіў парламенцёру, аднак непакоіўся штораз больш. Людзей, здольных трymаць зброю, становілася ўсё менш, муры і вежы былі пакрышаныя, дысцыпліна

канчаткова расслабілася. Сур'ёзнасць становішча адчувалі як камандзіры, так і ўсе падначаленя.

30 жніўня сышліся ў доме смаленскага падкаморага князя Самуіла Станіслава Друцкага-Сакалінскага на нараду ўсе камандзіры і знатныя асобы горада. Перад сабраннымі выступіў ваявода Абуховіч. Ён пералічыў усе слабыя бакі абароны, наракаў на “вялікую грамадзян безадказнасць і паставанне п'янства”. Паводле яго слоў, здраднікі і буяны, як Галімонт, Уніхойскі, малады Друцкі-Сакалінскі і іншыя намаўлялі народ да спынення абароны, тайна зносіліся з маскалямі. Пад іх уплывам некаторыя з грамадзян, забраўшы сем'і і чэлядзь, уцякалі да цара, даносілі аб усім, што адбываецца ў крэпасці.

Затым узяў слова гаспадар дома князь Друцкі-Сакалінскі, які папракнуў ваяводу за расслабленне дысцыпліны, за неўтаймаванне буянаў і выпівох і заклікаў да змагання і абароны горада да апошняй кроплі крыві.

Думку падкаморага падтримаў палкім выступленнем Данісевіч, паводле якога капітуляцыя была б незмываемай ганьбай, “бо ёсць яшчэ здатныя людзі і ёсць порах...” Аднак большасць камандзіраў, якія рэальна глядзелі на справы, прыходзілі да вываду, што доўга ўтрымацца не змогуць, што раней ці пазней здаць горад будуць змушаны...

Шляхціц Міладоўскі, пачаўшы на нарадзе горкую праўду аб становішчы крэпасці, так напалахайся, што ў той жа вечар спусціўся са сцяны і ўцёк да маскалёў.

Пасля гэтай нарады Абуховіч пачаў сур'ёзна задумвацца аб капітуляцыі і не хаваўся з гэтym думкамі перад прыбліжонымі. Аднак значная колькасць грамадзян і ўсё каталіцкае духавенства былі за тое, каб весці барацьбу далей. Яны ўпрошвалі езуітаў, з якімі ваявода трymаў паставання сувязі, каб тыя намаўлялі яго не здаваць горада. Ды на іхня заклікі ён звычайна адказваў:

“Жыццё людское даражай за ўсё. Лепш страціць разбітую крэпасць, чым усё насельніцтва горада, якое, узяўшы штурмам, маскалі ўпень высекуць”.

НА ХУТКІХ КРЫЛАХ ВОЛЬНАГА ПЕГАСА

ПАМЯЦІ МІКОЛЫ ЕРМАЛОВІЧА

Мы йшлі па Вільні. Быў жа час!
І быў жа шлях для нас адзіны.
На ўсе пытанні меў адказ:
«І гэта ўсё – мая Радзіма...»

Збіраў ён праўду па крупіцах,
Граніты-міфы разбураў.
Набыткі слыннага рупліўцы
Для будучыні перадаў.

Каб мелі мы сваю дзяржаўнасць,
Нястомна працаўау на знос.
Ён для гісторыі сапраўднай
Меў гонар прысвяціць свой лёс.

«Абэцэдаршчыны» карэнні
Самаахвярна высякаў
І Беларусі адраджэнне
Сыноўскім сэрцам набліжакаў.

Мінулага святы падмурак –
Дзве кнігі – вартыя тамоў!
Знайшлі ў вечнасці прытулак
Пакуты, мужнасьць і любоў.

СЦЯЖЫНКА

Стану ална

на сцішанай сцяжынцы,
Што ў снах сюды мяне вяртае зноў:
Матуля ў бялюсенькай

На досвітку бяжыць хусцінцы даіць кароў.

Да дробязі я помню
тое лета –
Нам з мамаю так хороша
было.

Па гэтай сцёжцы песняй
недапетай
Маё дзяцінства ціха адплыло..
Той чорны ранак,
белыя хапаты

Таіса Трафімава-Янус
чок – паэтка, журналіст.
Нарадзілася на Случчыне.
Скончыла журфак БДУ. Аўтар
кніг пазіці «Як зёлкі ад
пакут...», «Паспелі вішні»,
«Усміхнуся вятрам» ды інш.
Член Саюза пісьменнікаў
Беларусі і член Саюза жур-
налістаў Беларусі. Жыве ў
Маладэчне.

І лекараў бязлітасны
прысуд...
А можа, і сама я вінавата,
Што не змагла пазбавіць
ад пакут?
...Не зарастае памяці
сцяжынка,
Вяртаецца ў далёкія гады,
А мне б іскрыстай
кропелькай расінкі
Упасці на твае сляды.

САМАТКАНКА

/паводле народнага/

Устану на світанку я
У Вербную Нядзелю,
Дзіўнай саматканкою
Засцялю пасцелю.
Адчыню аконца,
Прывітаю ранак,
На ўзыходзе сонца
Выбегу на ганак.
...Не, не дачакацца мне
Радзімай мамы,
А гады бягуць...
На святочнай посцілцы
Узорай саматканых
Лебедзі плывуць.
Прыгажосці чыстай
Стану падзіўлюся,
Посцілцы квяцістай
Нізка пакланюся.
Памятю красны
У вясковай хаце.
Выткаць долю дзецям
Не паспела маці...

САНЕТ

Адплывуць ранні,
Мільгануць ночы,
Зберажэ памяць
Рукі, вусны, вочы.
Мы з табою – блізка,

Мы з табой – далёка.
Прыглушу ў сэрцы
Светлых мараў клёкат.

Мільгануць ночы,
Адплывуць ранні,
Я паплачу ўпотай
Аб нашым каханні.

Свежы водар хвоі...
Пажаданняў мроі...

ЛАКЛІЧ

Яшчэ пакуль не лістапад...

Мікола Шабовіч

«Яшчэ пакуль не лістапад...
Пакуль да восені далёка»,
Пакліч мяне ў райскі сад,
Мне сёння вельмі адзінока.

Не толькі сёння... Усё жыццё
Прайшло не гэтак, як хацела.
Штодзень раблю я адкрыццё:
Як я яшчэ не звар'яцела?!

Было чаго. Што гаварыць –
Душылі роспач, адзінота.
Ужо ў траўні, без пары,
Пад ногі падала лістота.

А сёння рада Вам да слёз,
Вось Вы які, пясняр мой мілы!
Мяне ўскружылі да нябес
Імгненнна птахі-ўспаміны...

Санеты ж Ваши, любы госьць,
Даўно душа мая спявае.
Вы, можа, той адзіны й ёсць,
Якога ўсё жыццё чакаю.

* * *

Цябе чакаю, як чакаюць лета,
Цяплом тваім, як сонечным, сагрэта.

Адпіўшы трошкі ад тваёй пяшчоты,
Абарањаюся ад адзіноты.

Што для цябе змагу я ў свеце гэтым?
У ім – нішто я, хоць завуць паэтам.

З табою свет нанова адкрываю...
Свой лепшы верш табе я праспяваю.

За тое, што ў чорную мінуту
Руку мне працягнуў, а не атрут.

ВЕРШЫ КАНЦА 80-Х ГАДОЎ

ВІКТАР ШНІП

БЕЛАРУСКАЯ БАЛАДА

Яны прыйшли, і noch прыйшла сівая
У край, дзе й так жыццё было ў цямнечы.
І чулі ўсе, як Хам п'яны спявае
Пра косы доўгія і белы плечы.
Паўсюль ішлі чужынцы і гарэлі
За імі вёскі, храмы і палацы.
І птушкі беларускія нямелі,
І ў кулаках мярцвелі пальцы.
Вылазілі з-пад пнёў гнілых вужакі,
Зляталіся і ведзьмы, і вароны.
З тупых мячоў лізалі кроў сабакі
І плыў ў небе дым, як кроў, чырвоны.
І не было ратунку анікому,
Не чую малітвы Бог пад чорным небам.
А хочаш жыць, дык кланяйся чужому
Гаспадару, вітай чужынца хлебам.
Мы ж косамі і віламі віталі
Чужынцаў, што з крывавымі рукамі.
І толькі служкі хамавы крычалі:
«Мы будзем вечна вашымі рабамі!
Наш родны край пры рабстве стане раем!»
...І людзі прывыкалі да пакутаў.
І хамскі крык ляцеў над бедным краем,
І ў душы бедныя ўлятаў атрутай.

Віктар Шніп (1960) – паэт. Нарадзіўся на Валожыншчыне. Скончыў Вышэйшыя літаратурныя курсы ў Маскве (1987). Аўтар кніг «Гронка святла», «Пошук радасці», «Горад Утопія» ды інш. Член Саюза пісьменнікаў Беларусі (1984) Жыве ў Мінску.

БАЛАДА ВЕЖЫ

І рухнула Вежа на люд адурэлы,
 І людзі прад смерцю завылі па-войчы.
 І раптам дзіця над зямлёй узляцела,
 Нібыта анёлак. Дзіцячыя вочы
 Убачылі Бога на хмары бялюткай.
 Дзіця, за сем тыдняў да страшнай падзеі,
 Народжана ў склепе было прастытукай.
 Дзіцячыя вочы на Бога глядзелі
 З надзеяй ратунку для люду зямнога.
 Ды толькі каго ратаваць? Прахіндаеяў,
 Што Край свой зглумілі, забыліся Бога
 І венча грашылі ў святую нядзелю?
 І гінулі людзі пад цэглай чырвонай,
 І рэкі чырвоныя беглі да мора.
 Сціхалі ў пакутах людскія праклёны
 І падалі з неба і птушкі, і зоры.
 Гарэлі хаціны і дым рассцілаўся
 Над смерцю людскою, як саван, бялюткі.
 Іуда ў крыві чалавечай купаўся
 І ў склепе маўкліва дайшла прастытутка.
 ...Разбуранай Вежы званы закрычалі,
 Спалохалі д'яблай, збудзілі анёлаў.
 І вочы дзіцячыя
 слёзы спазналі,
 І Бог адварнуцца ад плачу не здолеў.

БАЛАДА ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ

Асіна ссохла на зарослым загуменні
 і ўся счарнела, нібы ў пекла шлях.
 І ёй даўно пара сысці ў агмені
 Цяплом і лёгкім дымам адплысці ў прасцяг.
 Пад ёй ляжаць забытыя чужынцаў воі,
 Яшчэ ім сняцца сны аб роднай старане.
 Сабе хацелі зваяваць дабро чужое
 Ды страцілі сваё. Цяпер у вечным сне
 Пакутуюць праклятыя людзьмі і Богам.
 Асіна мёртвая расскажа на кастры
 Пра што даўно маўчыць на могілкі дорога,
 Пра што няма каму ўтолас гаварыць.
 А там на ціхіх могілках ляжаць вяскоўцы,
 Не ворагам забітыя і не чумой.
 Іх білі з зоркамі чырвонымі вайскоўцы
 За тое, што так блізка ля мяжы чужкой

Яны жылі і верылі да скону ў волю,
І не хацелі разбураць сваю царкву...
І пра чужынцаў, і пра іх ужо ніколі
Ніхто не ўспомніць, не паскашвае траву
З магілаў-ямін, дзе адны блукаюць цені.
Маўчыць асіна, помніць невыказны жах.
Сцягнё маланка і яна сцягэ ў агмені,
Цяплом і лёгкім дымам адплыве ў прасцяг.

ЭЛЕГІЯ

Людміле

У садах, дзе птушкі адспявалі
І на дрэвах жоўтае лісцё,
Мы даўно з табою не бывалі.
Змрочнае, самотнае жыццё.

За акном дажджы, вар'яцкі вечер,
Цёмны горад, як жахлівы сон.
Нам апошні ліст на клёне свеціць,
Ды, відаць, загіне хутка й ён.

Часам госці ў нас цяпер бываюць,
Шумна танчаць пад магнітафон,
Вершы Караткевіча чытаюць
І гавораць пра Народны фронт.

Дні ідуць, як вязні на чужыну,
І ўсё меней цішыні і свят.
Бедная, гаротная Айчына,
Цяжка вызываешся ты з крат!

Толькі ўсё міне. Святым зялёным
Шэрэа асветліца жыццё.
А пакуль што – ліст сарваўся з клёна
І ляціць, і кліча ў Небыццё.

БАЛАДА ІВАНА ЛУЦКЕВІЧА

Жыццё дагарае, як свечка ў цямрэчы.
Не страшна памерці. Ёсьць горша бяды –
Жыве буларускі народ у галечы.
Яго нават Богу, відаць, не шкада,
Не толькі чужынкам, што нішчуць святое,
Што нашую мову мужыцкай завуць.

Нам Воля патрэбна, не трэба чужое,
 Ні светлае Зайтра, дзе ўсе зажывуць
 Бязлікім натоўпам у шэрай краіне,
 Ні рабскае Сёння, дзе праўды няма.
 І справа пачатая ўсё ж не загіне –
 Яе не загубіць ні стрэл, ні турма,
 Бо ёсьць Беларусы, што вераць у Волю,
 І Веру ні кому, нічым не забіць...
 А Ён памірае – такая ўжо доля,
 Анёл па душу з Беларусі ляціць,
 Ды ноч там пануе. Там твар чалавечы
 У новых паноў развярэджвае жах...
 А Ён дагарае, як свечка ў цямрэчы,
 Да Волі людзям асвятляючы шлях.

* * *

Зноў прасвечаны сонцам,
 у неба ўздымаецца пыл,
 Злосны вецер
 зжаўцелыя травы
 да глебы згінае.
 Я іду, нібы ў вечнасць,
 у чорны, як нач, небасхіл,
 Там груган згаладалы
 мяне на асіне чакае.
 Ён сядзіць і глядзіць
 на дарогу маю, на мяне,
 Ён цярплівы, і ён прычакае крыві, каб напіцца.
 Толькі доўга чакаець.
 Ён свой лёс і сябе пракляне,
 Будзе ў неба глядзець
 і на чорную зорку маліцца.
 Я іду, і за мною
 мой ценъ асцярожна ідзе,
 Ён баіцца смяротнага чорнага пылу.
 Я сябе не шкадую,
 шкадую гаротных людзей,
 Што з-за дурняў вучоных
 ідуць без пары ў магілу.
 А ў нябёсах блакітных
 спявае пра вечнасць жаўрук,
 Ён не знае, шчаслівы,
 сваёй невясёлае долі.
 Ды, магчыма, і я тут у полі вятрыстым памру,
 Што памру – не шкада,

ды шкада, што ніколі,
ніколі

Не пабачу я
вольны свой край,
што ў бядоце жыве
і самотныя песні,
і светлыя песні спявае...
Пыл,
праесвечаны сонцам,
у небе,
як саван,
пльве,
Злосны вецер
зжаўцелыя травы
да глебы згінае.

* * *

Не магу я заснуць ад няскерпнага болю і жалю,
Што нічога ў Айчыне і ў свеце змяніць не магу.
І ў кватэрэ пустой, як ратунку, ікону шукаю,
Стайлю свечку на стол і ад ветру святло берагу.

Толькі ветру адкуль у кватэрэ замкнутай узяцца,
Дым ад свечкі струменіць,
ляціць пад зжаўцелую столъ.
На стале беларускія кніжкі, газеты пыляцца
І разліта віно, і рассыпана белая соль.

Разышліся сябра па сваіх неабжытых кватэрах,
Змагары і героі гарланяць адзін прад адным.
Толькі зараз усім з кожным днём усё меней я веру,
Бо гаворым мы шмат і ўсё больш за сталамі сядзім...

Не магу я заснуць, і вятры па кватэрэ шныруюць.
Дым ад свечкі струменіць,
ляціць пад зжаўцелую столъ.
І часовым сябрам падарыў я ікону старую,
І разліта віно,
і рассыпана
солъ.

* * *

Не будзе Радасці, не будзе Свята,
Пакуль не раскладзём свайго агню,
Пакуль сваю мы не збудуем хату,
Пакуль з сябе не вырвем цішыню.

А ўжо вятры спускаюца на поле
 І ў неба чорнае ўздымаюць пыл,
 І ў адзінокіх дрэў ламаюць голле,
 І чутна лапатанне хіжых крыл.
 А гэта д'яблы кружацца над намі
 І шэпчуць нам: «Жывіце, як жылі...»
 І гэты свет знявечаны людзямі,
 І мы на смерць ляцім, як матылі.
 Ды цішыня жыве ў нас, як зараза,
 І мы глядзім спакойна на касцёр,
 Дзе нас палілі з цішынёю разам
 І мы ўзляталі з дымам аж да зор...
 Калі ўжо свой агонь мы раздабудзем,
 Калі сваю збудуем хату мы?
 Відаць, ёсё не хутка гэта будзе,
 Бо што мы ўмеем, акрамя турмы,
 Зрабіць у свеце, дзе жывём часова,
 Дзе брата не шануе родны брат,
 Дзе ў нас забралі нават нашу мову...
 І нам няма ні Радасці, ні Свят.

БАЛАДА ПРА СУХІ ЛЕС

Толькі цені блукаюць па ссохлым знявечаным лесе,
 Толькі выюць самотна ваўкі ля іржавых крыніц,
 І не чутна птушыных вясновых і радасных песень.
 Лес чакае агню і яму ўжо нішто не баліць.
 Лес памёр. І лятаюць над ім ашалела вароны,
 І крываць, што на свеце няма і не будзе дабра.
 У царыцы Вужакі злыдногі панеслі карону
 І ў карчомцы штодзённа гуляюць цяпер у цара.
 А карчомка стаіць каля мёртвага чорнага лесу,
 Ды злыдногі не бачаць, не чуюць ніякай бяды.
 Па сталах да цара-балвана цалавацца ўсе лезуць,
 І на бочцы з-пад піва сядзіць цар-балван, як святы.
 І ніхто не бядуе, што лесу няма і не будзе
 Больш каму пасадзіць, бо пусцеюць у вёсках дамы.
 Божай кары чакаюць, як свята, набожныя людзі,
 А бязверцы ідуць, як да храма свайго, да карчмы.
 Лес памёр. Неўзабаве за ім перасохнуць крыніцы

I царыца Вужака ўцячэ ад бядоты ліхой.
Спее ў хмары чарнюткай над лесам сухім бліскавіца
I ў Айчыне няма чалавека з жывою вадой.

* * *

Мы пражылі дваццатае стагоддзе,
Як дзень адзін, самотны, нібы сон,
I светлы, нібы зорка ў мёртвым лёдзе,
I чорны, як на рэштках Храма звон.

Мы аддалі дваццатае стагоддзе
Вятрам, якія падымалі пыл
I пыл стаяў, нібыта крыж прыродзе,
I на крыжах трymаўся небасхіл.

Мы прапілі дваццатае стагоддзе
I нас амаль няма, ёсць толькі крык,
Што мы жывыя, што мы не ў балоце,
Хоць шмат хто з нас народам быць адвык...

Адмысловы для "Камуніката" падрыхтаваў Сяргей Лескець

Куфэрак Віленшчыны

гісторыка-краязнаўчы і літаратурна-мастацкі часопіс Віленскага краю

Набор: **Вольга БАГАН, Іна СЕМЯНІХІНА**
Карэктурা **Тамара КАЗЛОЎСКАЯ**
Вёрстка **Валянцін ГЕРНОВІЧ**
Мастак **Генадзь СЕЛЯДЗЕЦ**

Выданню гэтага нумара паспрыялі:
Цэнтр «Супольнасьць» (Мінск), Вітай ЖАГУНЬ-ШАРКОЎСКИ.

Адрес для ліставання: 222310 Маладэчна-4, а/c 35
Рэдакцыя e-mail: chi@chi.org.by,
Дызайн e-mail: geraway@mail.ru.

Наклад 299 асобнікаў

Выданне падрыхтавана пры тэхнічнай дапамозе
Рэгіянальнага цэнтра грамадскіх ініцыятываў
г.Маладэчна

На вокладцы малюнак Рыгора Мяжы «Старая Вільня» (сангіна, 1999)